

ISSN 1820-502X

Предавања из историје језика

Нови Сад, 2004

Лингвистичке свеске 4

Предавања из историје језика

Нови Сад, 2004.

Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

Редакција
Љиљана Суботић (шеф Одсека)
Вера Васић (координатор постдипломских студија – уредник)
Слободан Павловић (секретар постдипломских студија)

За издавача
Марија Клеут (декан)

Штампа
КриМел, Будисава

Тираж
500

Садржај

Мато Пижурица	
Увод у етимологију	5
Александар Лома	
Прасловенска лексика и култура у индоевропском контексту	15
Милица Грковић	
Историјски пут српског именослова	43
Вера Јерковић	
О транскрипцији српскословенских текстова	70
Вера Јерковић	
Ћирилица српскословенског периода	
(Палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој)	86
Јасмина Грковић-Мејдор	
Увод у историјску синтаксу	101
Љиљана Суботић	
Из историје књижевног језика: “питање језика”	142

Лингвистичке свеске 1, *Питања из старословенске синтаксе и лексике*, и Лингвистичке свеске 2, *Историјска лингвистика*, монографска су дела колегиница Јасмине Грковић-Мејдор и Љиљане Суботић, у чијој су основици теме којима су се бавиле на предавањима током 1999/2000. године, држаним студентима постдипломских студија који су се определили за изучавање старословенског језика и историје српског језика. Лингвистичке свеске 3, *Семантичко-деривациони речник* св. 1, својеврстан су одговор студената постдипломаца и редакторског тима на предавања из лексикологије, што је био обавезан предмет 2000/2001. године. Основицу Лингвистичких свезака 4 чине предавања из историје језике, обавезног предмета 2002/2003. године, која су била усмеравана на методолошко-теоријска питања историјског приступа проучавању језика, посебно у оним историјским дисциплинама које се не обрађују на основним студијама. Ова свеска би, стога, требало да буде не само још један од извора података из историје језика него и приручник, укључујући и терминолошки, за историјска проучавања језика.

Захваљујемо се Покрајинском секретаријату за науку и технолошки развој АП Војводине на финансијској помоћи за штампање ове књиге.

Редакција

УВОД У ЕТИМОЛОГИЈУ

Ова два везана двочаса насловљена су *Увод у етимологију*, с тим да њихов садржај буде интегрални део планираног курса из области *дијахроних проучавања* српског језика и најава планираног предавања колеге Александра Ломе. На основним студијама (у Новом Саду) програмом из Историје језика предвиђено је упознавање с основним појмовима из етимологије. Ипак, реализација тог сегмента програма или је изостајала, што је раније био случај, или се ограничавала на успутне наговештаје могућности етимологије и њеног места у кругу историјскојезичких лингвистичких дисциплина. Тачније, то се сводило на покушаје “продора у дубину”, тражењем копчи са градивом које се изучава у склопу, пре свега, упоредне граматике словенских језика и других дијахроних дисциплина, уз навођење понеке појединости из дијалектологије и ономастике, историјске и савремене, мада чешће у виду илустративних, школских и истовремено атрактивних (помало егзотичних) дигресија, него системских опсервација.

Да се подсетимо, на пример, на коментарисања у разним приликама, с позивањем на готова решења из литературе, најчешће на Скока, Фасмера, Трубачова, Славског, Безлаја, Лому и др., понекад покушавајући да понешто допишемо или у детаљу коригујемо: *бак – бик – бучати – пчела, лити – лој – полој/а/* “водоплаван терен” и топ. *Полој/а/*, *Ливно – Лијевно равно – Левовик – Љевишта, Хум – Ум, Умови* (и *хумина/умина* “жупан, сунцу изложен терен”), *Космај, Криваја, Кротаја, Суваја, Кута* (ж. мн., стари дуал), *Болеч, Повреч и Пореч, Дувно, Липљан, Мокрин, Рас, лабаст* (“бео”), *здрав – дрво, ожујак – “баба Марта”, Бистрица – бистар* “интелигентан, који брзо мисли”, *обнеразити/обнерезити* “отоплити, попустити, за мраз”, као *резати – поразити – разина*, (тушта и) *тма – таман – тмаст/кмаст, обор, обод* и можда од исте основе *Обедска бара, грејати – горети – гар – жар, плести – плот – заплитати – платно – плата, вода – ведро – видра, лећи –лога – легати – полагати, киша – кvas – киснути, видлед – Видан* “извор, издан”, *јасен – пајасен – лучкојасен* (или бели јасен према црни јасен), *дрен – сундреновина, сукрвица, суснежица, копиле* (<копати?), *шиље-*

же, аков – оков, стол – астал, понеки израз као не бери бригу “не узи-
мај за бригу, не брини” итд.

У области творбе (и савремене и историјске) и модерније конципи-
ране морфологије донедавно смо углавном остајали самоуки, уз врло
оскудну литературу, а управо од морфонолошке и творбене анализе за-
почиње сваки покушај етимологизирања. Концепција *Рјечника хрват-
скога или српскога језика* ЈАЗУ умањује делом те недостатке (чак и у
школском смислу) готово редовном етимолошком белешком и творбе-
ном реконструкцијом. (Периодично је имао приметних падова у обра-
ди, или тачније у амбицијама и компетентности редакција.) Нажалост,
ни он ни Даничићев *Рјечник из књижевних старина српских* нису пот-
пуни, а *Речник* САНУ је тек дошао до половине, па се етимолози морају
ослањати или на некомплетну грађу или се сами упуштати у покушаје
да речничке корпусе употпуне.

Неповољне околности су и распад државе и српско-хрватски језич-
ки раскол, па смо у области лингвистике остали без комплементарне
институционалне инфраструктуре. (Загреб је традиционално био пре-
стижан лексикографско-лексиколошки центар, мада при томе не губим
из вида значај *Речника* САНУ, који обједињује огроман инвентар речи
народног и књижевног језика, *Ономатолошке прилоге*, богату грађу ко-
ју доноси СДЗБ, у новије време све више дијалекатских речника и збир-
ки речи, посебно из југоисточне Србије, потом важне прилоге Хенрика
Барића, Милана Будимира, Ивана Поповића, Велимира Михајловића и
др.) Наравно, отежана је и међусобна комуникација бивших српскохр-
ватских научних и културних средишта, што се односи и на праћење
актуелне литературе и прибављање раније штампаних дела (мислим
нпр. на *Рјечник* ЈАЗУ, Скоков *Етимологијски рјечник*, једнотомни ети-
молошки речник А. Глухака, незавршени етимолошки речник словен-
ачког језика Безлаја и једнотомник М. Сноја, друге речнике и дијале-
катске збирке речи и публикације из ономастике и сл.). Свему овоме
треба додати скоро деценијску изолованост од света.

Када се има у виду напред наведено, не изненађује, у смутним вре-
менима последње деценије тек минулог века, провала неукости у пу-
блицистичким и квазинаучним прилозима, пре свега у “тумачењима”
топонима са српских – балканских и историјских, и у образили пројек-
тованих – простора. Одједном су однекуд испливали неки углавном до-
сад непознати аутори, упрегнути у мегаломанске реконструкције наци-
оналне прошлости, што смо доживљавали и као бламажу струка исто-
ријског усмерења – историје, археологије, класичних наука и у првом
реду лингвистике, и посебно етимологије и ономастике. Осећали смо се
кривим што нисмо оспособили бар интелектуални део културне јавно-

сти хуманистичких усмерења, који је прошао кроз високе школе, да зна критички читати оно што му се нуди, или макар да буде обазрив ако се, на пример, нађе у улози уредника (јавних гласила или најразличитијих публикација које имају велики број читалаца). Ни ми који смо се морали сматрати “формацијски” одговорним нисмо се томе правовремено и аргументовано супротстављали. А можда је тих “правих адреса” у нас мало! Или прецизније: добијамо једну тек ових година у Етимолошком одсеку Института за српски језик САНУ у Београду.¹

Мој план излагања је скромнији од најаве у наслову, будући да се не сматрам у професионалном (формацијском) смислу компетентним етимологом. Имам намеру пре свега да вас подстакнем да се упутите у основе етимологије у мери у којој је то потребно готово свакоме ко се жели бавити лингвистиком, поготову послом универзитетског наставника. А увек се надам да међу слушаоцима има оних који имају знања (разноврсних и темељних) и талента, удруженог с интуицијом и смелошћу, да се определе за етимологију, а то је научна област која може да задовољи и најнескромнију интелектуалну радозналост и да пружи задовољство посебне врсте у сложеној игри између човека и језика (ови поетски узлети су без сумње негде, у сличној формулацији, прочитани и запамћени).

И значење и садржај етимологије се мењао – од “правог” или “истинитог” значења речи у античко време, до “гране лингвистике која се бави проучавањем сродности ријечи истога или других језика те подријеклом и развитком њиховог значења” (Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива*). У крајњем случају, свака, и успутна, белешка о пореклу речи може се сматрати етимолошком.

Етимологија обједињава различите аспекте лингвистичке анализа – фонетику, фонологију, морфонологију, творбу, семантику и синтаксу, респектујући при томе и знања из других наука – историје, археологије, етнологије, различитих области духовне и материјалне културе. Ипак, могућности етимологије – без обзира на варијабилност приступа, који су опет условљени различитим донетима у областима битним за ову врсту истраживања, и варијабилност циљева који се желе постићи – увек су се испробавале у првом реду на гласовној, морфонолошкој и творбеној структури и значењу речи, односно на реконструкцији исконске форме и, ако је могуће, исконског значења. У ствари, језички зако-

¹ Скрећем пажњу на рад Александра Ломе *Топономастика као изазов*, објављен у часопису Књижевност и језик, бр. 1–2 за 2001. годину. У њему се о овим темама говори научно, а популарно.

ни су фонетски, а стварна грађа је лексика, али опет не ни она усамљена и сама довољна.

С развојем науке тежиште се пребацивало са реконструкције пра-форме (завидне и можда крајње домете у том смислу, до нивоа дефинисања закона, дао је младограматичарски период, који је у етимологији знатно дуже трајао, јер се чак до 60-их година 20. века етимологија заснивала на “формама”), на разумевање онога што је посведочено у језицима “следбеницима”, до нивоа дијалеката као органских идиома. Овакав однос према “живим огранцима”, сваком појединачном језику односно дијалекту, има посебан значај у случајевима када имамо посла са касном писменошћу и/или оскудном посведоченошћу писаним споменицима, какав је случај на пример са словенским језицима (такав статус дијалеката је на неки начин изнуђен историјским околностима). А живи дијалекти, будући да су у различитој мери, и неуједначено по нивоима језичке структуре, еволутивно активни, дају драгоцену грађу и тиме добрим делом компензују недостајуће старије податке. Сликвито је то окарактерисао Никита Толстој: “Савремена дијалектологија је ... дијакхронија разасртa у простору.” Добром документованошћу, обиљем и разноврсношћу грађе (значи не ни само истојезичне нити само лингвистичке) умањују се ризици поистовећивања савременог и локалног са неком врстом симулиране (виртуелне) стварности у дубокој прошлости. Идентификација “хронолошких слојева” важна је и на свим нивоима, и у домену форме и у домену семантике. Идеално би било при томе имати што више података на различитим синхроним пресецима.

Из наведених разлога ми данас имамо, грубо узето, три концепције етимолошких истраживања: а) романски језици вертикалу изводе на темељима латинскога, б) словенски језици прибегавају реконструкцији а основни корпус чини дијалекатска грађа, с тим што старословенски језик има “привилегован” статус, а због њега на изврстан начин и јужнословенска језичка група, в) германски језици стоје негде између ове две претходне концепције.

Крајњи циљ и круна напора етимолошких истраживања ипак је израда етимолошких речника различитих профила. Подразумева се да њима морају претходити разноврсна етимолошка истраживања, која су више аналитичког карактера. Речник је по правилу сведена синтеза претходно утврђених, неспорних или хипотетичних, научних налаза; у њему нема простора за шира елаборирања. Да се подсетимо на пример на неколико остварења и текућих пројеката прасловенског етимолошког речника – од Миклошича до Трубачова и Славског; националне етимолошке речнике готово сви словенски народи или имају или на њима раде (за нас је наравно најважнији *Етимологијски рјечник хрват-*

скога или српскога језика Петра Скока). *Огледна свеска* Етимолошког речника српског језика објављена је 1998, а прва свеска (Свеска 1: А) 2003. године.

Етимолошки речници су најдубље варијанте историјских речника. Они, поједностављено речено, дају биографије речи. У добрим етимолошким речницима ове биографије нису усамљене, на исти начин на који ништа у реалном свету не стоји издвојено. Њихови односи се не исцрпљују на нивоу етимона (заједничких, сродних или сасвим различитих лексичких основа односно корена), у понављању, варирању (или контрастирању) различитих фонемских или морфонолошких преоблика, мање или више законитих промена (нпр. превој вокала, степен регуларности деривације и сл.). Далеко су сложенији односи на нивоу семантичких трансформација, које су пре закономерна могућност него нужност. Ипак, није тешко разумети семантичку деривацију: *оштар* – *опор* – *резак* : *кисео*, *дубок* – *таман*, *лутати* – *просити*, *дићи* – *украсти*, *видети* – *знати* и сл. Помаци су однос између “стварносног” и “идеофонетског”, односно “идеографског”. Тај “механизам” има често нечега што има вредност универзалног (поуздане етимологије пружају најпотпунији списак језичких универзалија), али он није увек транспарентан, нити исти у свим културама. Осим тога, историјска идеосемантика не мора одговарати савременој. Помаци су наравно социјално условљени па је зато важно свестрано познавање материјалне и духовне културе (нпр. терминологије старих заната, ратарства, сточарства, сродствене терминологије, веровања и др., и из света апстрактнога – разумевање система метафора и сл.).

Семантичка типологија је изазов и извесна могућност, али она нема један кључ. Примећено је да се значење често може пратити као логичко-семантички периодични систем. Књига Јасне Влајић–Поповић *Историјска семантика глагола ударања у српском језику* изванредна је илустрација таквог приступа (“системност је иманентна језику, само је треба открити”, закључује она). Мада је строго оријентисан на синхрони план (ригорозније него што бисмо пожелели ми који фаворизујемо историјски аспект, или пак верујемо да му се у домену творбе у српском језику тешко отети), и *Семантичко–деривациони речник* (у редакцији Д. Гортан–Премк, В. Васић и Љ. Недељков), чију је 1. свеску објавио наш одсек, ригорозно спроведеном формализацијом презентације разоткрива “чворишта” лексичке и семантичке деривације. Мислим да нас он, уз разумљив опрез, води на пут разумевања историјске логике.

Етимологија подразумева и одређене процедуре, етимолошки речници посебно – избор грађе односно корпуса, редослед навођења аргументације, неку врсту, ако би се тако могло рећи, и хијерархије и стра-

тификације. Уп. нпр. редослед језика у прасловенским речницима – московског и пољског (краковског) тима. Мислим да је поступак првих прихватљивији: започињу страословенским (као најраније потврђеним), па онда природно дају јужнословенске, потом источнословенске и на крају западнословенске; Пољаци најпре дају западнословенске, започињући наравно пољским, затим јужнословенске и на крају источнословенске језике. Ипак, и поред тога, руска екипа успева да, једнако као и пољска, демонстрира фаворизацију свога језика, и то и идентификацијом “прасловенизама” и темељношћу обраде. Обим наше грађе у великим словенским пројектима и њен третман понајвише зависе ипак од тога колико смо ми сами досад урадили, односно шта смо и у којем виду понудили. Нама преостаје да правовремено дајемо допуне и исправке. (Уосталом, и Руси, из исте куће у којој се пројекат реализује, повремено дају допуне инвентара, илустрација и обраде.) Када говоримо о овима двама речницима, указао бих и на то да је приметно да се краковски пројекат темељи на доброј пољској творбеној традицији; руски проблеме творбе оставља за крај – да целина грађа разоткрије инвентар. Печате националних традиција носе и други речници. Нашем ће свакако Скоков *Етимологијски рјечник* бити и мера и неизбежан узор.

Друге процедуре важе за једнојезичне националне етимолошке речнике. У нашем речнику такође ће бити занимљив редослед навођења грађе (речници, лексичке збирке, ексцерпирана грађа из других извора, првенствено из дијалектолошких расправа, старе потврде – и све то поређано или по дефинисаним правилима или од случаја до случаја, према “унутрашњој логици” конкретним поводом), потом издвајање и одбацивање локалних и релативно нових лексичких креација, неологизама и окازیонализама и сл. Отпашће и књишке речи. (Обрађивачи тамо где не буду имали потпуну документацију, биће у ситуацији да “пресецају по своме”, што никада није добро.) Треба наћи и меру у дубини етимологизирања (када нпр. ићи даље од прасловенског), јер нема смисла нпр. симулирати самосталност преписујући неспорно, али речник мора имати и уверљиво научно утемељење.

Централни проблем етимолошких речника је избор између “гнездовног” и “лексикалног” принципа. Први обједињује речи истога корена (Скоков има “мамутска” гнезда када је у питању изворна словенска лексика; тамо где је приметно одступао од таквих решења, вероватно није стигао да заврши обраду, понекад је само издвојио реч за етимолошку анализу, уз минималну документацију), други по лексикографском принципу даје инвентар етимолошки обрађених речи. Гнездовни принцип демонстрира лексичку и семантичку деривацију, што у ствари и је – јесте један од главних изазова етимологије. Уз то, он је и економичнији.

Други (лексикални) поступак омогућује лакше сналажење и пружа више простора појединачној обради, али је неекономичан, оптерећен мноштвом узајамних упућивања; ризикује да поприми карактер збирке појединачних “биографија” речи (оваквом типу речника најближи су бугарски и белоруски). У *Огледној свесци* наши етимолози наговештавају неку врсту компромисног принципа (“средњи пут”). Засебно ће се давати речи чија веза није прозирна, али ће се оне међусобно повезивати (упућивањем).

Увек изнова се поставља и питање статуса ономастичке грађе (коју узимати, у којој мери и на који начин) и различитих слојева позајмљеница. Скок је дао, будући да је био по формацији врстан романиста и ономастичар, неуобичајено много простора тој врсти грађе. Изворна словенска ономастичка грађа је добила симболичан број засебних одредница, али се не запоставља слој који се заснива на апелативној лексици. Романска и супстратска документација је богато заступљена, што је, с обзиром на његову компетентност, велика добит српско–хрватске ономастике и етимологије. Није (бар што се тиче количине) запоставио ни турцизме. Међутим, свакако треба имати у виду чињеницу да он своје дело није био завршио. Рецентне позајмљенице по правилу се не уврштају у етимолошке речнике, осим у оне који имају педагошку намену (таквих речника имају нпр. Руси).

Највећи znalци у области етимологије у наше време баве се методолошким проблемима, али опомињу да се треба клонити крајности (Трубачов на пример конкретно помиње, и не одобрава, беспштедне критике младограматичарске формализоване “коренске” етимологије). Дају се предлози како да се побољшају етимолошки речници (Абајев): а) да се поклони већа пажња етногенезама и посебно улози супстрата, б) да се више уважавају изванлингвистички моменти (историја пре свега), в) да се не превиђају “укрштањима” и “преклапањима”, синонимија, полисемија и сл., г) да се не запоставља “звучовна симболика”, д) да се има у виду однос између “технике” (=технологије) и “идеологије”, односно између “неужног” и “могућег”, ђ) да се темељније упозна духовна и материјална култура народа који се служи датим језиком. И опет један од највећих ауторитета (Топоров) мудро закључује да су најпожељнији етимолошки речници “средњих амбиција”: нису апстрактни, нису мегаломански, не инсистирају на непогрешивости (они се могу оцењивати, коментарисати и дописивати) и, што је најважније – не рачунају само на професионалне кориснике. Они и не би имали смисла да, на строго и зналачки заснованим судовима, не задовољавају вечну страст да одговоримо на питање зашто је то тако баш како јесте, када је можда могло бити и друкчије, и шта је било пре, и још пре тога.

СЕЛЕКТИВНИ СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

- Абаев, В. И. (1986). Как можно улучшить этимологические словари. *Этимология : 1984*. 7–27.
- Аникин, А. Е. (1986). Некоторые теоретические аспекты этимологизации омонимов в связи реконструкцией праславянского лексического фонда. *Этимология : 1984*, 27–33.
- Апресян, Ю. Д. (1995). *Лексическая семантика – синонимические средства языка*. Избрани труди, том 1. Москва: Школа «Языки русской культуры» / Восточная литература РАН. VIII, 472.
- Бенвенист, Емил (2002). *Речник индоевропских установа (привреда, сродство, друштво, власт, право, религија)* ; прево с француског и поговор и допунске напомене написао Александар Лома. Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 499 + [1] пресавијени лист.
- Бориш, В. (1991). Приноси српскохрватској етимологији (I). *Наш језик*. XIX/1–2: 35–48.
- Бориш, В. (1991). Студије из српскохрватске и словенске етимологије. *Јужнословенски филолог*. XLVII: 69–82.
- Български етимологичен речник / съставили В. Георгиев Ив. Гълъбов, И. Заимов...[и др.]. София: Уздательство на Българската Академија на науките. 1– . 1971-1979.
- Варбот, Ж. Ж. (1984). *Праславянская морфология, словообразование и этимология*. Москва
- Варбот, Ж. Ж. (1992). Связи значений и семантическая реконструкция в этимологии. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. 38: 233–241. Wien
- Влајић–Поповић, Јасна (2002). *Историјска семантика глагола ударања у српском језику. Преко етимологије до модела семасиолошког речника*. Београд: Институт за српски језик САНУ. 424 + [4] пресавијена листа с табелама.
- Етимолошки речник српског језика*. Св. 1: А. Београд: САНУ / Институт за српски језик. 2003, 257.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. 1–. Мінск. 1978–.
- Этимологический словарь славянских языков*. 1–. Москва. 1974–.
- Етимологічний словник української мови*, 1–. Київ. 1982–.
- Этимология : исследования по русскому и другим языкам* / отв. редактор О. Н. Трубачев, Москва: Наука. 1963– .
- Журавлев, В. К. (1986). Принцип иерархичности звуковых изменений в этимологии. *Этимология : 1984*. 60–66.
- Иванов, В. В. – В. Н. Топоров (1974). *Исследования в области славянских древностей*. Москва

- Иванов, В. В. (1986). О соотношении этимологии и реконструкции текста. *Этимология* : 1984. 66–70.
- Клепикова, Г. П. (1986). К проблеме использования данных лингвистической географии в историко–этимологических исследованиях. *Этимология* : 1984. 79–84.
- Куркина, Л. В. (1992). *Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики*. Лjubљана
- Лома, А. (1985). Из топонимије Србије. *Ономатолошки прилози*. VI: 104–118.
- Лома, А. (1996). Окамењена имена. Прилог познавању предсловенских остатака у оронимији Црне Горе. *Наш језик*. XXXI/1–5: 121–132.
- Лома, А. (2002). *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 1-352.
- Михајловић, В. (1966). Српскохрватски називи ветрова. *Прилози проучавању језика*. 2: 99 –122.
- Немец, И. (1986). Раскрытие понятийного ядра слова при лексическом анализе языка древнего периода. *Этимология* : 1984. 156–162.
- Огледна свеска* / [аутори Марта Бјелетић ... и др.] ; [уредник Милка Ивић]. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1998. XLVI, 99.
- Ономатолошки прилози* = *Contributions onomatologiques*. Београд: САНУ. 1979– . 1– .
- Пижурица, М. (1995). Из српскохрватске метеоролошке терминологије. *Македонски јазик* (за 1989–1990, посвећен академику Б. Видоевском). 435–445.
- Славянское и балканское языкознание*. Москва
- Станишић, В. (1995). *Српско–албански језички односи*. Београд
- Топоров, В. Н. (1986). О некоторых теоретических аспектах этимологии. *Этимология* : 1984. 205–211.
- Трубачев, О. Н. (1963). *Этимологический словарь славянских языков: Проспект. Пробные статьи*. Москва
- Трубачев, О. Н. (1966). *Ремесленная терминология в славянских языках*. Москва
- Трубачев, О. Н. *Этимологические исследования и лексическая семантика. Принципы и методы семантических исследований*. . 147–179.
- Трубачев, О. Н. (1987). Праславянская ономастика в Этимологическом словаре славянских языков, выпуски 1–13. *Этимология* : 1985. 3–10.
- Трубачев, О. Н. (1986). От редактора. *Этимология* : 1984. 3–6.
- Фасмер, М. (1986–1987). *Этимологический словарь русского языка* 1–4 (превод с немачког и допуне О. Н. Трубачова). Москва:
- Цыхун, Г. А. (1986). К реконструкции праславянской метафоры. *Этимология* : 1984. 211–216.

Шиц, Ј. (1994). *Географска терминологија српскохрватског језика* (превод с немачког и предговор А. Лома). [Горњи Милановац]: Дечје новине ; [Београд]: Вукова задужбина ; [Нови Сад]: Матица српска. 125.

*

- Bezljaj, F. (1977–). *Etimološki slovar slovenskega jezika* I–. Ljubljana
- Berneker, E. (1908–1913). *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. I. A–L, II. M–mor. Heidelberg
- Boryś, W. (1999). *Czakawskie studia leksykalne, dziedzictwo prasłowiańskie w słownictwie czakawskim*. Warszawa
- Boryś, W. – H. Popowska–Taborska (1994–2002). *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*. I– IV. Warszawa
- Brückner, A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków
- Etimologický slovník jazyka staroslověnského / autor Ludmila Hanziková*. Praha: Academia. 1989–.
- Gluhak, A. (1993). *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb
- Hadrovics, I. (1985). *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest
- Machek, V. (1968). *Etimologický slovník jazyka českého*. Praha
- Miklosich, F. (1886). *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien
- Sadnik, L. – Aitzetmüller (1963–1973). *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen*. 1–7. Wiesbaden
- Schuster, H. – Šewc (1978–1989). *Historisch-etymologisches Wörterbuch der oberund niedersorbischen Sprache*. I–IV. Bautzen
- Sikimić, B. (1996). *Etimologija i male folklorne forme*. Beograd
- Skok, P. (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–IV. Zagreb: JAZU
- Sławski, F. (1952–). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków
- Słownik prasłowiański*. Wrocław [etc]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. I–, 1974–.
- Snoj, M. (2003). *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana
- Škaljić, A. (1979). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo
- Vinja, V. (1986). *Jadranska fauna. Etimologija i struktura naziva*. I–II, Split

ПРАСЛОВЕНСКА ЛЕКСИКА И КУЛТУРА У ИНДОЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ¹

I

Насловом овог кратког курса маркирана су два различита, али међусобно повезана поља истраживања: истраживање словенске лексике усмерено ка етимолошкој реконструкцији прасловенског лексичког фонда и истраживање културе старих Словена, које је такође реконструктивног карактера, пошто и његов предмет, као и прасловенски језик, лежи с ону страну историјских знања. Оно изискује интердисциплинарни приступ, у којем са дијахроном лингвистиком своје напоре удружују друге научне дисциплине, пре свега археологија и етнологија (или културна антропологија). Успешно сагледавање праисторијских језичких и културних феномена није могуће ван компаративног контекста; за старе Словене тај оквир оцртан је распрострањеношћу индоевропских језика у старо доба и историјско-географски или типолошки блиским културним моделима сродних народа, у том смислу што је прасловенски језик само један од архаичних индоевропских дијалеката, а стара словенска култура само једна од варијаната архаичне културе северних Индоевропљана.

Ми нисмо археолози ни етнологзи, и наше полазиште нужно мора бити лингвистичко, конкретније – етимолошко, али постоје две врсте етимологије, од којих је једна више окренута самом језику, а друга ванјезичким реалијама. Код прве је тежиште на облику, код друге – на значењу. Поређењем сазвучних речи у сродним језицима долази се до за-

¹ Овај чланак заснован је на писаној подлози двају предавања одржаних у склопу постдипломског курса на Филозофском факултету у Новом Саду, 5. и 19. априла 2003. године. У широк тематски оквир оцртан насловом уденоу сам, као илустрације, резултате властитих објављених и необјављених истраживања. Како је текст ипак првенствено намењен *ad usum scholarum*, нисам желео да га оптерећујем гломазном научном апаратуром, па се задовољавам упућивањем, у фуснотама, на најновије радове, своје и других, у којима се дата тема подробније разматра и даје преглед раније дискусије. Из истог разлога, списак скраћеница коришћене литературе на крају чланка сведен је на наслове од општијег значаја за бављење проблемима индоевропске компаративистике и, у склопу ње, језичке и културне праисторије Словена.

кључка о постојању и природи генетске везе међу њима: зависно од формалних односа у складу са законитостима дијалекатске диференцијације, пре свега са фонетским законима, оне се просуђују као једна другој прасродне, упоредо настале из истог прајезичког предлошка, или повезане на плићој хронолошкој равни, у смислу позајмице из једног језика у други, или у оба из неког трећег извора. Значење при том игра улогу само утолико, што поткрепљује суд о етимолошкој повезаности облика. Такве, “суве” етимологије углавном читамо у етимолошким речницима. Постоји, међутим, и друга врста етимолошких истраживања, где је семантика у првом плану, а облична подударност служи само као полазна тачка за реконструкцију изворног значења и, у крајњој линији, културно-историјске реалије која иза њега стоји. Такав је Бенвенистов “Речник индоевропских установа”, који се недавно појавио у мом преводу на српски. Прихватио сам се тога нимало лаког посла пре свега због наших студената који се са било које стране, из славистике или из класичне филологије, упуштају у индоевропеистику. У Бенвенистовој књизи они имају веома леп пример како етимологија не мора служити себи самој, него кроз речи отвара широке и дубоке увиде у далеку прошлост, а Бенвенистов метод је по много чему узоран: његова анализа се од лексеме непрестано враћа тексту, испитујући фокусирану реч у одабраним контекстима и њеним најкарактеристичнијим употребама. Тим путем долази се до сазнања о разлозима за избор ознаке, које непосредно води поимању природе означеног. Речник прераста у појмовник не само реконструисане “пракултуре”, него и раних фаза културног развоја поједних индоевропских огранака. Природно је што при том у првом плану стоје оне индоевропске традиције које су нам најбоље документоване архаичним текстовима: старогрчка, староиндијска, староиранска, а истакнуто место има и старогерманска, где се недостатак домаћих извора у великој мери допуњава драгоценим обавештењима која нам пружа Тацитова “Германија”. Далеко од тога да буде занемарен, словенски материјал је ту ипак у другом плану. Осим тога, Бенвенист се ограничава на појмове нематеријалне културе: привредне, друштвене и духовне “установе”, како их назива.² Ми ћемо овде покушати да неке одабране словенске установе подробније сагледамо у индоевропском контексту на начин на који то Бенвенист чини, и поћи ћемо управо од сфере материјалне културе, али само да бисмо показали како се она тесно преплиће са другим сферама, пре свега са социјалном.

² Први део другог тома дела Гамкрелидзе/Иванов чини обиман и занимљиво концептиран “Семантический словарь общиндоевропейского языка” (II 457–855), којим је обухваћена и материјална култура. Своју вредност до даљег задржавају Buck-ов речник одабраних синонима и, особито са археолошког становишта, двотомна енциклопедија Schrader/Nehring, поред нове слично концептиране публикације EIEC.

Једно значење код којег се та тешкоћа разграничења између материјалне и духовне културе нарочито јасно оцртава јесте “градити”. У свом глаголском виду оно се изводи из ознака за конкретне градитељске технике, док одговарајуће именице своје првобитно конкретно значење грађевинског објекта по правилу шире у називе за јединице друштвеног устројства.

Основни глагол у српском и хрватском језику, *градити*, заправо је поствербал од *град*. Сувом етимолошком анализом из упоређених облика стсл. *gradъ*, чеш. *hrad*, пољ. *gród*, рус. *gorod* долазимо, на прасловенској равни, до реконструкције **gordъ*. Историјат значења речи у поједним језицима води нас такође до једнозначног закључка да је она у прасловенском, као у старије доба у његовим појединим изданицима, означавала утврђење. Са том формалном и семантичком реконструкцијом у складу је компаративни налаз на дубљој, индоевропској равни. Сродне речи показују значења у распону од ‘кућа’ (стинд. *g – (d)há-*, авест. *g...r...da-*, гот. *gards*) преко ‘тор, обор’ (лит. *gardas*, гот. *garda*) до ‘ограда, плот’ (стисл. *garðr*, алб. *gardh*)³ и омогућују реконструкцију праие. корена **gerdh-* ‘оградити, опасати’; глаголско значење чува се у германском: гот. *bigairdan* ‘опасати’, нем. *Gürtel* ‘појас’. Словенски рефлекс тог корена као с.-х. *ограда, градина, виноград* потврђују то основно значење оградаивања, оградe, а рус. *жердь* ‘мотка, колац’ сведочи да је та ограда била од густо пободеног коља или брвана.⁴ Проблем представља постојање, у балтском и словенском, речи које претпостављају варијанту истог корена са палаталним анлаутом *gh-*, као рус. *зорód* ‘стог, оградаено место за стог’, лит. *žardas* ‘леса за сушење жита, тор, обор’ итд. Двојство балтословенских рефлекса може се тумачити раном позајмицом непалаталних облика из неког кентумског језика, али и непотпуно спроведеном сатемизацијом на крајњем западу њеног домаћаја.

Друга грађевинска техника стоји иза другог праие. корена **dheigh-*, на који се свде, између осталог, гр. *teikhos* ‘зид’ стперс. *dida-* ‘тврђава’, авест. *(pairi-)daēza-* ‘оградаено земљиште’, позајмљено у грчки као *parádeisos* ‘врт, хришћански рај’. Глаголи од истог корена стинд. *déhmi* ‘мазати, облагати’, лат. *figere* ‘обликовати’, *figura* указују да је првобитно реч о мешењу иловаче и зидању њоме, а са тим се слажу и значе-

³ Ране позајмљенице из индоиранског у угрофинским језицима су војјачко *gurt* ‘станиште, село’, сирјанско *gort* ‘кућа, стан, земуница, крипта, гроб’.

⁴ Са ширењем значења **gorditi* на друге технике грађења словенски је осетио потребу да за ‘палисаду’ у разна времена зајми друге речи. Тако је гр. именица *phálanx, phálanga* у два наврата прешла Словенима: у прасловенско доба, посредством Скита, као **xalqga*, а у новије доба као *паланка*. В. *Етимологија 1997–1999*, 87 дд.

ња неких именских изведеница: лат. *figulus* ‘лончар’, гот. *daigs*, нем. *Teig* ‘тесто’, праслов. *děža* ‘наћве’ < **dhoighiā* итд.⁵ Од истог корена **dheigh-* метатезом се изводи варијанта **ǵheidh-* одражена у балтословенском: лит. *žiedžiù, žiēsti* ‘обликовати’, праслов. **zъdati* ‘зидати’. Пре него метатеза могла би се ту претпоставити дисимилација у облику са префиксом праие. **ut-s-* и још неупрошћеним фрикативом на месту праие. палатала: **uz-deidz-* > *vъzidati*, реинтепретирано као *vъ-zidati* (али се поред значења ‘узидати, уградити у зид’ код овог глагола чува и ‘саградити, подићи’, које одговара облику са **vъz-*). Тако префигирани облик врло је стар, јер постоји још у индоиранском, авест. *uz-daēz-*, парф. *uz-dišta-* ‘нагомилати, згннути, насути, наслагати, назидати’, *uz-daēza(y)-* ‘земљани насип, зид’, стинд. *uddehikā-* f. ‘термит’. Наравно, *зид* се замишља пре свега од камена, али када се у црквенословенском тексту каже да Бог *создаде Адама* – од иловаче – ту као да је преводилац још осећао изворно значење глаголског корена. Руски *строить* ‘градити’ представља семантичку иновацију; у другим слов. језицима **strojiti* показује друга значења, као ‘шкопити, штавити’, која омогућују реконструкцију изворног значења праслов. **strojь* (одакле би то био де-номинал) као ‘ред, склад, лепота’, у вези са праие. **krei-* ‘леп’,⁶ уп. рус. *стройный* ‘стасит, складан’.

У другом поглављу треће књиге свога “Речника индоевропских установа”, насловљеном “Четири круга друштвене припадности” Емил Бенвенист бави се једним другим, веома старим глаголом у значењу ‘градити’, који се реконструише као **dem(h₁)-*. Није јасно каква техника градње стоји иза њега. Германска значења своде се на градњу дрветом, као и микенска сложеница *nau-domo-* ‘бродоградитељ’. У праиндоевропском постојао је у том значењу глагол **teks-* или **tetk-*, одатле и праслов. **tesati*, уп. даље лит. *tašyti*, стинд. *táks□ati*, авест. *tašaiti*. У грчком се глагол није очувао, већ само именица *téktōn* ‘дрводеља’, такође у пренесеној употреби песн. (*w*)*epéon téktōn* ‘тесар речи = песник’, која се подудара са стинд. вед. *vācam taks□-* ‘тесати реч, састављати песму’, што допушта да се реконструише једна још праие. метафора.⁷ Упоредо постојање глагола **teks-* и **dem(h₁)-* упућује на првобитну разграниченост њихове семантике, у том смислу што је први значио ‘те-

⁵ Значење (*no*)*duhi* ‘саградити’ као и атематски облик без -*в-* указује на могућност укрштања **dvigati* ‘кретати се’ и **dig-ti* ‘зидати, градити’. Посреди би била варијанта на (лабио)велар **gh-/gʷh-*, на чије постојање указују стинд. облици као *degdhi, digdhá-*, нперс. *dēg* ‘лонац’ (друкчије EWA I 746 д.).

⁶ Тако М. Snoj у Bezlaž III 332.

⁷ В. Schmitt, 296–298 (до данас најважнија синтеза о индоевропском песничком језику).

сати, тј. сечењем дрвета обликовати грађевинске елементе⁸, а други ‘склапати те елементе у целину здања’,⁹ уп. нарочито *ga-timan*, *ge-zie-men* ‘пристојати’, поред изведенице енгл. *timber* ‘дрвена грађа’, нем. *Zimmer* ‘соба’, *Zimmerman* ‘дрводеља’ < **temra*- < **dem-ro*-. Та семантика склапања доцније се могла пренети на друге грађевинске технике слагања камена или опеке. Тако за вавилонску технику зидања редовима опеке Херодот употребљава управо гр. глагол *démō*.

Бенвенист стр. 204 придаје исувише значаја тој очито секундарној употреби, а чини и једну још спорнију ствар: он раздваја гр. *dómos* као поствербал од *démō* ‘градити’ и, према томе, термин из области материјалне културе, од лат. *domus*, праслов. **domъ*, стинд. *dám(a)*- итд., што би, по њему, била реч од другог корена и из друге семантичке сфере, спадала би у терминологију друштвеног устројства. Чини се да је Бенвенист био превише импресиониран опреком међу претежно материјалном употребом грчке и нематеријалном латинске речи. Поглед на употребе речи **domъ* у слов. језицима (који омогућују одреднице у два праслов. речника, ЭССЯ 5, 72 д., SP 2 s.v.) очитује нам доследну и, свакако, изворну упоредност материјалног значења ‘зграда’ и социјалног ‘породица, завичај’.

Та семантичка дихотомија среће се као пресликана код речи *кућа* у српском, а делом и у бугарском језику, која осим ‘породични дом’ значи и ‘велика патријархална породица, задруга’. И она је прасловенска: **kqt’a*, али не и општесловенска, а њено даље порекло и првобитно значење није извесно. На ширем словенском плану преовлађује материјално значење зграде старинског и једноставног типа, стаје, или дела куће у којем је огњиште. Пада у очи да је реч ограничена на јужне и источне Словене. Пољско дијалекатско *kucza* је позајмљено из украјинског.¹⁰ На словенском северозападу изгледа да је ипак постојао један сродан назив, **kqtina*, посведочен у средњовековним латинским изворима који говоре о делатности бамбершког бискупа Отона на покрштавању полапских Словена. У Штетину Отон је уништио четири паганска храма означена тим општим називом.

Erant autem in civitate Stetinensi continae quattuor, sed una ex his, quae principalis erat, mirabili cultu et artificio constructa fuit ... In hanc aedem ex prisca patrum consuetudine captas opes et arma hostium, et quicquid ex praeda

⁸ Или ‘плести’, првобитно термин за *плот* или зид од плетера, чиме би се објаснило лат. значење *texo* ‘плести, ткати’, ретко и ‘градити’ (тако Рокоту 1058, док је за Бенвениста 7 семантички јаз између значења у латинском и у другим језицима непремостив).

⁹ У истом значењу постојао је корен **ar-* (**h₂er-*), специјализован на коларску терминологију (Рокоту 55 дд., EWA 107).

¹⁰ Као што је мак. *куќа* и буг. дијал. *куќа* из српског, уп. БЕР 3, 113 д.

navali vel etiam terrestri pugna quaesitum erat, sub lege decimationis congebant.¹¹

Tiemo: Quare templa illa vocabant continas? — Sefridus: Slavica lingua in plerisque vocibus latinitatem attingit, et ideo puto ab eo quod est continere continas esse vocatas.¹²

Ова стара полапска реч **kōtina*, и источно- и јужнословенска **kōt'a*, могу се схватити као изведене од истог корена **kōt--*. Полапској речи на словенском југу формално одговара *кутина* ‘стрма морска драга’,¹³ ‘ниско земљиште крај реке или потока’, Банат, у Чанадској жупанији у другој половини XVI в. забележено на два места као топоним,¹⁴ у сливу Нишаве *Кутина* (1498), уп. буг. *Кѣтина* (у тур. запису из прве четврти XVI в. *ktnæ*) село 20 км северно од Софије.¹⁵ Семантика се не подудара, (јужно)словенски **kōtina*, не означава грађевину, већ ‘морски или речни теснац, сутеску’. У основи је значење скровитости, тако се поред *кутина* каже и описно *закутна драга* или *увала*.¹⁶ Ту је очита веза са глаголом *(за-)кутати* ‘(са-)крити’, праслов. **kōtati* поред **kutati* ‘крити’.¹⁷ На горенаведеном опису штетинске ‘контине’ као места где су се чувале драгоцености могла би се утемељити претпоставка основног значења ‘скривница’. Доста њих и **kōt'a* изводи од **kōtati* ‘крити’. То извођење може се позивати на семантичку паралелу *кров*, рус. *крыша* итд. као основни елеменат куће од **kryti*, затим на блр. дијал. значење *кутаць* ‘городить, строить (забор, ограду)’ (ЭССЯ I.c.), на дефиниције значења попут оне у бугарском *къщата* ‘стая за кътане нещата за облекло и нещата за ястиво и вариво’. То, додуше, може бити и паретимолошка реинтерпретација, како то узима Трубачов у ЭССЯ I.c. приклањајући се другом, такође доста распрострањеном извођењу **kōt'a* од **kōtъ* ‘угао’. Неки његови аргументи звуче проблематично, као тврдња да је творба **kōt-ja* од **kōtati* мало вероватна (има старих девербатива на *-ja* као *среѣа*, *вреѣа* итд.). Но занимљив је његов покушај реконструкције изворне семантике како саме речи **kōt'a*, тако и **kōtъ* у односу према синониму праслов. **qgъlъ*. У духу опозиције ‘унутрашњи’ : ‘спољашњи’, какву налазимо у

¹¹ Herbordus (a. 1159. scripsit), Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis II 32, по FHRS 25.

¹² Ibid. 31.

¹³ Наставни вјесник 4, 51, по PCA 11, 100.

¹⁴ П. Ивић у: СДЗб 40/1994, 13.

¹⁵ За ове топониме в. зборник *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш 1993, 119.

¹⁶ PCA 6, 50.

¹⁷ Фонетски дистинктивно је једино стелов. *sб-k>tati*, буг. *кътам*, уп. ЭССЯ 12, 69 (где упућује на варијанту **kutati*, али је 13, 139 нема!), даље Фасмер II 433; БЕР 3, 154 д., Sławski III 440 д.

паровима о којима пише Бенвенист (207 дд.): ‘дома, лат. *domi* vs. *вани*, *напољу*, *на дворе*, лат. *foris* итд., Трубачов претпоставља да је изворно **ogъlъ* спољашњи, а **kq̑tъ* унутрашњи угао, део куће око огњишта, значење које се заиста среће код ове речи, као и код **kq̑t-ja*. Уп. и још праслов. spoj **babъjъ* **kq̑tъ* ‘бабљи кут’, тј. део куће крај огњишта где седе старе жене (а не ***babъjъ* *ogъlъ*!). Трубачов даље чини искорак из језика у археологију, доводећи тако реконструисано значење речи **kq̑t-ja* у вези са земуницама или полуземуницама карактеристичним за југоисточни, антско-склавински, али не и за северозападни, “венедски” део познопрасловенског археолошког простора, код којих је огњиште (или пећ) смештено управо у углу.

Којој год од ове две конкурентне етимологије да се приклонимо, **kq̑t’a* би као назив за кућу било прасловенско новообразовање, начињено било да се означи одређен, новији тип зграде, било да се лексички диференцирају значења ‘кућа као зграда’ и ‘кућа као породица, задруга’, тако што би се ово друго оставило баштињеној речи **domъ*. Индоевропске везе ни за **kq̑t’a* ни за **kq̑tъ* нису јасно утврђене, а међу речима које се могу упоредити досад се није нашла ниједна у значењу куће или сл. Глагол **kq̑tati* има јединог сигурног сродника у стпрус. *po-kūnst* ‘крити, чувати’, *pa-kūnst* ‘чувати’, *(po)kūnti* ‘штити’; даље везе са ие. **(s)kut-* ‘кожа’ у балтском, германском и грчком су неизвесне. Што се тиче праслов. речи **kq̑tъ*, Трубачов се најскорије приклања старом тумачењу Зубатог које је своди на **kamp-tos* од ие. корена **kamp-* ‘савијати’ и има ту предност што успоставља везу између ње и балтског назива за ‘угао, руб’, лит. *kampas*, а мана му је што у корист једне “коренске етимологије” пренебрегава неке њене непосредније паралеле. То је пре свега познолат. *cantus* ‘обруч, наплатак точка’, ит. *canto*, фр. *chant*, енгл. *cant*, нем. *Kante*. Исходиште ове речи сматра се да је било у келтском, одакле је преко латинског ушла у романске језике, а из њих се ширила у германске и даље у словенске; одатле и наш израз с.-х. на *кант*. Мисли се да би и **kq̑tъ* могла бити рана, још прасловенска позајмљеница из истог западног извора (има мишљења да ни **ogъlъ* није прасродно лат. *angulus*, већ одатле позајмљено). Са друге стране, ова реч се пореди са грчком *kanthós* ‘угао ока, око’, за коју један позни лексикограф бележи иначе непотврђено значење ‘отвор на крову за дим’, које је доста блиско претпостављеном изворном значењу **kq̑tъ* ‘део куће где је огњиште’. Но грчка реч тешко може бити прасродна словенској, јер се гр. *th* (θ) по правилу своди на ие. **dh*, које је у словенском дало *d*, а не *t*. С обзиром на то, пре би се могло радити о позајмљеници из старогрчког у прасловенски, при чему би супституција

гр. *th* > слов. *t* била закономерна, а словенско значење угла куће где је огњиште објашњавало би се синегохом. То под условом да иза јединог записа грчке речи у значењу отвора за дим стоји грађевински термин који је стварно постојао у неком делу грчког света, а не њена метафорична употреба у неком данас изгубљеном песничком делу, што је такође могуће. Историјско-географски предуслов за такве позајмице, каквих је било, пружа присуство грчких колонија у северном прибрежју Црног мора, при чему су улогу посредника између њих и Прасловена играли ирански Скити и Сармати, настањени у степском појасу данашње Украјине и јужне Русије.

Када је већ реч о њима, треба указати на једну досад незапажену паралелу коју речи **kɔt'a*, **kɔtъ* имају у језику кавкаских Осета, који је савремени продужетак сарматског: осет. *kaent*. Истини за вољу, ни она није довољно посведочена; данас више није у употреби, а једина јој је потврда у преводу Новог завета на осетски насталом 1864. у Тбилисију, на почетку тринаестог поглавља јеванђеља по Марку, где Исус прориче пропаст Јерусалима и рушење јерусалимског храма. Ту множи-на *kaentytæ* преводи гр. *oikodomaí* 'грађевине, здања'. Иако хапаксна, ова реч оставља утисак аутентичности, јер није усамљена на општеиранском плану, већ се среће у низу источноиранских дијалеката (а при том је нема у персијском језику, који је осетском географски близак и одакле су у њега ушле бројне друге речи): хотан. *kantha-*, согд. *kndh* 'град', јагноб. *kānt*, из источноиранског позајмљено у староиндијски као *kantha-* n., *kanthā-* f. 'град; зид од набоја', чест апелативни елеменат сложених топонима на простору северозападне Индије *Āhvara-kāntham*, *Dāks-i-kanthā*, а на другој страни у суседне турске језике: азерб., ујг., кипч. *kānt* 'град, насеље', полов. *kent* 'civitas', предњоазијски топоними *Самарканд* (стгр. *Μαρακάνδα*), *Ташкент*, тур.: 'камени град'.¹⁸ Староирански праоблик **kanθa-* је, по Абајеву l.c., био изворно назив за утврђено, ровом и зидом окружено насеље, изведен од **kan-* 'копати'.¹⁹ Ако се пође од истог предлошка, било путем прасродства било позајмице, првобитно значење речи **kɔt'a* могло је најпре бити 'пребивалиште укопано у земљу'. Ваља рећи да је од овог истог корена у староиранском постојала и реч изведена од његове нулске базе, са *ō* > *a*, и са варијантама анлаута *k-* и *x-*, која је у два наврата прешла Словенима. Од варијанте *kata-*, посведочене у Авести у значењу 'соба, остава, подрум', изводи се праслов. **kotъ*, **kotъсь* 'стаја, преграда, одељење, кавез' и слов.,²⁰ а од варијанте **xata-* доцнија позајмљеница *xata-* 'сеоска кућа',

¹⁸ KEWA I 151; Фасмер III 553, IV 30; Абаев I 579, Bailey 51.

¹⁹ Друкчије Бејли (Bailey l.c.), који га изводи од хомонимног глагола **kan-* 'покривати'.

²⁰ За ове речи в. ЭССЯ 11, 211 д., 214 д.

која се ширила са југоистока словенске прадомовине, данашњег украјинског подручја.²¹ На исти ирански предлогак своди се мађ. реч *ház* ‘кућа’, коју су Мађари позајмили још у својој старој постојбини. Има ли се све то у виду, као прилично реална оцртава се могућност да је и **kot’a* рани иранизам. Но до даљег смо осуђени на нагађање.

Ако се већ овај колоплет сазвучја и сазначја око речи **kot’a* засад не да размрсити, оно што се чини сигурно јесте да је она — била домаћа творевина или однекуд позајмљена — у једном тренутку послужила нашим далеким прецима да “рематеријализују” већ увелико “социологизовано” значење старијег, из праиндоевропске епохе наслеђеног термина **domъ*. Сасвим је природно што је у доцнијим временима на делу словенске територије и ова нова реч сама подлегла “социологизовању”, у употребама као наше *оженити се из добре куће, самохрана кућа, краљевска кућа* итд.

Такав развој, при којем је семантичко разгранање старе речи у различите термилошке системе претходило лексичкој иновацији, није био редак. Доста блиску аналогију пружа нам и други пар термина који ћемо овом приликом размотрити, а који, према Бенвенистовој терминологији, спада у шири круг друштвене припадности од “кућа, дом”.

То је праслов. **vъsъ*, ген. *vъsi* ‘село’. Заједно са стинд. *vis-* ‘насеље, породица, род’, авест. *vis-*, стперс. *viθ-* ‘кућа, двор, село’, она рефлектује праие. атематску именицу **ǵik-*; сродне формације одражене су у гр. *(v)oikos*, *(v)oikia* ‘кућа’, гот. *weihs* ‘село’, алб. *vise* ‘место’, у множини ‘област’. Од истог корена у индоиранском постоји глагол, стинд. *visati*, авест. *vīsaiti* у значењу ‘настанити се’. Већ из овог прегледа види се да се семантика грана од ‘станиште’ на једну страну према ‘кућа, насеље као скуп кућа’, а на другу према ‘заједница људи повезаних не само заједничким боравиштем, него и међусобним сродством’.

Реч **vъsъ* је прасловенска и општесловенска, у том смислу што је историјски посведочена код свих словенских огранака, почевши са старословенским споменицима, који документују њено некадашње присуство на југоистоку. Током времена, она се у добром делу словенског света изобичајила, и тај процес текао је од истока ка западу. У источнословенском потпуно је изашла из употребе, такође у источнојужнословенском (тј. бугарском и македонском), а живи још у словеначком и западнословенским језицима; словачки и српско-хрватски ту, у складу са својим географским положајем, представљају средњи случај: у њима се реч чува само дијалекатски и реликтно, у топонимији. Још је жива на

²¹ Потврђена је још у белоруском, пољском, словачком, кашупском, дијалекатски и у чешком, id. 8, 21 д.

северозападу, у делу чакавских говора и у кајкавском наречју, где се непосредно надовезује на словеначки ареал. На словеначко-кајкавском подручју остала је до данас продуктивна у топономастичкој творби, док историјско чакавско подручје ту пре иде заједно са старосрпским, где топоними који садрже *вас* представљају реликт и подложни су разним преосмишљењима, типа *Чрна вас*, данас *Црна Власт* у Лици, *Горажда вас*, данас *Гораждевац* код Пећи, *Глуха вас*, данас *Глухавица* код Тутина; сличних остатака има и у Македонији западно од Вардара, нпр. *Длга вѣсѣ*, данас *Долга(в)ец*; на исток одатле, на источномакедонској и на целој бугарској територији, реч је ишчезла без трага. Главни конкурент, који ју је потискивао на широком словенском простору, био је синоним **sedlo*. У питању је млађа реч, словенска творевина од глаголског корена **sed-* у значењу седлачког начина живота. Имајући за разлику од изолованог **vъsъ* ослонац у прасловенској лексици, испрва је служила да се означе раселице старих “васи”, настале крчењем шума, исушивањем мочвара и уопште освајањем дотад необрађеног земљишта, а током средњег века постала је назив за насеља која су оснивали феудалци на својој земљи, насељавајући на њу кметове да је обрађују. Успут је на оном делу словенске територије где се праслов. група *dl* упростила у *l* апсорбовала стари термин праслов. **selo* ‘пациште, сеоска утрина’ (који се сматра сродним са лит. *salà* ‘острво’ герм. **sala-* ‘кућа, дворана’), тако да је у једном периоду као “феудални” термин противстајала “родовском” **vъsъ*. Овome су у доцније време конкурисале и друге речи, тако на истсл. простору *деревня*, изворно ‘ораница’ < **dъrvъn’a*, сродно са лит. *dirvà* id., на словачком *dedina* ‘баштина’.²²

Да се вратимо на прајезичку раван, видели смо да се, за разлику од староиндијског и авестијског, где уз именице *viś-*, *vis-* стоји глагол *viś-ati* односно *vīśaiti*, у прасловенском одразила само именица **vъsъ*, док за ‘становати’ има друга реч, **vitati*, заједничка и балтијском (лет. *pa-vietāt*). У старословенском она значи управо то, *обитавати*, одатле и *обитељ* < **ob-vit-el’b*, док у данашњим севернословенским језицима живи у транзитивном значењу ‘примити у свој дом’ > ‘поздравити’. Интересантно је да се сличан семантички развитак запажа код праие. корена **u(e)ik-* у индоиранским језицима, тако стинд. *viśati* ‘настанити се’, али каузатив *(ā-)veśáya-* ‘пустити унутра’, срперс. *yuš’u* ‘изволи унутра’. Регулалан рефлекс за праие. **k* је у словенском *s*, као у **vъsъ*, у балтијском *š*, а не *t*, али глагол **vitati*, *-vietāt* нема убедљиве индоевропске етимологије, па би се могло допустити да се ипак своди на исти корен **ueik-* посредством неког иранског идиома у којем се праиндое-

²² За *vъsъ* на словенском југу в. ОП 16/2003, 1 дд.

вропски безвучни палатал рефлектовао као *p*.²³ Осим у староперсијском, то је био случај и у језику Скита који су између осмог и другог века пре Хр. настањивали степски појас северно од Црнога мора, као јужни суседи Прасловена. Стога није искључено да су **v̥s̥s̥* као баштињена реч и **vitati* као рана позајмљеница у крајњој линији ипак истог порекла.²⁴

Како год га етимолошки тумачили, глагол **vitati* је стар и одражава једну установу древног друштва доста различиту од нашег данашњег схватања гостопримства. Контакт са странцем, а посебно његов макар и привремен пријем, као госта, у круг властите заједнице, породичне, родовске или сеоске, за архајског човека је веома деликатан чин, који у себи садржи разне ризике, пре свега магијско-религијске природе. Стога је за то свуда постојао ритуално разрађен поступак, који није спроводио било ко, већ старешина задруге или рода. У том смислу он је, гледано споља, оличавао заједницу којом је изнутра управљао. У односу на ову другу функцију, она прва, “вођење спољних послова”, није била ништа мање важна. Њена важност свакако је била много већа у доба пре успоставе државних структура и писаних закона, док је функционисало само обичајно право у оквирима ужих заједница. С обзиром на то, не чуди што се управо у установи кућног или сеоског старешине задуженог за општење са спољашњим светом најраније оличио појам “господства”.

Патријархални старешина је у праиндоевропском означавао речју **pot(i)-* (стинд. *pāti-* итд.), која је истовремено значила ‘муж’ (гр. *pósis*), а вероватно је, како то Бенвенист 55 дд. узима, у вези са индивидуализујућим честицама ‘сам, лично’ у литавском и хетитском, као и са лат. *potis sum* > *possum, posse* ‘моћи’, у том смислу, да само онај ко има право одлучивања поседује истинску индивидуалност. То *potis* које можемо схватити и као ‘господар’ и као ‘оличење’ везивало се још у индоевропском прајезику са речима ‘дом, породица’ и ‘село, род’ у чврсте спојеве који се доцније у појединим језицима рефлектују као такви или у виду сложеница. Од **dems potis* ‘господар, старешина оличење дома’ имамо стинд. *dam pāti-*, авест. *d...ṇ paitiš* id., а у грчком сраслицу *despótēs* ‘господар уопште’, која је нама у средњем веку прешла као владарска титула, а у значењу ‘аутократског владара, тиранина’ ушла у европске језике. Слично према стинд. вед. *viś-pati-*, авест. *vīś-paiti-* ‘господар рода’ стоји лит. *veš-pats* у општем значењу ‘господин’, које је утолико схватљивије што иначе у балтском сама реч **o(e)ik-* ‘род, село’ није

²³ За праслов. позајмљенице из скитског са том фонетском цртом уп. SEB 1/2000, 344 д.

²⁴ Пада у очи семантичка подударност између лит. *vieta*, лет. *vieta* ‘место’ и алб. *visë*.

очувала. Слично уопштење одиграло се и код словенског **gospodъ*. Аналогна сложеница постоји још у латинском *hospes, hospitis*, што допушта праиндоевропску реконструкцију **ghost(i)-pe/ot(i)-*. Дословно би она значила ‘господар госта’, тј. онај ко је властан да општи са гостима, странцима; праие. **ghostis*, очувано поред слов. **gostъ* и лат. *hostis* још у германском, гот. *gasts* итд., значило је изворно ‘странац’, и то првенствено у пријатељском смислу. Може се упоредити још гр. *xénos* ‘гост’, али и ‘странац’ (одатле *ксенофобија*). Да је латинско значење ‘непријатељ’ секундарно, указује, поред саме прастаре сложенице *hospes*, и „позитивна” семантика речи *hosti-* у блиском језику јадранских Венета. Но док је лат. реч *hospes* задржала изворно значење ‘домаћин (у својству гостопримца)’, **gospodъ* је словенски термин за ‘господина, господара, носиоца власти и ауторитета уопште’, док се ‘домаћин’ исказује различито у разним словенским језицима (с.-х. реч је изведеница од придева **domatъ* њј индивидуализујућим суфиксом *-inъ*, упоредива са лат. дериватом од праие. **dom- dominus*, али у овом случају латинска реч је та која је проширила круг значења од ‘оличење дома, породице’ у ‘господар’). Семантичку паралелу словенском развојку ‘домаћин као гостопримац’ > ‘господар’ пружа стинд. вед. реч *arya-*, која значи и ‘домаћин’ и ‘господин, господар’; да је прво значење изворније казује нам етимологија, јер се ради о изведеници од речи *ari-* која показује сличан распон значења као **ghostis*: ‘странац, гост, непријатељ’. Према томе је *arya-* етимолошки онај члан заједнице ‘који је у вези са странцима’, а та функција је, рекли смо, била резервисана за старешину породице, рода или племена, отуда развој значења у ‘господар’. Секундарну изведеницу од *arya-* са дужењем почетног вокала, *ārya-*, заједнички преци Иранаца и Индијаца узели су за своје самоназвање. Да ли је у праву Паул Тиме (P. Thieme) који га тумачи као ‘гостопримци’, или Димезил (G. Dumézil), који у њему види првенствено израз религијског и култног заједништва, или Бенвенист, који претпоставља да је *ari-* изворно припадник друге половине друштва устројеног по егзогамном принципу, за нас овде није толико битно. Занимљиво је, међутим, питање да ли се код Прасловена значењски помак **gospodъ* од ‘домаћин, гостопримац’ у ‘господар’ одиграо самостално, или можда под раним утицајем њихових (индо)иранских суседа. Посебан проблем представља гласовни лик прасловенске речи; очекивали бисмо да гласи ***gostъpotъ*; губљење унутрашњег слога има аналогију код лат. *hospes* и да се објаснити претпоставком атематске основе *ghost-* у првом делу, а не *i-*основе каква је самостална реч праслов. **gostъ*, лат. *hostis*, али за *d* уместо *t* у последњем слогу нема доброг објашњења у оквиру словенске историјске фонетике. Једину могућу аналогију за такво озвучење пружала би реч

**svobodъ* ‘слободан’, ако се у њој претпостави исти други члан, а као први основа повратне заменице, с обзиром на стинд. *sva-pati-*, авест. *xvaē-paitiua-* ‘свој господар’, но то иначе веома примамљиво извођење је са гласовне стране још проблематичније, јер би не само и ту стајало звучно *d* уместо очекиваног *t*, него и *b* уместо *p*. Могло би се и овде помишљати на позајмицу, али није јасно из којег извора. Лениција се среће у неким старо- и средњоиранским дијалектима са којима су Словени имали контакта, али реч **ghostis*, па ни сложеница **ghost(i)-potis*, нису посведочене нигде на индоиранском простору, а и очување почетног *s-* у **svobodъ* противи се извођењу из иранског. На другој страни, германски поседује све елементе ових сложеница, али не пружа одговарајуће творбене моделе.²⁵

Последње питање које ћемо овом приликом поставити тиче се сакралне употребе слов. речи **gospodъ*.²⁶ Као што знамо, у српском се *Господ* користи искључиво за хришћанског Бога, док се за људе употребљавају изведенице *господин* и *господар*. Да у прасловенском није постојала та дистинкција, сведоче примери као слн. *gospôd* ‘господин’, код наших католика *господин Бог*. Но да ли је реч **gospodъ* у прасловенско, паганско доба, уопште примењивана не само на људе, него и на божанства, на начин на који је то случај, на пример, са грчком речју (*w*)*ánax*, којом се у најраније време, код Хомера, титулишу и људи високог рода и богови, а доцније се употребљавала само за богове — или је она сакрализована тек са примањем хришћанства, као превод грчког *Kýrios*? Мишљење, које заступају Вјачеслав Иванов²⁷ и Трубачов,²⁸ да њена сакрална примена потиче још из претхришћанског доба у вези са индоевропским култом гостопримства, о којем смо говорили, звучи примамљиво, мада се не може непосредно доказати. Поучан може бити пример старогрчког Зевса Ксенија. У хомерским спевовима врховни бог Зевс под именом *Xeínios* иступа као покровитељ људи који се зову *xeínoi* ‘странци, гости’, тј. свих оних који се из овог или оног разлога нађу изван оквира своје племенске заједнице и заштите њених божанстава и неписаних закона (у ужем смислу они могу бити *hiketai* ‘прибе-

²⁵ За **gospodъ*, **svobodъ* уп. ЈФ 46/1990, 105 дд.

²⁶ Запажања која следе даље су развијена у другом делу предавања под насловом *Два замечанія о верховном божестве древних славян (к интерпретации свидетельства Прокопия Кесарийского)*, које сам држао 19. новембра 2003. на катедри за славистику универзитета “Eötvös Loránd” у Будимпешти; она ће, у том виду, бити објављена у мом прилогу за зборник радова посвећен јубилеју Жане Жановне Варбот који се припрема у Москви, а на њих сам се надовезао и у саопштењу “Krieg und Frieden: Vom Indogermanischen zum Griechischen” поднетом на Дванаестом заседању Индоевропског друштва у Кракову, 16. октобра 2004. године, које ће бити објављено у зборнику скупа.

²⁷ *Этимология* 1971, 302–306.

²⁸ ЭССЯ 7, 62.

глице’).²⁹ Као што такве штити, Зевс кажњава оне које се огреше о обичаје гостопримства. За разлику од своје жене Хере и кћери Атене, које мрзе Тројанце из личних побуда, зато што их је Парис увредио тако што “јабуку раздора” није доделио једној од њих, него Афродити, Зевс осуђује Троју на пропаст из једног начелног разлога: зато што се Парис, завевши и отевши жену свога домаћина, Менелаја, огрешао о обичаје гостопримства (II. XIII 624 sq.). Стари Грци су веровали да и други народи, у најмању руку културни, поштују исто божанство. Одисеј прича причу (измишљену тако да буде уверљива) како се приликом једног пљачкашког похода на Египат, претрпевши пораз од Египћана, спасао тако што је египатског владара замолио за милост, а овај га је поштедео, зазирући од Зевса Ксенија (Od. XIV 283 sq.). Чак и Полифема обраћајући му се као прибегар, Одисеј позива да поштује тога “Гостинског” Зевса, тј. претпоставља да и дивљи, чудовишни Киклопи знају за њега (у чему се преварио, Od. IX 270).

Зевс је једно од ретких грчких божанстава које има несумњиво праиндоевропско порекло, бар што се тиче етимологије његовог имена, које се подудара са стинд. вед. *Dyáus* ‘(ведро, дневно) небо, бог неба’. Истовремено се, међутим, констатује да је његов митолошки лик на грчком тлу темељно преображен. Морамо се, стога, упитати да ли је функција покровитељства над странцима код њега примарна, баштињена из праиндоевропске религије, или секундарна. Мени се први одговор чини ближи истини, премда не налази потврде на староиндијској страни (што се објашњава чињеницом да је већ у доба редакције најстарије, Риг-веде, култ Дјауса био увелико потиснут у позадину). Идеја универзалне божанске контроле и правде могла се најпре развити у вези са обоготвореним небом. Док је “земља” релативан и растегљив појам, па на српском можемо рећи *моја земља* и за пар ари земљишта у своме власништву, и за државу чији смо поданици, па и за своју планету гледајући је из свемира, “небо” је само једно, и збир свих људских бића описује се као “они који живе под истим небом”. У том смислу је и врховни бог паганских Словена, о којем пише Хелмолд, а који се типолошки најбоље схвата као небески *deus otiosus*, лако могао носити придевак **gospodъ* ‘онај који надзире односе гостопримства’.

II

Бенвенистов “Речник установа”, који смо узели за полазиште своје приче, састоји се у оригиналу из два тома, од којих је први посвећен при-

²⁹ Уп. Nilsson 419 д.

вреди, сродству и друштву, а други власти, праву и религији. Тако смо и ми у претходном излагању, кренувши од материјалне културе, дошли до терминологије друштвеног устројства, а надаље ћемо говорити о словенским терминима из области духовне културе. Поћи ћемо од кључног појма религије, који Бенвенист разматра у последњем поглављу другог тома (стр. 428 дд.). Ту се бави самом латинском речју *religio*, прецизније дилемом да ли је она изведена од глагола *religare* у значењу ‘спона побожности која човека повезује са божанством’, или од *relegere*, ‘ззор, скрупула’ (сам се опредељује се за ово друго тумачење).

Као и већина других европских језика, и наш је преузео из латинског реч *религија*, јер не поседује домаћи синоним који би јој у потпуности одговарао. Од домаћих речи значењем најближе стоји *в(ј)ера*. У значењу ‘*religio*’ та реч је црквенословенски калк за грчко *πίστις*, као што је то и лат. *fides* (иначе су грчка и латинска реч сродне међу собом и са нашим *у-б(и)једити*, праслов. **bēditi*). У старом српском језику реч *в]ra* долази у свом изворном значењу ‘узајамно поверење, оданост, лојалност’, у обртима из правних споменика попут *prav5 goi dr5lati s5 vami i pravo; v]ro;*, или код народног песника у “Кнежевој вечери”:

– Здрав Милошу, вјеро и невјеро!
Прва вјеро, потоња невјеро! ...³⁰

То значење је врло старо, прасловенско и још праиндоевропско. Прасловенско **věra* је поименичење праиндоевропског придева одраженог у лат. *vērus*, стир. *fir* ‘истинит’. Ситуација из “Кнежеве вечере” налази паралелу у староирској епској традицији, према којој су легендарни ирски владари приређивали својим поданицима гозбе ради потврде *firinne* ‘истинитости, праведности’ своје власти. Реч је о односу узајамног поверења који представља окосницу архајског друштва.³¹

Из црквенословенског језика реч *в(ј)ера* у калкираном значењу ‘религија, вероисповест’ ушла је у народни говор, па је нпр. и у самој горенаведеној песми “Кнежева вечера” срећемо и у том значењу:

– Јер тако ме вјера не убила!
Ја невјера никад био нисам ...
Него сјутра мислим на Косову
За ришћанску вјеру погинути ... (43–47).

³⁰ Вук II 50° (3), 31–32.

³¹ Уп. А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд 2002, 170.

Но у старијем српском језику обичнији су били данас застарели обрт *хришћански* (*мухамедански*, итд.) *закон*, *грчког* / *римског закона* ‘православан, католик’. Вук пише у “Даници” за 1834, стр. 84:

Ова реч *закон* до сад је код народа нашега значила двоје: 1) приче-
шће, н. п. узео закон, отишао на закон, повратио закон (кад се ко побљује
онај дан, кад се причести) и т. д.; 2) вера (религија), н. п. по своме закону,
отишао у туђ закон и т. д. Али у првоме и у правоме смислу закон значи
уредбу, која је постављена (као правило) да се људи у којој држави или
општини по њој у напредак владају.

Реч *закон* је такође општесловенска као и *в(ј)ера*, но за разлику од ње нема дубље, индоевропско порекло, него је прасловенска креација. Прасловенско **zakonъ* очито је префиксална сложеница, где је први део предлог **za* а други поствербал од глагола **četi* ‘почињати’. Дотле је етимологија јасна и неспорна, али остаје спорно питање непосредне деривације и, везано са њим, изворног значења. Преовлађује мишљење да је **zakonъ* поствербал од **začeti* као нпр. **zalogъ* од **za-legti*, и да је изворно значео ‘оно што је од почетка установљено, утврђено; начело, принцип’. Алтернативну могућност интерпретације видимо у поименичењу предлошке синтагме **za konъ*, као што је нпр. прилог рус. *зараз*, пољ. *zaraz* ‘одједном’ настао срастањем из споја **za razъ* (< **orzъ*) ‘за један мах’. У прасловенском је, наиме, постојао и поствербал **konъ* изведен од простог глагола **četi*. Његове континуанте у словенским језицима показују занимљиву семантику, уп. рус. дијал. *кон*: ‘редослед, жреб, заједничко сеоско земљиште које се раздељује међу сељанима пред сетву или косидбу; тако добивена парцела; међа’, *законаться* ‘бацити жреб, одредити редослед’. Понекад се у формулама обичајног права реч *закон* ближи оваквој употреби, нпр. у старохрватској исправи: *Dobri ljudi poli njih, ki znahu za zakon, kako je meju timi mesti.*³² Обрт *знати за закон* овде се може, у духу горенаведених руских значења, схватити као **знати за кон*, тј. за тренутно важеће разграничење *међу* поседима. Проблем који смо овде изнели и који етимолошки речници занемарују чини се са гледишта творбе незнатним, али су његове импликације за семантичку историју речи веома велике. Ставља нас, наиме, пред дилему да ли се тако важан термин духовне културе као **zakonъ* своди на општу, апстрактну семантику нечега што је божанском одлуком установљено на самом почетку времена, па самим тим неприкосновено и непроменљиво (попут грчког термина *thémis* о којем пише Бенв. 319 дд.), или на конкретно значење онога што се у један мах жребом добије и важи до следеће поделе, тј. представља резултат конвенције међу људима

³² Винодол 1449, по *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* s.v.

и подложно је сталном мењању (уп. сличну семантику грчког термина *pómos*, Бенв. 53 д.).

Да се вратимо полазном појму религије, реч *v(j)era* осећа се недовољном да покрије цео његов распон, као што је то, уосталом, случај и са њеним моделом, грчком речју *pístis* која је, као што смо рекли, то значење попримила тек са хришћанством. Новогрчки језик данас користи *pístis* у значењу ‘вера, вероисповест’, а за ‘религија’ има стару грчку реч *thrēskeía*, за коју уп. Бенв. 429. У прошлом веку, у навали језичког чистунства, скован је неологизам који се нешто више употребљавао код Хрвата, а мање код Срба, и на крају се није одомаћио: *богоштовље*.³³ Та новокованица занимљива нам је овде само утолико, што у себи спаја два стара термина од кључне важности за нашу тему, којима ћемо се у даљем излагању посебно позабавити: праслов. **bogъ* и **čьtiti*.

Реч **bogъ* је прасловенска, дакле и претхришћанска. Од других индоевропских језика забележена је у том значењу још код старих Иранаца: стперс. *baga-*, авест. *baya-* ‘бог’. Одговарајући облик у старондијском, *bhága-* m., значи као апелатив ‘удео, благостање, имање, посед, срећа’, а као лично име означава бога среће и благостања и изводи се од глагола праие. **bhag-* ‘доделити, добити у део’, стинд. *bhájati* ‘додељивати’, авест. **bag-* ‘бити додељен, досуђен’.³⁴ ‘Бог’ је, дакле, у словенском и иранском означен као ‘уделитељ’, онај ко људима додељује, даје у део срећу или богатство’. То јесте једна од основних божанских функција у представи старих Индоевропљана, која је свој језички израз нашла у песничкој формули заједничкој најстаријим песничким споменицима Грка и Индоиранаца и према томе насталој још у праиндоевропско доба, **dótores ōesēōōm* ‘даваоци добара’ као описна ознака за богове уопште: авест. *vohunqam dātārō*, о зороастријским “Светим бесмртним суштацима” (Амаша Спанта), вед. *dātā vásūnām*, о Индри, гр. хом. *dōtēres eāōn* о олимписким боговима, *dōtor eāōn* о Хермесу. Исту основну семантику ‘уделитеља’ показује и грчки термин *daímon*, који је изворно могао означавати свако божанство, да би тек у доба хришћанства попримио негативно значење ‘злудуха, демона’; он је по пореклу глаголска именица од *daíesthai* ‘до-, раз-дељивати’, а исти праие. корен је и у праслов. **dělъ*, **děliti*.

Ако је, дакле, представа о божанству као уделитељу стара, праиндоевропска, ипак се чини вероватно да је заједнички словенски и иран-

³³ Међутим, за сложенице *богопоштовање* и *богопоштовати* налазимо могуће примере народне употребе речи у РСА s.vv., из Жупе: Слава ти је за богопоштовање, а не за криву клетву — Док село богопоштује вилу, змаја и пољобранију, оно ће се и срећити и цветати. Оба примера су из збирке речи Ћири Милића (1910. и 1931).

³⁴ Даљи компаративни материјал даје Pokorny 107.

ски назив за бога иновативног карактера. Код Иранаца, лексичка иновација којом је реч *baga-* уопштила значење од ‘(божански) уделитељ’ у ‘бог’ везује се за њихово деградирање старијег, заједничког индоиранског и још праиндоевропског назива за богове, **daiva-* < **deiō-*, који је у зороастризму демонизован на сличан начин као горепоменута грчка реч у хришћанству: у Авести *daēva-* значи искључиво ‘демон’.

Постоји мишљење да је реч **bogъ* код Словена попримила своје садашње значење под иранским утицајем. У сваком случају, има јасних трагова да је она у прасловенском значила и ‘удео, добро, срећа, благостање’. То значење и данас се осећа у изведеницама праслов. **bogaty* ‘обдарен срећом, благом’, **u-/ne-bogъ* ‘лишен среће, добра, блага’, чеш. *zboží* ‘роба’, пољ. *zboże* ‘жито’. Ова последња два облика своде се на колектив на *-ъје* од непосредног праслов. придева **sъ-bogъ* који се заједно са стинд. *su-bhāga-* и авест. *hubaya-* своди на праие. сложеницу **su-bhagos* ‘обдарен добрим уделом’. Сложени теоним праслов. **Da(dъ)bogъ* одражен у струс. *Даж(д)ьбогъ*, с.-х. *Да(ј)бог*, стпољ. **Dad-žbog* садржи, као други члан, реч **bogъ* пре у овом ранијем, него у њеном садашњем значењу, тј. тумачи се убедљивије као императивна сложеница ‘давалац богатства’ него као ‘бог–давалац’, и у том смислу могао би бити калк (превод) иран. речи *baga-*, настао у доба кад се код ове поред млађег и општијег значења ‘бог’ још осећала и етимолошка веза са глаголом ‘додељивати’.³⁵

Већ смо поменули да се праиндоевропски назив за бога реконструире као **deiōs*. Он се изводи од такође праие. речи **diéus*, ген. *diōés* ‘(ведро, дневно) небо’, њиме је, дакле, бог означен као небеско биће у опреци према човеку који се означава као ‘земни’, **dhǵhem-on-* (и сл.), речју изведеном од **dhǵhōm*, ген. *dhǵhmés* ‘земља’.³⁶ Док се општесловенска реч **zeml’a* своди на тај ие. праоблик, стари назив за небо се очувао само у траговима, као што је реч **dъžd’ъ* ‘киша’ од **dus-diu-* дословно ‘не-ведрина (неба)’, уп. праслов. синоним **ne-vedro* и грчки антоним са сродним другим чланом *eudiā* ‘лепо, ведро време’, стинд. *su-divá-* п. ‘леп дан’ (праие. **h₁su-* ‘добро’ vs. *dus-* ‘лоше’).³⁷ Други траг наслутио сам својевремено у праслов. имену за биљку *Verbascum* **divizma* (> *divizna*). По мојој претпоставци, она би била тако названа по празнику свештене свадбе Земље и Неба који се светковао у доба њеног цветања, именом које је по структури тзв. копулативна сложеница **dъvi-z(ъ)ta* ‘Небо и Земља’ (тип *даниноћ*, рус. *Ивандамарья*), са блиском паралелом у староиндијском сложенем теониму *dyāvāks-āmā*

³⁵ Уп. ОС 23 д.

³⁶ Уп. 36МСФЛ 31/1988, 37 дл., за типологију ие. назива за «човека» Глас САНУ 394/2002, 123 д.

³⁷ За ову стару етимологију Вајана и Трубецког уп. скорије ЈФ 51/1995, 39, ОС 24 д.

‘Небо и Земља’ (замишљени као брачни пар), даље у гр. *Zeūs Khthónios* ‘Небо (као супруг) Земље’. Старину словенског фитонима, а у извесној мери и ваљаност наведеног тумачења потврђује чињеница да је сазвучан назив за исту биљку посведочен почетком хришћанске ере у (иначе изумрлом) језику старих Дачана, као *diésema* ‘дивизма’, при чему се оба претпостављена дела сложенице такође препознају у ономастици трачко-дачко-фригијског комплекса (трач. *Dia-zenis* = гр. *Dio-génēs* од праие. **diu-/diu-* ‘небо’, трач. *Semēlē* ‘богиња Земље’, фриг. *zemelōs* ‘људи’, дословно ‘земни’, од праие. **dhǵhem-* ‘земља’).³⁸

Од те речи за ‘небо’ изведени праие. назив за ‘бога’ праие. **deiθos*, одражен у стинд. *devá-*, лат. *deus*, лит. *dievas*, није непосредно посведочен у прасловенском, где би гласио **divъ*, бар не у том значењу, али се сме са доста поуздања претпоставити у основи придева **divъjъ* који је најпре значио ‘божански’, а тек одатле ‘нељудски, дивљи’. Да се опозиција ‘дивљи’ : ‘питоми’ своди на ‘божански’ : ‘људски’ сведочи поређење сложених назива у словенском и балтијском, нпр. праслов. **divъja gOzъ* ‘дивља гуска’ према летонском *dieva zuosis id.*, дословце ‘гуска бога’, затим хетитски израз *šiumaš huitar* ‘животиње богова’, тј. ‘дивље звери’, где је први члан *šiu-* ‘бог’ од истог праие. корена **diu-*.³⁹

Има индикација да је и основна реч **divъ* ‘бог’ живела у прасловенском језику, али са деградираним значењем ‘демон’ као у случају авест. *daēva-*. Додуше, за јужнословенску реч *див* ‘горостас, дивљи човек, демон’ сматра се да је сразмерно позно дошла преко Турака из персијског, где се своди на исти предлогачак као и авест. *daēva-*, али постоје и њене сразмерно ране потврде, као србуг. *дивъ* XV в.; стар се чини и бугарски и македонски фолклорни термин *самодива*, а реч је, уосталом, рано посведочена и код источних Словена: струс. *дивъ* ‘демонско биће’ у Слову о полку Игореве, укр. *див* ‘митска птица’, клетва *щоб на тебе див прийшов*, рус. дијал. *див* ‘Урира еорps, злослутна птица; демон’. Занимљив паралелизам употребе представља јужнорус. дијал. *дивы*, мн. ‘причудливые фигуры выветривания, высотой до 4–6 м в виде меловых столбов, столов, скамеек. Отличают большие и малые дивы’,⁴⁰ с обзиром да се аналогна природна формација код Срба у Топлици назива *Бавоља варош*. Стога има основа да се говори о још прасловенској речи **divъ* ‘злодух’, било да се она даље тумачи као непосредно наслеђен праие. термин **deiθos* или као веома ран иранизам.

³⁸ Подробно у ЈФ 51, 31 дд.

³⁹ Уп. 36МСФЛ 31, 45 д., где недостаје хетитски пример.

⁴⁰ *Словарь русских народных говоров* 8, 51.

Сада долазимо на други кључни термин обухваћен новосложеницом *богоштовје*. Глагол *итовати*, именица *пошта* раније су гласили *чтовати*, *почта* и своде се на праслов. глаголски корен **čьt-/čit-* који осим ‘уважавати’ значи и ‘бројати, читати’, па су одатле и именица **čьtь* ‘бројање, убрајање’ > чак. *чат, чта* m. XVI в. ‘част, honor’, **po-čьta* > *пошта*, сам глагол *читати*, праслов. **čisti, čьto*, изворно ‘рачунати’, као у познатом месту из старословенског трактата о писменима црнорисца Храбра, где каже за Словене у доба пре мисије Тирила и Методија *ʀ5tami i r]zami ʀ5t]h i gataah* ‘помоћу црта и уреза рачунали су и гатали’. Још раније значење овог корена на праиндоевропском плану је ‘опажати’, уп. стинд. *cétati*, pf. *cikéta* ‘(пре-/рас-)познати, обратити пажњу на нешто’, авест. *čōiθ-/čiθ-* ‘познати’. Он се реконструира у три апофонска лика, од којих је нормална база **k^oeit-* дала праслов. *čit-*, нулска база *k^oit-* – праслов. **čьt-*, а *o*-база *k^ooit-* > праслов. **cēt-* у укр. дијал. *čimátися* ‘бринути се, дуго размишљати’, стпољ. XVI в. *catew/catwia* ‘част, поштовање, уважавање’, *cat-wić* ‘ценити, поштовати, уважавати’. Верујем да је одатле, пре него ли у вези са *читав* или са стслов. *цѣта* ‘новац’, елеменат личних имена **cēt(o)-*, код нас посведочен у топонимији Херцеговине: *Ћетољуби* (од X в.) од ЛИ **Ц]тољуб*, *Нец(в)ијеће* (од XV в.) од ЛИ **Нец]т*.⁴¹

Међу изведеницама од овога корена најзанимљивија нам је с.-х. *част*, рус. *честь* итд. < праслов. **čьstь*, јер је посреди старо, још праиндоевропско образовање **k^oit-ti-*, одражено још у лет. *šķist* inf. ‘мислити’, стинд. *cít-ti-* f. ‘мишљење, увиђање’, авест. *čisti-* f. ‘исто’. Нека индоиранска значења ове речи ближе се појму ‘богоштовља’ или ‘вероисповести’, тако стинд. вед. *citti-* pl. ‘молитва’, нпр. RV III 3 (237), 3b: *víprāso agniṃ mahayanta cītibhih* ‘‘песници (молитељи) Огња величају молитвама’’, авест. *čisti-* f. ‘мисао, спознаја’, као члан тријаде са ‘реч’ (*uxda-*) и ‘дело’ (*šyaoθana-*), такође ‘верско открочење, убеђење’, нпр. Yasna 51, 18 *tqm čistīm ... v...r...ntē* ‘бира, опредељује се за ту веру (тј. Заратуштрино учење)’.

Дилема са којом се етимологија често суочава је она између полисемије и хомонимије, тј. да ли између сазвучних облика са сличним или блиским (или, у најмању руку, једно из другог изводивим) значењима постоји генетска веза, у смислу семантичког разгранана једног истог корена, или је посреди случајно подударане, каткад и секундарно зближавање изворно различитих коренова, које називамо хомонимијом. Тај проблем поставља се и за евентуалну везу горе оцртане лексичке поро-

⁴¹ Уп. ОС 74 д.

дице праслов. **čьstь* са речима као што су **сѣна* и **kajati*. На праиндоевропској равни разликују се чак четири хомонимна корена:⁴²

**k^oei⁻¹* ‘опажати, пазити’, стинд. *CAŸ¹*: праслов. **čajati* ‘очекивати, надати се’, гр. *tíein* ‘поштовати, указивати част’. Пре овамо него ли под **k^oei⁻⁴* спадало би стерп. *покојити* ‘уважавати, поштовати’ у примеру: *докле ꙗ живь митрополит, да слушаю и покоꙗ митрополита до нꙗгова живота* (исправа Ђурђа Бранковића, Стојановић хрис. 6).

**k^oei⁻²* ‘налагати, гомилати’: стинд. *CAŸ²* ‘скупљати, ређати’, *cinóti*, авест. *vī-činaot*, гр. *poiéō* ‘чинити’, праслов. **činiti*, **čintь* ‘поредак, ред, ранг’.

**k^oei⁻³* ‘казнити’, стинд. *CAŸ³*: *cáyate*, : авест. *kāy-*, *činuuan*□*t- čikaiiat* ‘треба да окаје’, *čiθā* ‘покајање, поравнање’, *a-čaētar-* ‘онај који кажњава’, гр. *tínein* ‘плаћати’. Овамо би спадала важна именица праие. **k^ooinā* > авест. *kaēnā* ‘казна, освета’, гр. *poinë* id. (из грчког лат. *роена*), лит. *káina* ‘цена, корист’, лет. *ciens* ‘част, пажња’, праслов. **сѣна*, премда се она дâ семантички везати и за **k^oei⁻¹* (крвна освета као питање части?).

**k^oei⁻⁴*, *k^oiiē-* ‘лагодно мировати, бити спокојан’: лат. *quies* ‘спокој’, стперс. *šiyāti-š* ‘лагодност, задовољство’, праслов. **kojiti* ‘умиривати, успоккојавати; неговати’ у с.-х. *којити*: как си ме хранила, как си ме којила НП, слн. *kojiti*, слч. *kojit*, чеш. *kojiti*, глуж. *kojić*, пољ. *koic*), но укр. *коїти* ‘чинити (првенствено нешто лоше)’ пре од **k^oei⁻²* (?).

Глагол праслов. **kajati*, с.-х. *кајати*, *окајати* (*грехове, срамоту, дела*) изводио би се најпре од **k^oei⁻³* ‘казнити’, али у употреби као што је ‘извршавати освету, одмазду због нечије смрти, светити (некога), нпр.: Гази Турке, каје побратима НП пре се може изводити од **k^oei⁻¹* ‘(ис)поштовати’. Овамо би могло спадати и дијалекатско значење (у Црној Гори) *кајати* ‘бити у жалости поводом нечије смрти’: Ако буде рода господскога, кајаће ме годину данака НП Вук, Девојка највише “каје” (жали) мајку и сестру, а мање оца и брата (ГЛЕМ 1940, 15), *покајање* ‘туговање, жаљење, нарицање за мртвим’, али се ту не може искључити заједничко порекло са *којити* од **k^oei⁻⁴*, и изворно значење ‘у(с)покојавати’ мртваца = *покојника* (одговарајућим обредним радњама), при чему би *каја-*

⁴² Уп. Бенвенист 281 дд.

ти према *којити* било итератив са дужењем коренског вокала попут (на-)пајати према појити, (пре-)крајати према кројити.

Кад је већ реч о упокојавању, најдрастичнији случај је, свакако, обредно упокојавање вампира. До у XX век по нашим забаченим крајевима откопавали би мртваца за кога би посумњали да се *вампири*, тј. устаје из гроба и узнемирава, пре свега, своју најужу породицу, пробадали га глоговим коцем и спаљивали. *Вампир* је једна од ретких речи којима је српски обогатио европске језике. У доба аустријске владавине у северној Србији 1718–1739. случај наводних вампира у Медвеђи код Трстеника узбудио је посредством бечке штампе Европу, и тако је српска реч ушла најпре у немачки (*Vampir*), а одатле у француски и енглески (*vampire*). Њена прасловенска старина чини се зајамчена поређењем облика буг. *вѣпир*, рус. *унырь*, чеш., слч. *upír* који претпостављају заједнички праслов. предлогак **qpyrъ* (**qpirъ*?). Од регуларних фонетских односа одступају пољ. *upiór*, које може бити позајмљено из источнословенског, као и сам наш облик на *вам-*, присутан на ширем јужнословенском плану. По претпоставци Уте Дукове, он би, као и рум. *vampir*, алб. *dhampir*, могао бити из новогрчког βάμπιρας које би са своје стране рефлектовало праслов. **qpyrъ* са очуваним назалом у првом слогу; аналогију за такву повратну позајмљеницу (типа с.-х. *astal* < мађ. *asztal* < слов. *stolъ*) из исте фолклорне сфере представљала би буг. реч *вѣрколѧк* < гр. βουρκολѧκας < слов. **vьlkodlakъ* ‘вукодлак’.⁴³ Но распрострањеност облика *вампир* чини теорију о грецизму мало вероватном, а нерегуларно очување назалности на почетку речи објашњиво је и табуистичким разлозима.

У погледу изворног значења ове речи, а делом и њене прасловенске реконструкције, мишљења се разилазе. Традиционална етимологија која се може наћи у већини расположивих етимолошких речника⁴⁴ колеба се између извођења из неког турског језика, уз позивање на татарску реч *ubyr* ‘митолошко биће, вештица и сл.’, и Брикнеровог тумачења речи као праслов. сложенице где би први члан био **q-* ‘не-’ као у **q-rodъ* ‘слабоуман, јуродив’, а други – глаголски корен *pyr-* ‘летети’, који се још претпоставља у праслов. називу за лептира **neto-pyrъ* ‘лепир < ноћни летач’. Једно новије тумачење, остајући при схватању првог члана као негације, у другоме делу сложенице виде глаголски корен ‘дувати’ (наше *пирити*), тако да би се вампир тако звао зато што је ‘на-

⁴³ Балканско езикознание 20/1977, 108.

⁴⁴ Уп. Skok III 564, Фасмер IV 165.

дувен (од посисане крви)'.⁴⁵ Бориш, напротив, реконструише **v̥-pir̥* као помен *agentis* од **v̥-pirati*, **v̥-p̥rati* 'упирати се' и претпоставља изворно значење 'онај који се *unipe*, тј. забија, у тело (да би испио крв)'.⁴⁶ Коначно, Т. Б. Лукинова претпоставља **φ-pyr̥* 'неспаљен', где би други члан био сродан са чеш. *pyř* 'жеравица', пољ. *perz(yna)*, рус. *пырей*, с.-х. *(y-/ras-)piruti*, *pirjati*, длуж. *pyriś*, глуж. *pyrić* итд.⁴⁷ Ова етимологија чини ми се најприхватљивија и са формалне стране, јер би словенска реч имала тачан пандан у стгр. *ápyros* 'без ватре (о обреду)', свдећи се заједно са њом на праие. **(o)n-pūros*, и у семантичком погледу. Наиме, у доба док је нормалан погребни обред била кремација, а не сахрањивање у земљу, веровало се да душа мртваца који није спаљен не може напустити тело и отићи на онај свет, тј 'упокојити се'. Таква ситуација пружа најбоље објашњење зашто вампир устаје из гроба и малтретира првенствено своју најближу родбину, подсећајући је на изостанак обредне радње коју је пре свега она била дужна да обави.⁴⁸

И у поменутом називу за лептира склон сам да претпоставим исти други члан у значењу 'ватра', полазећи од изворног облика **let-pyr̥*, где би у првом делу био корен глагола **let-ēti* (уп. лит. атем. *lėkti*). Одатле се метатезом и упрошћењем изводе с.-х. и буг. *ленир/лентир* и *лентир*, а тематизацијом и табуистичким преосмишљењем првог члана (као у **medvėd̥ > *nedvėd̥*) севернословенски **netopyr̥*; тако схваћена, реч би се изворно односила на ноћну лептирицу која лети на ватру, и у којој народна празноверица, одсликана, између осталог, у познатој Глишићевој приповеци "После деведесет година", види отеловљење вампира, који, с обзиром на горе речено, такође има разлога да хрли ка ватри.⁴⁹

Ватра је уопште од прворазредне важности у религији и култу древних Индоевропљана, па се тиме може објаснити и термилошка разумењеност овога појма. У прасловенском основна реч била је **ogn̥*, али је поред ње, видели смо, постојао и синоним **pyr̥* 'ватра', сродан са хет. *pahhur*, гр. *pȳr*, *pyrós*, умбр. *pir*, јерм. *hur*, стир. *úr*, тох. А *por* / *puwar*, ствнем. *fiur*, нем. *Feuer*, енгл. *fire*, све 'ватра'. Што се тиче наше речи *ватра*, она је, у том значењу, јужнословенска (среће се још у маке-

⁴⁵ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian* II 2, Warszawa 1967, 616; H. Popowska-Taborska (у:) *Славянские этюды*, Москва 1999, 373–378.

⁴⁶ W. Boryś, *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław 1975, 159.

⁴⁷ *Этимология* 1984, 123.

⁴⁸ М. Рачева, *Этимология* 1994–1996, 84 дд., са једне стране, прихвата ову етимологију, а са друге претпоставља да се праслов. **φ-pyr̥* 'неспаљен' укристило са турцизмом у значењу 'незасити прождрљивац; злодух'.

⁴⁹ Уп. SEB 2/2003, 275.

донском и бугарском), а на ширем словенском простору показује ограничену распрострањеност карактеристичну за тзв. карпатизме: укр. *vámpa* ‘огњиште’, чеш. дијал., слч. *vatra*, пољ. дијал. *watra*. По неким, тај словенски дијалектизам потиче, заједно са рум. *vatră*, од алб. *votrë/vatrë*, па су га лутајући пастири са Балкана пренели у подручје Карпата. Но могућа су и другачија објашњења, да је, обратно, албанска реч, као и румунска, позајмљена из словенског, или да је прасродна са словенском. Против прасловенске старине речи *vampa* говорила би чињеница да се она као таква не јавља у старијим писаним изворима, али је већ у староцрквенословенском забележен од ње изведен глагол *oba-triti sa* ‘распалити се’, одакле можда декомпозицијом с.-х. *batpumi* ‘храбрити’ (< *‘распаљивати’).⁵⁰ На индоевропском плану, иста реч постоји још у иранском, стиран. *ātar-/āθr-* ‘ватра, бог ватре’ као супституција за индоирански термин *agni-* који је остао и као апелатив и као теоним у употреби старих Индијаца, а прасродан је са праслов. **ognь*, лит. *ugnis*, лат. *ignis*. Ту се, дакле, ради о сличној лексичкој иновацији старих Иранаца изазваној неком култном опозицијом као у горе изложеном случају речи за ‘бога’,⁵¹ па би и (додуше, делимично) распрострањење речи **vatra* код Словена могло ићи на рачун иранског језичког и религијског утицаја.

Ако се ова запажања обједине, добија се могућност да се словенска лексика из области религије посматра на две хронолошке равни, од којих она дубља, коју смо условно назвали Прасл(овенски) I, показује подударности са конзервативнијим староиндијским доменом, које се заправо свде на чување праиндоевропског стања, а она плића, познија, заједничке иновације са иранским доменом:

	‘ватра’	‘бог’ vs. ‘демон’	‘небо’ vs. ‘земља’
Стинд.	<i>agní-</i>	<i>devá- : áśura-</i>	<i>dyauh- : ks- am-</i>
Праслов. I	* <i>ognь</i>	* <i>divъ (: bēsъ?)</i>	* <i>dьv-/d’ev- : zem-</i>
СТИРАН.	<i>ātar-</i>	<i>baga-/ahura- : daēva-</i>	<i>nabah- : zam-</i>
Праслов. II	*(v) <i>atra</i>	* <i>bogъ : divъ</i>	<i>nebo, -ese : zeml’a</i> ⁵²

⁵⁰ А не из мађарског, како се то досад мислило, уп. ЈФ 56/2000, св. 1–2, стр. 605 д.

⁵¹ Вероватно у вези са прихватањем или одбацивањем спаљивања мртвих: у културама где је оно у старини било уобичајено, реч за ‘ватру’ је **ōgnis*, док је код старих Иранаца зороастризам изричито забрањивао кремацију као скрнављење светог огња. Више о томе у следећем, 9. броју часописа «Кодови словенских култура».

⁵² Сама реч праслов. *nebo*, авест. *nabah-* је стара праиндоевропска, али у значењу ‘облак’, док је значење ‘небо’ заједничка иранско-словенска иновација.

Прасловенска ритуална терминологија ватре садржи још неке реликте које сам покушао да осветлим у низу радова. Тако прасловенски назив за црну тополу **ogñędъ/*agñędъ* везујем са стиндијском сложеницом *agnīdh-/agnim-indhā-* ‘свештеник који пали (*i(n)dh-*) ватру (*agnī-*)’. Дрво црне тополе карактеристично је по томе што споро гори, па се користило за потпалу и пренос ватре (данас се од њега праве палидрвца).⁵³ Исти глаголски корен као у другом делу ове заједничке староиндијске и словенске сложенице, праие. **aidh-/idh-* ‘палити’, био би у праслов. **ęstęja* ‘уста пећи’, првобитно изведеница **āistēiā-* ‘огњишни’, упоредива са гр. дор. *histiā-*, јон. *histiē* ‘огњиште’, од непосредочене глаголске именице **idh-ti-* ‘паљење’. Такође се у речима **jъs-kra/*ęs-kra* ‘искра’ и **kr-ęsъ* ‘обредна ватра’ могу препознати сложенице са обрнутим редоследом истих чланова (уп. у ономастици *Славо-мир* : *Миро-слав*), где би један елеменат био **ęs-/jъs-* као рефлекс сигматске основе **(a)idhs- < *aidhos-/aidhes-* п. од горе помињаног корена ‘палити’, одражене у гр. *aīthos* п. ‘пожар’, стинд. *édhas-* п. ‘огревно дрво’, а други **k^oer-/k^or-* везујем са **kur-* ‘(огањ) чинити’ у лит. (*ūgni*) *kūrti*, слов. **kuriti* ‘палити’ поред с.-х. *čarati* (*vampy*).⁵⁴

*

У ова два предавања нисмо могли говорити ни издалека о свим словенским терминима од културноисторијског значаја, а још мање покушати да на основу лексике реконструишемо иоле целовиту слику прасловенске културе: такав подухват био би предмет далеко обимније синтезе. Оно што смо, надам се, успели, јесте да на извесном броју одабраних примера сагледамо сложеност и интердисциплинарну повезаност етимолошких истраживања прасловенског лексичког фонда. При том смо се више пута осведочили како и наизглед етимолошки проблематичне речи постају проблеми у тренутку када покушамо да прецизније објаснимо њихову структуру, а нарочито када са формалне анализе пређемо на питања њихове изворне семантике. До сувислих претпоставки и прихватљивих решења долазили смо, по правилу, ширењем перспективе на сродне, индоевропске језике и њеним продубљивањем према хипотетичном прајезику из којег су се сви они развили. Ни тако широк видокруг словенске етимологије, оцртан генетским везама прасловенског језика, не може се сматрати апсолутно довољним и конач-

⁵³ Уп. КСК 1/1996, 23 дд., ОС 41 д., СЕБ 2/2003, 272.

⁵⁴ Уп. СЕБ 2/2003, 273 дд. Овамо би, по мом мишљењу, спадао и праслов. назив **kurъ, *kurъsъ* ‘penis’, изворно назив за “мушко” дрвце за извођење “живе” ватре, а не, како се то обично мисли, метафора ‘петао’, уп. КСК 4/1999, 131 дд.

ним. За сагледавање сваке појаве, па и порекла и историје појединих речи, идеалан је најшири, универзални контекст, који би нам не само омогућио увиђање евентуалних дубљих етимолошких повезаности (у смислу тзв. “ностратичке теорије”), него и пружио типолошке моделе из несродних језика какви могу бити драгоцени за интерпретацију архаичних индоевропских термина, укључујући и словенске. Напредак у компаративном изучавању других језичких породица, а поготову у реконструкцији њихове изворне лексике и њеног развоја, омогућиће индоевропеистима да у што већој мери остварују такве увиде.⁵⁵

⁵⁵ Поменућу дугорочни међународни пројекат “Атласа европских језика” (Atlas Linguarum Europae, скраћено ALE), у склопу којег се картографирају и етимолошки коментаришу називи за одабране појмове у свим европским и извесном броју азијских језика, како индоевропских, тако и неиндоевропских (угрофинских, уралоалтајских и др.). Такви монографски прикази између осталог омогућују проницање у универзалне мотивације именовања, које често остају скривене ако се поједини назив посматра само у оквиру датог језика. Више о овом пројекту у следећем, 60. броју ЈФ.

СКРАЋЕНИЦЕ

- Абаев:** В. И. Абаев, *Историко-этимологический словарь осетинского языка I–IV*, Москва/Ленинград 1958–1989.
- Бенвенист:** Е. Бенвенист, *Речник индоевропских институциональных термина*, прев. и доп. А. Лома, Ср. Карловци / Н. Сад 2002.
- БЕР:** *Български етимологичен речник*, София 1971–.
- Гамкрелидзе/Иванов:** Т. В. Гамкрелидзе / В. В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*, I–II Тбилиси 1984.
- ЗМСФЛ:** *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад.
- ЈФ:** *Јужнословенски филолог*, Београд.
- КСК:** *Кодови словенских култура*, Београд.
- ОС:** Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, *Огледна свеска*, Београд 1998.
- РСА:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности, Београд 1959–.
- СДЗб:** *Српски дијалектолошки зборник*, Београд.
- Фасмер:** М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка I–IV*, перевод и дополнения О. Н. Трубачев, Москва 1986–1987.
- ЭССЯ:** *Этимологический словарь славянских языков*, ред. О. Н. Трубачев, Москва 1974–.

*

- Bailey:** H. W. Bailey, *Dictionary of Khotan Saka*, Cambridge 1979.
- Bezljaj:** Fr. Bezljaj, *Etimološki slovar slovanskega jezika*, Ljubljana 1977–.
- Buck:** C. D. A. Buck, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A Contribution to the History of Ideas*, Chicago 1949, репринт 1988.
- EIEC:** J. P. Mallory / D. Q. Adams (eds.), *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London/Chicago 1997.
- EWA:** M. Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen I–II*, Heidelberg 1986–1996.
- FHRS:** C. H. Meyer, *Fontes historiae religionis Slavicae*, Berolini 1931.
- KEWA:** M. Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen, I–IV*, Wiesbaden 1956–1980.
- Nilsson:** M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I–II*, München 1955.
- Pokorny:** J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern/München 1959.
- Schmitt:** R. Schmitt, *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit*, Wiesbaden 1967.

Schrader/Nehring: O. Schrader, *Reallexikon der Indogermanischen Altertumskunde*, hrsg. von A. Nehring, I–II Berlin 1917–1929.

SEB: *Studia Etymologica Brunensia*, Brno/Praha.

Ślawski: Fr. Ślawski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952–.

SP: *Słownik prasłowiański*, red. Fr. Ślawski, Kraków 1974–.

Индекс језик

авест. – авестијски
азерб. – азербејџански
алб. – албански
балт. – балтски
блр. – белоруски
буг. – бугарски
вед. – ведски
герм. – германски
глуж. – горњолужички
гот. – готски
гр. – грчки
гр. дор. – грчки дорски
гр. јон. – грчки јонски
длуж. – доњолужички
енгл. – енглески
ие. – индоевропски
иран. – ирански
истел. – источнословенски
ит. – италски
јагноб. – јагнобски
јерм. – јерменски
кипч. – кипчачки
лат. – латински
лет. – летонски
лит. – литвански
мађ. – мађарски
мак. – македонски
нем. – немачки
нперс. – новоперсијски
осет. – осетски
парћ. - парћански
полов. - половецки
пољ. – пољски
праие. – праиндоевропски

праслов. – прасловенски
рум. – румунски
рус. – руски
с.-х. – српско-хрватски језик
слов. – словенски,
слн. - словеначки
слч. – словачки
согд. – согдијски
србуг. – средњобугарски
срп. – српски
срперс. - средњоперсијски
ствнем. – старовисоконемачки
стгр. – старогрчки
стинд. – староиндијски
стир. – староирски
стиран. – староирански
стисл. – староисландски
стперс. – староперсијски
стпољ. – старопољски
стпрус. – старопруски
струс. – старосруски
стсл. – старословенски
стсрп. – старосрпски
тох. – тохарски
трач. – трачки
тур. – турски
ујг. - ујгурски
укр. – украјински
умбр. – умбријски
фр. – француски
фриг. – фригијски
хет. – хетитски
хом. – хомерски
хотан. - хотански
чак. – чакавски
чеш. – чешк

ИСТОРИЈСКИ ПУТ СРПСКОГ ИМЕНОСЛОВА

Ономастика је грана лингвистике која се бави проучавањем личних имена људи, места, животиња и свега другог што има лично име.

Поставља се питање шта је властити назив. Ако се узме тумачење логике, онда је то реч која обележава један десигнат. Када се посматра са лингвистичког гледишта, онда је то реч која има нешто друкчије граматичке карактеристике него обичан апелатив. Постоји код личних имена још једна карактеристика. Док се друге речи могу преводити на стране језике, властити називи се преноси из једног језика у други.

Постојали су различити ставови о месту ономастике у оквиру целокупне науке о језику. Проучавање ономастике у оквиру лингвистике почело је доста касно, па није никакво чудо што постоји низ опречних мишљења.

Дуго је ономастика била помоћна дисциплина историје и географије. Међутим, истраживања најпознатијих стручњака за ову област показала су да се име по свим својим карактеристикама у потпуности уклапа у језички систем, а то доводи до закључка да су ономастичке јединице део језичког система и да је тако треба и третирати. У логици је познато становиште да су властита имена без значења, да нису појмови. То се свакако у науци о језику не може прихватити.

Ономастичке јединице су различитог порекла па је важно утврдити којој врсти речи припадају. На пример, ако се неко зове *Добри* или *Драги*, види се да оба имена потичу од придева одређеног вида. Узимајући у обзир све критеријуме, јасно је да су ономастичке лексеме именице, без обзира на порекло.

Мада је ономастика само мали део лингвистике, и она садржи низ мањих области. Ономастика проучава: антропониме, топониме, зоониме итд. Ономастичка терминологија је веома широка и добро је мора познавати свако ко хоће да прати литературу. На пример, термин антропоним је лично име једног човека, етноним – лично име етничке групе, теоним – лично име бога или богиње, зооним – лично име животиње, топоним – лично име неживог природног објекта на земљи или објекта који је створила људска рука, хороним – лично име велике области која

може бити природна или административна целина, хидроним – лично име воде (река, језеро, бара, извор, водопад итд.), ороним – лично име вертикалног рељефа на земљи, спелеоним – лично име пећине, космоним – лично име објекта који се налази изван земље. Наводим само неколико термина да би се бар делимично могло сагледати колико је широко поље ономастичких истраживања. Најбоље одговоре на сва питања ове врсте даје књига *Основен систем и терминологија на словенската ономастика*, из које се може подробно сазнати који су термини битни за познавање целокупне ономастике.

Да би се приближно јасно одговорило на питање шта представља свака област ономастике трбало би написати неколико књига. Овом приликом пажња ће бити усмерена на историју личних имена код Срба. Наравно, није могуће рећи све, али ово излагање треба да буде подстицај онима који желе да пручавају проблеме српске ономастике у ширем смислу или да се баве проблемима српске антропонимије.

У прасловенској заједници поред заједничког језика Прасловени су имали и заједнички именослов. Нажалост, прасловенски језик је познат само на основу реконструкције, а исто тако и прасловенски именослов може се добити само реконструкцијом. У време поделе Прасловена на источну, западну и јужну групу, нема много података о словенским именима. То није никакво чудо, јер је то време када Словени нису својим писмом записивали свој језик. Најстарије ономастичке податке бележили су византијски и латински историчари, географи, војсковође и други путници кроз словенске пределе. Теофилакт Симоката, секретар на двору цара Ираклија, забележио је да је у шестом веку словенски вођа који је водио Словене, приликом упада у Тракију, био Радогост.¹

Доста обавештења о именима Словена сачувано је у немачким изворима. Герхард Шлимперт објавио је књигу у којој су описана словенска лична имена, најближа прасловенском именослову. У њој се налази низ имена која су забележена у српским средњовековним изворима, а нека су у корену савремених топонима и презимена сачувана до данас. У осмом веку забележено је име *Драшко*, у деветом *Милогост*, у десетом *Добромир* и друга која показују заједничке основе целокупног раног словенског именослова (Михајловић 1985-1986).

Прасловенска лична имена су била наслеђе из индоевропског ономастикона. Словени су добро сачували све категорије имена наслеђене из индоевропске заједнице, како у погледу грађења тако и у погледу значења.

¹ Византиски извори за историју народа Југославије (1955: 108).

Значење српских личних имена посматрано од најранијих времена до данас неодвојиво је везано за прасловенски ономастикон, а дубље гледано за индоевропски. Међутим, значења личних имена нису везана само за индоевропско значење целог ономастикона него за универзална значења и повезаност основних значења међу именима целог света. Код свих народа света давалац имена је трагао за именом створеним од најприкладније речи која би у имену била симбол за новорођеног члана друштва. Не може се заобићи чињеница да је код свих народа света име сматрано за неодвојив део човека и да се помоћу њега може нанети свако зло ономе чије име знају зле силе. Исто тако, веровало се да ће значење речи од којих је створено име моћи да буде заштита или, пак, да ће име донети новорођенчету особину која се налази у речи узетој за основу.

Платон се у својим филозофским расправама осврће на имена као део језика, трагајући за њиховим првобитним значењем. У грчкој филозофији теорија језика била је значајна тематика, па је и Платон (1976: 94) у складу са тим приступио трагању за истинама скривеним у имену. У дијалогу *Кратил* он разматра питање исправности имена. Поставља питање да ли имена у сваком језику одговарају именованим предметима. Да би доказао своје тврдње, дао је низ етимологија. Сматрао је да је језик резултат стваралаштва у коме настају имена. По њему је стваралац речи савршен уметник. Слично мисли и Сократ, упоређујући језичког ствараоца са сликаром који бојама и добро вођеним линијама ствара слику. У поменутом дијалогу пита Хермогена о томе шта је била мисао именодавца који је дао име *Хестији*, а на то сам одговара да први именодавци нису били људи мале вредности него људи високих погледа и врсни у расправљању. После коментара о *Хестији*, он размишља о сличној вредности оних који су сковали имена *Реји* и *Крону*, прецима свих осталих богова, сматрајући да они нису случајно добили имена која значе ток воде. Такође сматра да је творац имена бога *Посејдона* изабрао такво име зато што је *Посејдон* био заустављен у ходу самом природом мора, које му није дало да крочи даље, него га је оковало својом снагом. У даљем разговору тумачи име *Деметра*, које је богиња добила због дељења хране коју дарује попут мајке. Име богиње *Хере* симболише љупкост јер се у њу заљубио Зевс. Сматра да је *Дионис* онај који дели вино, а прихвата Хесидово мишљење да је *Афродита* тако названа јер је изашла из пене. Он даље овако тумачи име бога рата *Ареса*: „Засигурно *Арес*, ако хоћеш добија име захваљујући својој мужевној (*arren*) природи и срчаности или, с друге стране, због своје тврде и несавитљиве ћуди а то се каже *arraton* (који се не може скршити). На сваки начин *Арес* доликује богу рата”. На крају *Кратил*, после дугих расправа и навођења примера, потврђује: „Ја мислим да је најистинитије

тумачење тих питања, Сократе, ово: нека сила већа од људске дала је стварима прва имена, тако да су та имена нужно исправна.”

Мада су лична имена одвојена од речи као граматичке категорије, пошто имају другачија својства него обични апелативи, никада није прекинута основна нит која их је везивала за облике и значења речи од којих су се развила.

На пример, име прве жене у Библији *Еве* у себи садржи значење везано за живот. Име Мухамедове жене *Ајше* је арапског порекла и значи исто што и наша имена *Жива*, *Живана*, *Живка*. У српском именослову доста је имена са основом *жив*: *Живан*, *Живојин*, *Живота*. Сва су она повезана са Живаном, богињом живота код старих Словена. Турско име Селим по свом значењу је као наше *Здравко*, а *Селима* је *Здравка*. *Зора*, *Зорица*, *Зорана* истог су значења као латинско име *Аурора*, што је било име богиње зоре и јутарњег плаветнила. Алани на Кавказу, чији је језик по пореклу ирански, за основе својих најстаријих имена узимали су речи помоћу којих су могли штитити новорођенче. Татарска имена носе слична значења као имена код многих других народа, а у преводу на наш језик везују се за речи: *звезда*, *злато*, *жељени* итд. Финска имена, судећи по значењу речи од којих су настала, нису далеко од српских и имена многих других народа. За њихова имена узимане су речи: *медвед*, *радост*, *нада*. Чак су и имена далеких Астека по свом значењу блиска овим именима. Радо су давана имена дана, месеца, биљака, животиња и слична.

Из овога се јасно види да је у свету постојао универзални приступ при избору речи од којих су грађена лична имена, а то су термини из материјалне и духовне културе. Код већине народа бирана су имена по називима биљака, животиња, птица и речи које су везане за лепоту, светлост, доброту или оне чије значење магијски може заштитити дете од злих сила.

Поред свеобухватних сличности при избору лексике за именовање новорођенчади сваки народ је изградио и своје специфичности као одраз порекла, историје, религије и др.

Најстарије сведочанство да се код Срба водило рачуна о значењу основа при давању личних имена налази се у биографијама средњовековних српских владара. У животопису светога Саве, који је пре монашења носио име *Растко*, пише: „После мало времена породише га и водом и духом, просветивши га божанственим крштењем и дадоше му име *Растко*, и, заиста, много с Господом Богу порасте” (Теодосије 1924: 82). На сличан начин архиепископ Данило казује како је краљ Драгутин добио име: „И дадоше му име *Драгутин*, који ће заиста бити драг и угодан Богу у сваком добром делу.”

Дакле, разноврсни утицаји су условили да се у српском именослову, на првом месту као индоевропско и прасловенско наслеђе, нађе знатан број различитих семантичких категорија.

Имена по животињама су свакако наслеђе из индоевропског и прасловенског времена. Ова врста имена јавља се код многих народа. Деци су се давали називи моћних животиња које могу да се супротставе злим силама мрака. Име *Лав*, симбол снаге, познато је код многих народа од давних времена. На пример, грчко име *Леон*, арапско *Хајдар*, турско *Арслан*, персијско *Шир*, давано је деци по цару свих животиња. Прасловени нису имали ово име јер су живели у пределима где лавова није било, али зато је име по вуку познато словенским народима. Имена по вуку имају и многи други народи. Срби имају много имена у чијој је основи назив ове животиње: *Вук*, *Вука*, *Вукан*, *Вукман*, *Вукоје*, *Вукомир*, *Вукослав*, *Вукиша* и друга.

Имена по називима птица такође се јављају код многих народа у свету. Једна личност код Хомера има име *Алектор*, што у преводу на наш језик значи певац. У старом германском ономастикону било је личних имена по птицама. Срби имају све до данас доста сачуваних имена по птицама: *Голуб*, *Голубан*, *Голубица*, *Крагуј*, *Лабуд*, *Ластавица*, *Орле*, *Соко*, *Утва* и друга.

Имена по биљкама, дрвећу и плодовима су такође позната код многих народа света. Библијско име *Сузана* има исто значење као име *Љиљана*. Име *Ружа* је к нама дошло у време крсташких ратова и до данас је остало популарно. Имена *Цвета*, *Цветија* могу бити превод латинског имена *Флора*. То име је везано за римску богињу цвећа. Према грчкој митологији Нарцис је леп младић заљубљен у своју слику који је од те љубави умро. Из његовог тела изникао је цвет који се тако зове. Хришћанско име *Лаврентије* значи ловором украшен.

Имена по ватри постоје у српском ономастикону, али постојала су и код других народа. То је зато што је ватра заузимала значајно место у магији и обичном животу код свих народа света. Код Срба је мали број имена инспирисаних ватром, али забележена су у средњовековним споменицима: *Жарко*, *Огњен*, *Искрослав*. У доба романтизма преведено је име *Игњатије* као *Ватрослав*.

Имена по природним појавама забележена су у српском именослову. То су имена која су давана у славу сунца, звезда и других природних појава. Имена са овим значењем имали су и други народи света. Таква имена су, несумњиво, имала, на првом месту, заштитну улогу, али често су показивала и време рађања детета као: *Зора*, *Зоран*, *Зорица*, *Вечерин*, *Сунчица*, *Звездана*, *Даница*.

Имена по камену, бисеру и другим драгоценим металима давана су деци како српског тако и других народа. Срби су позајмљивали па чак и преводили имена по бисеру и драгоценим металима. Та имена су имала заштитну улогу, али у њима је била скривена жеља родитеља и кумова да дете понесе драгоценост која се крије у основи имена. То су код нас позната имена: *Каменко, Златоје, Златица, Бисерка, Сребренка*.

Имена по природи и земљишту где је дете рођено, настала су свакако онако како Вук Караџић објашњава постанак имена Горчиле: „Тако највише прозову онога који се роди у планини код стоке.” Деца која су рађана у збеговима добијала су име: *Горан, Планинка, Горана* и слична.

Имена по годишњем добу, месецу и седмичном дану позната су код многих народа, а и код нас. Та имена имају заштитни карактер, али кажују и о времену када је дете рођено. Понекад је узрок за давање оваквих имена била лепота годишњег доба или дана када је дете рођено. У неким крајевима честа су имена *Недеља, Недељка, Недељко*. Та имена су могла настати превођењем грчких имена истог значења, али и по светости Недеље као празника, дан када је дете рођено.

Имена по бројевима позната су многим народима света. Код неких народа су многи бројеви могли бити основа имена. Код Срба се редни број *први* налази како у сложеним тако и у изведеним именима: *Првош, Првул, Првослав, Прван*. Нема сумње у овим именима се крије жеља кумова и родитеља да дете заузме прво место у друштву у коме буде живело. Остали бројеви у саставу имена су доста ретки.

Имена по терминологији сродства позната су како код Срба тако и код других народа. Од ових термина код Срба се за основу у имена најчешће узима реч *брат*: *Брата, Братан, Братко, Братољуб, Братомир, Братослав, Братун*.

Имена по анатомској лексци данас су скоро заборављена и о њима најчешће знамо на основу историјских извора топонима и презимена: *Глават, Главаш, Трбоје* и сл.

Имена по бојама позната су у целом свету. Једно од најраније забележених таквих српских имена је *Белош*, име сина жупана Уроша, брата мађарске краљице Јелене. Данас је то име скоро заборављено, али познато је презиме *Белошевић*, настало од овог имена, као и топоним *Белошевац*. Од придева *црн* и данас се даје име одмила *Црни*, а у прошлости та имена су била чешћа. По имену *Црноје* настало је презиме *Црнојевић*, а по имену *Црнко* презиме *Црнковић*.

Имена по телесној лепоти позната су многим народима. Код Срба је придев *леп* основа многих имена, како у прошлости тако и данас: *Лепана, Лепана, Лепомир, Лепосава*. Физичка снага и младост били су ин-

спирација да се од придева *млад* створе имена као: *Младен, Младена, Младенка, Младомир, Млађа* и слична.

Имена по занимањима, господству, достојанству и положају јављају се код многих народа. У српском речнику бројна су имена ове врсте: *Десна, Деспина, Деспот, Краљица, Краљка, Царица* и друга.

Имена по хидронимима позната су код многих народа. Код Срба, како у прошлости тако и данас, хидроними су били основа више женских него мушких имена: *Дрина, Дринка, Дунав, Дунавка, Јадранка, Моравка*.

Имена по топонимима су одраз љубави имнодавца према неком месту. У време борбе за ослобођење Косова било је популарно име *Косовка*, а љубав према Призрену изражена је именом *Призренка*. Можда је мушко име *Златибор* дато по истоименој планини.

Имена по апстрактним појмовима у нашем речнику су двојаког порекла. Једна група је наслеђена из давне прошлости, као што је име *Душан*, а друга је новијег порекла позајмљена од других народа или код нас смишљена, као што је Владимир Јовановић за своју кћер смислио име или превео неко страно (*Правда*).

Теофорна имена нису карактеристика словенског именослова, него су код Срба и других словенских народа дошла под утицајем грчког и јеврејског речника имена. Тако су настала имена *Богољуб, Божана, Богоје, Богут* и друга.

Лична имена забележена у средњовековним руским споменицима сведоче о блискости старих имена словенских народа. Ако се у речнику погледају основе од којих су грађена та имена јасно се види њихово заједничко порекло: *Борислав, Владимир, Владислав, Војислав, Јарослав, Мирослав, Миронег, Ненад, Нерад, Ростислав, Свјатослав, Станимир, Стојан, Твердислав, Тихомир* и многа друга (Тупиков 1903). Она сведоче да су стара руска имена део општесловенског ономастикона.

Постоји једна занимљива књига у којој су забележена веома стара имена. Њено порекло у науци је спорно. То је *Летопис попа Дуљанина*, стара хроника о најстаријем периоду историје једног дела јужних Словена. Сумња у постојање оригинала или преписа из времена настанка потиче отуда што је сачуван само препис из XVII века, који се данас налази у Ватиканској библиотеци. У њему је сачувана збирка најстаријих словенских личних имена. Ако се ова имена упореде са руским средњовековним именима, може се видети да потичу из истог извора – прасловенског ономастикона. Та имена су у потпуности у складу са словенском антропонимијском структуром. Најстарији сложени антропоними у потпуности одговарају стању које се налази у историјским изворима свих словенских народа: *Болеслав, Бранислав, Будислав, Владимир, Вла-*

дислав, Градислав, Гојислав, Доброслав, Драгислав, Драгимир, Крешимир. Љутовид, Љутомир, Мирослав, Остривој, Предимир, Предислав, Радомир, Радослав, Ратомир, Тихомил, Толимир, Тврдослав, Хвалимир, Хранимир, Часлав, Чудомир (Банашевић 1971).

Словени су дошли на Балакан носећи свој језик, лична имена, али и своју веру. О тој њиховој вери не зна се довољно, мада има доста расправа у којима се она проучавала. Наравно, то што је речено за све јужне Словене, односи се и на српска племена која су у то најраније време заузимала велик део простора Балканског полуострва. Под утицајем два велика хришћанска центра, на истоку Цариграда, а на западу Рима, Словени су полако напуштали своји стару веру и прихватили хришћанство. То се одразило и на слику њихових личних имена, јер су као и сви хришћани почели својој деци давати имена из хришћанског календара.

Византијски цар Константин Порфирогенит записао је да су Срби у два маха примали хришћанство. Према његовом казивању прво крштење Срба било је у време византијског цара Ираклија (610-614). То прво крштење није имало довољно упоришта у народу, јер је већина остала у прадедовској вери. Срби су други пут крштени у време цара Василија Првог (867-886). Дакле, када су у IX веку потпуно прихватили хришћанство, срили су се у потпуности са новом религијом, али и са новим именима која су се налазила у *Библији*, али и у другим богослужбеним књигама. Та имена су им била нејасна, али су их постепено прихватили. Први српски владари које помиње Константин Порфирогенит носе словенска имена: *Вишеслав* (око 780), *Радослав*, *Властимир* (око 850). Синови кнеза Властимира такође носе словенска имена: *Мутимир*, *Стројимир* и *Гојник*. По именима синова кнеза Мутимира (умро око 890) *Првослава*, *Брана* и *Стефана*, јасно је да је у његовој кнежевини хришћанство било владајућа религија (Јиричек 1952: 112). Име његовог сина Стефана показује да су међу словенска имена почела да продиру и хришћанска. Од друге половине XI века до Стефана Немање помиње се низ личности које су имале значајну улогу у српском народу. То су: жупан Вукан и његов брат Марко. Урош Први је Вуканов синовац чији се брат звао Стефан Вукан. Деца Уроша Првог су *Урош*, *Белош*, *Деса*, *Јелена* и *Марија*. На основу овде наведених имена види се да је у владарским породицама било како народних тако и хришћанских имена.

Од краја XII века позната су дела српске писмености. Најстарија имена забележена ћирилицом на документима писаним српкословенским и српским народним језиком јесу: *Мирослав*, *Грд*, *Завида*, *Стефан*, *Немања*, *Радоје*. И овде је потврђено да међу бројним именима словенског порекла, има и хришћанских што је доказ да је српска антропонимијска слика добила и нове елементе.

Повеље и писма писани ћирилицом и народним српским језиком у XII и XIII веку сведоче да је у то време било највише имена словенског порекла.²

Ако се погледа повеља Стефана Првовенчаног за манастир Жичу (Фекете 1959), сагледаће се део српске антропоније на самом почетку XIII века. Ову слику допуњује оно што је забележено у повељи Стефана Уроша Првог о обнови очеве хрисовуље, којом се потврђују дарови његовог стрица Мирослава манастиру Светог Петра и Павла на Лиму (Стојановић 1892: 8-10).

Анализа је показала да су се сачувале све категорије имена донете из прасловенске заједнице. Сложена имена, као и у ранијим вековима била су веома бројна. Једна четвртина свих имена јесу сложени облици од две основе. Најчешћи корен у другом делу сложенице су *слав* и *мир*. У првом делу је много више различитих основа. На основу овог списка који следи то ће се најбоље видети: *Берислав, Бољеслав, Борислав, Братољуб, Братомир, Братонег, Братослав, Будислав, Велимир, Војислав, Војнег, Војсил, Војмир, Вукослав, Гостимир, Дедослав, Десимир, Десислав, Доброгост, Добромир, Доброслав, Драгомир, Драгослав, Јарослав, Крајислав, Крајимир, Красимир, Милгост, Милобрат, Мирослав, Негомир, Негослав, Првослав, Радомир, Радослав, Радивиј, Скоромир, Станимир, Станислав, Тешимир, Тихомир, Толислав, Хранислав, Црномуж*.

Изведена имена су нешто бројнија него сложена. Слободно се може рећи да су почетком XIII века изведене форме потискивале сложена имена. Суфикси за грађење изведених имена су веома бројни. То показује да је постојала друштвена потреба да се разликују људи једни од других с обзиром на то да у то време нису постојала презимена како би показала разлику међу људима у истом месту. Постојали су патроними, али они су се са сваком генерацијом губили, дакле живели су само док је био жив онај коме је припадао патроним.

Бројни су суфикси који су повезани са основама сложених имена. Међутим, низ изведених имена показује да су постојала и сложена имена која овде нису посведочена. Када се погледају везе основа суфикса са различитим основама, може се запазити велико богатство разноврсних форми од којих је била састављена слика личних имена XIII века. Посведочени су следећи суфикси за грађење изведених имена: *-аја (Божјаја), -ач (Драгач), -ен (Братен), -ета (Крајета) -еш (Братеш), -еша (Братеша), -ила (Војила), -ин (Војин), -ихна (Градихна), -ица (Божјица), -иш (Радиш), -иша (Добриша), -ко (Славко), -ој (Драгој), -оје (Радоје), -*

² О ћирилским повељама и писмима XII и XIII века највише података дали су Павле Ивић и Вера Јерковић (1981: 3-30).

ојло (Драгојло), -оман (Драгоман), -ота (Брзота), -охна (Доброхна), -оч (Тихоч), -ош (Грдош), -уј (Блажуј), -ун (Драгун), -ут (Драгут), -уш (Драгуш), -ушан (Драгушан), -ча (Дракча), -чин (Лепчин).

Постојали су сви типови хипокористичког образовања: -а (Драга), -е (Стане), -и (Драги), -о (Десо).

Посведочени су и скраћени облици имена којих данас нема у ономастикону: *Мил, Рад, Стан*.

Префиксална имена су ретка. Овде је посведочено само име Понег састављено од префикса по- и основе -нег која се налази у сложеним именима *Негослав* и *Негомир*.

Имена са негацијом која су постојала у прасловенском ономастикону нису овде у потпуности сачувана. Данас је заборављено име *Нерад* које се до данас сачувало у топониму *Нерадин*, а које би се могло тумачити као онај који не ради. Међутим, ово име је састављено од негације *не-* и основе *-рад* која се налази у сложеним именима *Радомир, Радослав* и у многобројним изведеним именима као *Радан, Радоје, Радојица* и другим.

Посведочена су и имена настала од партиципа неких глагола. То су имена *Негован* и *Купљен*. Највероватније је да су та имена имала профилатичну улогу.

У овом периоду хришћанска имена су већ била део српског речника имена. Међутим, она нису нарочито бројна и сачувала су се до наших дана или као лична имена или основе српских презимена: *Васиљ, Илија, Коста, Манојло*.

Поред ових имена постојале су и хибридне форме састављене од имена несловенског и суфикса словенског порекла. Такво је име *Ђурђиц*, састављено од хришћанског имена *Ђурђе* и словенског суфикса *-иц*. У наше време то име је изгубљено, али је сачувано у народу као име крсне славе, дан светог *Ђорђа*, који се слави 16. новембра.

Влашких имена је сасвим мало што доказује да је процес славизације Влаха већ увећано био у току. То су имена: *Букур, Бун, Кукор* и још нека.

Патроними као друга детерминација нису били тако бројни. У Жичкој повељи патроними се не јављају уз имена, а то би у овом случају могло значити да су бројне различите форме имена биле довољне за идентификацију сваке личности у малој заједници. Ако се као пример узме Жичка повеља, може се поставити питање колико су патроними у то време били важни у Рашкој земљи. Најбољи одговор за то налази се у повељи краљице Јелене, писане у Котражи 1289. године (Стојановић 1929: 29-30). У Котражи су се налазиле судије *Бољеслав* и *Десислав* и казнац *Мрњан*. Ни један од њих као другу детерминацију нема патро-

ним. Њихова занимања била су довољна да се зна ко су. Ту су уписани и Дубровчани *Лукар Михаиловић* и *Пиро Гојиславић*. Дакле, судије и казнац били су познати, а Дубровчани, да би се лакше распознали, уз име имају патроним.

Када се прогледају топоними антропонимијског порекла из тога времена, види се да су већином грађени од имена словенског порекла. То показује да су предели чији су топоними словенског порекла именовани од Словена који су од раније ту живели и из свог језика именовали називе насеља. Нема сумње, ти називи насеља постали су од имена власника земље на коме је настајало насеље, или је пак нека личност имала заслуге за оснивање насеља. На пример, име насеља *Будимировци* настало је по имену неког *Будимира*, *Гостиловина* је од имена *Гостил*, а *Љубовића* од заборављеног имена *Љубовид*. Као што је било знатно мање имена хришћанског порекла, тако је и мање насељених места настало по хришћанским именима. Неки топоними пореклом од хришћанских имена нису морали настати само по личном имену човека, него и по називу храма који се ту налазио или по земљишту које је припадало храму. Није лако утврдити да ли су топоними *Петрова* (од *Петар*) и *Савин сенокос* (од *Сава*) настали по именима људи којима је припадала земља, или по храмовима који су били посвећени светом Петру и светом Сави или по земљишту које је им је припадало.

Мало је топонима који су настали од несловенских имена као *Калетина бара* (од *Калета*), *Карановина* (од имена *Каран*). Мали број топонима од личних имена несловенског порекла у потпуној је сагласности са процентом несловенских личних имена забележених у Рашкој у XII и XIII веку.

У то време у централној Босни владао је наследник Кулина бана, Матеј Нинослав. Његове повеље су писане ћирилицом. У њима је уписано доста личних имена. На основу садржаја докумената, с правом се може рећи, да су то српска имена. У повељи којом потврђује раније издату Кулинову повељу стоји: „Ако верује Србљин Влаха да се пре пред кнезом дубровачким. А ако верује Влах Србљина да се при пред баном” (Стојановић 1929: 6). У овом тексту Влах је назив за Дубровчанина. Осим имена која су записана у повељама, многа су уклесана у камену. Када се све сабере, добије се узорак на основу кога се може сагледати део слике имена у Босни у XIII веку. Сложена имена, као и у Рашкој земљи, овде су веома распрострањена. Једна четвртина свих имена су сложенице. Као и у Жичкој повељи основа *слав-* је веома честа: *Борисав*, *Градислав*, *Домаслав*, *Нинослав*. У првом делу сложеница избор основа је знатно већи: *бер-* (*Берислав*), *бор-* (*Борислав*), *вој-* (*Војсил*), *град-* (*Градислав*), *грд-* (*Грдомил*), *нин-* (*Нинослав*), *хран-* (*Хранислав*).

Као и у Рашкој и у Босни преовлађују изведена имена. Ова категорија је заступљена са четрдесет процената. Основе изведених имена налазе се у сложеницама. Најчешћи суфикси су : *-ан* (*Белхан*), *-ко* (*Славко*, *Твртко*), *-оје* (*Десоје*, *Радоје*).

Хипокористичних облика и скраћених имена мање је него у рашким изворима. То може бити знак да се такве форме нису бележиле као званична лична имена. Ова претпоставка мора бити проверена обимнијом анализом.

За разлику од рашких извора овде је забележено више патронима. Патроними су грађени помоћу наставака *-ић*, *-евић/-овић*. Као основе патронима била су заступљена како словенска тако и несловенска имена: *Вукасовић*, *Војсилић*, *Гуњетић*, *Одрамчић*.

На основу прегледа структуре и порекла ових имена може се закључити да је систем имена у Босни и Рашкој представљао целину коју је делила само административна граница.

Анализа имена из повеља које потичу из хумске области, као и из записа и натписа, који су тамо нађени, показује да су била веома бројана сложена имена као и у другим српским областима у XIII веку. У другом делу сложеница, као и у већ помињаним областима, доминирају основе *мир-* и *слав-*: *Братослав*, *Вукмир*, *Велимир*, *Војмир*, *Војислав*, *Добромир*, *Радослав*, *Ходимир*, *Хранислав*.

Овде такође преовлађују изведена имена грађена помоћу истих основа и наставака као у Рашкој и Босни: *-ан* (*Стојан*), *-ен* (*Тврден*), *-иша* (*Градиша*, *Тврдиша*), *-ота* (*Мркота*), *-ош* (*Радош*).

Од партиципа глагола *радовати* настало је име *Радован* које је вековима популарно у свим српским крајевима.

У хумским изворима доста је патронима коју показују какав је био старији слој личних имена. Као и у осталим српским крајевима они су грађени помоћу наставака *-ић*, *-евић/-овић*: *Беривојевић* (од *Беривој*), *Крајимировић* (од *Крајимир*), *Радојевић* (од *Радоје*), *Радошевић* (од *Радош*).

О именима из Зете у XII и XIII веку нема довољно података. Мали број имена налази се у повељама владарске куће Немањића које су давали манастиру Врањини. У тој малој скупини налазе се сложена имена *Првослав* и *Толиславац* и изведена *Драгош* и *Станета*. Основе *драг*, *први*, *слав* и *стан* као и суфикси *-ета* и *-ош* посведочени су и у другим областима у којима је писано ћирилицом. Да би се видело каква је била антропонимијска слика Зете у XII и XIII веку, потребно је сакупити још грађе. Топоними забележени у Зети у то време сведоче о низу словенских имена која су била позната у старијем периоду, нпр. *Будожсић* (од *Будожид*), *Годиље* (од *Годил*), *Гостиље* (од *Гостил*).

У поменутим документима имена из хришћанског календара су бројнија него словенска. То не значи да су словенска имена истиснута. Њих су носили припадници других етничких група који су живели на обали Скадарског језера, о којима овако каже краљ Милутин: „А од властеле велике или мале ако се нађе да нешто напакости дому светог Николе или у селима или у људима или у међама тих села или у било чему другом, па био он Србин, или Латин или Арбанас, или Влах, нека прими казну” (Шекуларац 1987: 79).

За потребе комуникације са српским дворовима у Дубровнику су осниване канцеларије у којима је писано ћирилицом и српским језиком. Дубровчани су највише трговали са Србијом и Босном. Захваљујући томе у Дубровнику је настало много докумената који нису значајни само за земље дубровачког залеђа него и за сам град Дубровник. Поред имена из српских крајева записано је и доста имена из града Дубровника. Анализа ових имена показује да је антропонимија града Дубровника по свом пореклу и структури другачија него у његовом окружењу. Хришћанска имена преовлађују, али је доста и имена словенског порекла. Кнежеви и припадници виших друштвених слојева чешће су имали календарска имена, док су нижи друштвени слојеви носили имена слична онима коју су имали људи из Рашке, Босне и Хума. То је сасвим разумљиво када се зна да је у романски Дубровник убрзо по доласку Словена на Балкан, непрекидно стизало становништво из српских крајева.

Анализа имена у ћирилским документима XII и XIII века показује да су имена словенског порекла која су била позната у Рашкој, Босни, Хуму, Зети и Дубровнику била део јединственог антропонимијског система наслеђеног из далеке општесловенске прошлости. То се најбоље види када се ова имена упореде са старохрватским, старословеначким, старобугарским и старомакедонским именима. Потпуно јасна слика се добије када се сва ова имена упореде са именима сакупљеним у зборницима старопољских, руских и чешких имена.

У првој половини XIV века династија Немањића је доживљавала изузетан успех. Краљ Милутин је био на врхунцу моћи када је зидао манастир Бањску који је био посвећен светом Стефану. Том приликом је дао много дарова који су били потребни за живот манастира. Да би се знало шта је краљ дао манастиру, написана је хрисовуља која је сачувана до данашњих дана.³ Она сведочи колика је била моћ краља Милутина и где се све простирало Бањско властелинство. За ономастику су веома важна лична имена и називи насеља која су тамо забележена, а још

³ Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша Другог Милутина, изнесла на свијет влада за Босну и Херцеговину, у Бечу 1890, 1-47.

већа им је вредност за средњовековну демографију. Сличан поступак је био и приликом подизања манастира Дечана. Стефан Дечански као дародавац дао је да се још подробније упишу сви важни подаци (Ивић – Грковић 1976). Он је изгледа уочио шта недостаје документу који је дао његов отац краљ Милутин па је дао да се убележи сваки његов порески обвезник.

Цар Душан који је учествовао у подизању манастира Дечана и у писању треће Дечанске хрисовуље подигао је поред Призрена манастир Светих архангела Михаила и Гаврила (Шафарик 1862). Ту су уписана, такође, бројна имена и много топонима.

Када се узму у обзир све три хрисовуље ових познатих српских владара, издате највећим задужбинама, тада број имена и топонима прелази десет хиљада ономастичких сведочанстава. На основу тако великог броја података скоро у потпуности може да се сагледа антропонијска и топонимијска слика предела на коме су се простирала ова три властелинства (Грковић 1986).

На основу ове грађе, види се да се антропонијска слика средњовековне српске државе одликовала великим богатством имена, наслеђених из прасловенског периода. С правом се може рећи да су имена посведочена у XII и XIII веку, а и раније, добро чувана на овом простору. Преко осамдесет процената словенских имена у првој половини XIV века носили су људи у овим областима.

Са успоном српске државе јачала је и српска црква, међутим јачина цркве се не може видети кроз имена њених верника. Ако се погледају имена свештеника и њихових породица, слободно се свако може запитати како је могуће да су и тим породицама већину имена чинила народна имена словенског порекла. Хришћанска имена која је народ прихватио у ранијим вековима, почетком XIV века налазила су се у речнику личних имена код Срба. Та хришћанска имена су се потпуно уклопила у српски језик. То потврђује поређење забележених имена са оригиналним извором и стварање хипокористичних и изведених облика у складу са законима српског језика: *Бурко, Иваниш, Иванко, Степко, Степоје* и друга.

У поменутих изворима записана су имена из влашких и арбанашких катуна. Као и у ранијим временима житељи влашких катуна су већином носили српска имена. То је знак да је већ при крају био процес славизације Влада. За разлику од земљорадничких, српских села, где је било и преко деведесет процената словенских имена, у влашким катунима је било око осамдесет процената словенских имена, а остало су била календарска или романска имена. Дакле, било је нешто више романских и хришћанских имена.

Према изворима XII и XIII века не зна се каква је била арбанашка антропониимија. Захваљујући попису арбанашких катуна у Дечанској хрисовуљи, јасно се види да је систем антропониимије у њима сасвим другачији него у српским земљорадничким селима и сточарским влашким катунима. У њима су забележена већином албанска имена или албанске форме календарских имена: *Бурмад*, *Бусадоса*, *Тануш*, *Прогон*.

Поред ових антропониимијом богатих хрисовуља и низ мањих показују слично стање. Дакле, повеље мањег обима не доносе ништа ново.

У изворима старе српске државе прве половине XIV века забележено је доста патронима који су стајали уз име као друга детерминација. Патроними су као и у ранијем периоду грађени помоћу суфикса *-ић*, *-евић/-овић*. Већина патронима је била начињена од имена словенског порекла. Та имена одражавају стање антропониимије делимично с краја XIII века и потврђују све оно што је већ раније констатовано. Једини проблем је учешће посесивног суфикса *-ј* у грађењу патронима јер се не може утврдити на основу начина писања да ли је у питању лично име или патроним.

У изворима који су настали у Босни у XIV веку доста је ономастичких података. Нарочито је важно питање имена људи који су у науци третирани као богумили. Константин Јиречек је покушао да издвоји њихове карактеристике по којима су се они разликовали од осталих хришћана: „Они су носили шарено народно одело, нису поштовали свеце, имали су само народна имена, нису хтели да знају за службу, празнике и постове” (Јиречек 1952: 28).

Не може се тврдити да је овај суд тачан ако извори из других области показују да су народна имена словенског порекла вековима давана у свим српским областима. Да би се утврдило какав је био однос богумила према именима, истраживана су имена босанских рукописних књига за које постоји мишљење да су богумилског карактера. Показало се да су сложена имена веома бројна и састављена су од истих основа као старосрпска имена: *Будислав*, *Мирослав*, *Радомир*, *Радослав*. Као и у средњовековној Србији и овде су најбројније изведене форме: *-ак* (*Радак*), *-ан* (*Радан*), *-ило* (*Дражило*), *-ин* (*Љубин*) и сличне. Забележен је веома мали број календарских имена (Гошић 1987). Истина, мали је број календарских имена, али и у средњовековној српској држави постојала су насеља где није било календарских имена.

Мало докумената је сачувано из хумске земље, данашње Херцеговине. Међутим, тај недостатак допуњавају натписи на каменим споменицима, исписани ћирилским словима. Највећи део тих натписа потиче из XIV и XV века. Сакупљена имена са тих натписа чине добар узорак антропониимије са простора средњовековне Херцеговине (Вујичић 1987).

Ту су посведочена имена која су се налазила у изворима Хумске земље из ранијих векова, а такође и у другим српским пределима у средњем веку.

У другој половини XIV века почиње опадање моћи српске средњовековне државе. После смрти цара Душана нема више ни једног толико моћног владара који би манастиру могао даровати оно што су поклањали краљ Милутин, Стефан Дечански или цар Душан. Раздробљена српска држава, где су феудалци грабили једни од других, није више била моћна. Феудалци су правили поклоне, али то више нису била велика властелинства. Уписивани су људи, али то нису били спискови у којима је било на стотине личних имена људи нити назива места. У повељама последњег великог владара, уочи Косовске битке, кнеза Лазара (Младеновић 2003), веома је мало личних имена. Међутим, забележено је доста топонима па се на основу њих може проучавати топонимија Србије пре доласка Турака.

Међутим, оно што је остало довољно је да се види да на плану антропонимије није било ништа ново од посебног значаја. Имена словенског порекла наслеђена из ранијег периода у свим српским областима чинила су основу антропонимијског система.

Знања о средњовековним именима ипак нису потпуна. Све што је до сада речено, добијено је као резултат анализе мушких имена. Женска имена у манастирским великим даровницама бележена су ретко или уопште нису бележена, па се ништа не зна како су се звале мајке, кћери и супруге феудалних подложника у Рашкој, Босни и Хуму. Зна се за имена малог броја жена које су биле пореклом из угледних породица. То си владарске кћери, мајке и супруге које су могле учинити неки дар, написати тестамент или чије се име могло наћи на надгробном споменику. На основу структуре мушких имена и онога што је у споменицима остало може се само претпоставити каква су била женска имена у средњовековним српским државама.

Међу првим женским именима у српском ономастикону јесу имена ћерки жупана Уроша, *Марија* и *Јелена*. Оба имена су хришћанска. Не зна се за имена све женске деце српских владара и властеле, али многа од њих потичу из хришћанског календара. Вероватно је то због тога што су се њихови родитељи и кумови надали да ће женска деца отићи на стране дворе. У том случају су за њих најприкладнија била имена хришћанских светитељки.

После Косовске битке Турцима је био отворен пут да заузму све српске земље. Истина, владавина деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића ту трагедију је одложила за мање од једног века. После коначног пада Србије настало је дуготрајно ропство у коме се лагано га-

сило оно што су Немањићи створили. Није било владара који би поклањали манастирима велика добра и издавали свечане даровнице. Имена људи бележена су у манастирским поменицима који су сачувани до данашњих дана. Из њих се може сазнати делимично како се развијала слика српских имена. Међутим, поменици нису одговарајући извор, зато што су понеки од њих коришћени и по неколико векова, а у њих су уписивани људи из разних крајева. Једино је код њих добра страна то што су у њих уписиване и жене па можемо видети каква су била женска имена код Срба у прошлости.

Бољи извор за познавање личних имена код Срба после доласка Турака јесу тефтери. Једно од важних питања на које треба одговорити јесте, шта су то турски тефтери и када и зашто су настали. Када би Турци освојили неку област, да би знали шта је ко и колико дужан да даје као порез, правили су пописе где је бележен сваки порески обвезник. У случају да мушкарац као глава куће није био жив, уписивана је његова удовица.

Нажалост, ови тефтери нису тако поуздани као исправе писане ћирилицом. Они су писани арапско-турским писмом које је данас тешко за читање. Поред тога многи пописивачи, који нису били српског порекла, могли су име погрешно записати. То све приређивачима издања тефтера причињава велико оптерећење па није сигурно да су добро прочитали податак забележен у тефтеру.

Када су Турци освојили област Вука Бранковића, детаљно су пописали целу ту област (Хаџибегећ 1972). Исти проблеми који су се јављали код већине приређивача тефтера, јавили су се и у овом случају. Јасно је да у српском ономастикону не постоје имена *Бабижив* и *Бадослав* него су то свакако *Дабигив* и *Радослав*, али у издању грешке постоје, мада су ненемарно настале.

Област Бранковића коју су Турци пописали имала је 692 насеља. Од тог броја било је 42 опустела села, 4 настањене мезре и 28 ненастањених, 4 трга и града. У насељеним местима уписани су порески обвезници. Највећу групу сачињавају имена хришћанске раје, али и њихових очева. У то време презимена код Срба још увек нису постојала него је друга детерминација било име оца или патроним од очевог имена. Структура и порекло њихових имена је од великог значаја јер говори о пореклу становника те области на почетку турске владавине, дакле у првој половини XV века. У пописима свих насеља, изузимајући Ново Брдо, хришћанска раја носила је имена словенског порекла, а најмање је имена која су позајмили од суседних народа. Ако се упореде имена прве половине XIV века која су забележена у српским писаним изворима са именима из поменутог турског тефтера, јасно се види да је фонд хришћанских имена повећан, а словенских смањен. Дакле, почетак XV

века у српској антропонимији представља време када су се у области Вука Бранковића потискивали у именима словенски језички елементи, а јачали хришћански. Међу хришћанским именима било је нових имена која почетком XIV века нису били позната али је било и нових хибридних форми где су узимане основе хришћанских имена и словенски суфикси, па су добијане нове форме изведених хришћанских имена. Хипокористици календарских имена такође су бројнији, а грађени су по моделима који су већ били од раније познати. У то време, за разлику од ранијег периода, нарочито је било популарно име *Оливер*. Загонетка је како је ово име у XV веку постало толико популарно. Може бити да је у турском ропству прича о витезу Оливеру узбуђивала народну машту и жељу да се међу Србима роди неко моћан као овај витез који ће протерати Турке и донети слободу.

Тежња да се сазна значење имена није данас нова појава. Вековима је у људима постојала жеља да се страно име протумачи. Има мишљења да је име *Богдан* преведено код свих Словена. Име *Божидар* је превод хришћанског имена *Теодор*. Јасно је да је *Божидар* било ближе народу него Теодор, па није никакво чудо што је ово име било веома популарно у области Бранковића.

Међу рајом скоро да није било исламских имена. Истина, господари имања имали су у већини муслиманска имена, али тешко је утврдити да ли су били Турци или Срби који су примили ислам.

У овом тефтеру забележено је нешто више од пет стотина женских имена. Ако се изузму поменици, тефтери су најбољи извор за познавање женских имена у средњем веку код Срба. Ако се зна да су мушка имена у свим српским областима слична по свом пореклу и структури, нема сумње да се то може рећи и за женска. Резултати анализе женских имена у овом тефтеру показује да су многа женска имена имала своје мушке парове: *Будислав / Будислава, Драган / Драгана, Радослав / Радослава, Стојан / Стојана*.

У тефтеру области Вука Бранковића ова забележена женска имена, у односу на мушка, не представљају велик узорак. Међутим, и на основу анализе таквог узорка, могли су се донети важни закључци. Свака трећа жена имала је сложено име, а више је код жена имена словенског порекла него што их има међу мушкарцима. Дакле, из овога се види да су жене биле бољи чувари традиције него мушкарци. То су видели и наши дијалектолози који су запазили да су жене бољи чувари старијег језичког стања него мушкарци.

Сличне резултате је дала анализа имена у Браничевском тефтеру (Стојаковић 1987). Детаљно је направљена анализа области Ресаве која је пописана у поменутом тефтеру (Грковић 1998) где се јасно види да је

структура женских имена слична оној која је посведочена у области Бранковића.

У другој половини XV века Турци су пописали становнике дурмиторског краја. Анализа имена тога краја показује да су се чували скоро сви облици имена која су забележена у српским средњовековним повељама (Пешикан 1984: 188).

Лична имена у Хуму као и у ранијем периоду показују све карактеристике старосрпске антропонимије коју бележе старе српске повеље (Пешикан 1984: 80).

У исто време Бјелопавлићи, Ровца, Пипери и околина Подгорице имали су исту антропонимијску слику као средње Полимље, дурмиторски крај, Хум, другим речима речено, антропонимијска слика ових крајева била је иста као она коју показују старе српске повеље.

Поред имена, која су забележена у српским крајевима постоје подаци о именима која су забележена у страним земљама. На свечаности приликом дочека напуљске краљице Изабеле дел Балцо, јуна 1497. године у градићу Ђоја дел Коле, у јужној Италији, суделовала је група Срба која је певала бугарштицу посвећену Ђурђу Смедеревцу и Сибињанин Јанку (Пантић 1977: 433). Скоро сва имена тих певача има словенско порекло. По својој структури слична су именима која су била у то време позната у српској средини, у Рашкој, Босни, Хуму, и у племенима Црне Горе. Нигде није забележено одакле су тачно дошли ови певачи, али судећи према историјским околностима и албанском имену *Дрита*, били су из области где су на истом терену живели Срби и Арбанаси.

Пред сам крај XV века пописан је Нишки кадилук (Васић 1992). У тефтеру су убележена имена грађана Ниша и околине. У Нишу је било доста муслимана, а околина је била искључиво хришћанска. То се лако могло закључити на основу личних имена. У селима у то време, као и у целом српском народу, преовлађују имена словенског порекла.

У XVI веку Турци су суверено владали највећим делом српског простора. И даље су водили рачуна о својим пореским обвезницима, па су озбиљно у тефтере уписивали све главе породица које су биле задужене за порез. Оставили су из тог времена доста тефтера, али међу њима нарочити значај има попис Београда и околине, где се може јасно видети шта се све догађало у XVI веку у српској антропонмији (Шабановић 1964). За разлику од пописа области Вука Бранковића, где је изузимајући Ново Брдо, у свим селима било српско становништво хришћанске вере, у попису Београда и околине, већ има насеља где се јасно види да су неки хришћани прихватили ислам. На пример, село Кумодраж пописано је 1528., 1536. и 1560. године. Када је прављен први попис у овом селу било је свега пет муслиманских кућа и двадесет једна хри-

шћанска. Осам година касније појављује се седам муслиманских кућа и двадесет две хришћанске (Шабановић 1964: 173, 393). У селу Следеничару премићур је Мехмед син Абдулаха, у селу Оршљану 1528. године нема ни једног муслимана, отац премићура Илијаса такође је Абдулах (Шабановић 1964: 195, 291), а у селу Хирбине (Шабановић 1964: 295-296) у свих тринаест кућа су муслимани, а четворица су синови Абдулаха. Сви они уз које је речено да су синови Абдулаха, свакако су ско-рашњи муслимани чији је отац имао хришћанско име. Турци су брисали све што је хришћанско и српско, па су тако уместо имена ових нових муслимана написали да су синови Абдулаха што би значило божји синови. У селу Калуђерици 1536. године од четири муслимана двојица су синови Абдулаха (Шабановић 1964: 298). Већ 1560. године у попису Мехмед-бега Јахјапашић (Шабановић 1964: 529) види се да су у истом селу биле посебне заједнице муслимана, а посебне хришћана. Ако се погледа село Миријево које је припадало Београду, види се да је у џемату муслимана било дванаест пореских обвезника. Од њих дванаест двојица су имала титулу војводе, четворица су синови Абдулаха, а уз шесторицу нису дата имена очева. У џемату хришћана било је тридесет осам пореских обвезника (Шабановић 1964: 529). У селу Доње Сланце такође је одвојено пописан џемат муслимана од џемата хришћана (Шабановић 1964: 173, 393, 531). Било је и чисто муслиманских села, што у попису Области Бранковића није забележено (Шабановић 1964: 539). Дакле, имена уписаних становника, поред етничке структуре појединих области, могу показати и како је текао процес исламизације појединих крајева. Када се већ говори о именима муслимана, не може се заобићи ни закон ислама по коме свако ко прихвати ислам мора прихватити да промени лично име, а и да својој деци даје имена из исламског календара. Тако су сви Срби који су прихватили ислам у потпуности променили антропонимијски систем, дакле одбацили су словенска, хришћанска имена и друга која су била у српском ономастикону и прихватили исламска имена. Занимљиво је једино оно што је као важан податак оставио Евлија Челебија. Он је као путописац обишао многа места у Турској царевини и већину места описао дајући по неку карактеристику. Када је посетио Бањалуку запазио је да муслиманска имена подлежу правилима народног језика којим говоре муслимани српског порекла у том месту. Он каже: „Народ у овој земљи своја имена изговара скраћено, па мјесто *Мехмед* каже *Мехо*, мјесто *Ахмед* – *Ахмо*, *Шабан* – *Шабо*, *Ибрахим* – *Ибро*, *Зулфикар* – *Зуко*, *Хасан* – *Хасо*, *Хусеин* – *Хусо*, *Сулејман* – *Суљо*, *Рамадан* – *Рамо*, *Алија* – *Аљо*” (Челеби 1973: 116-117). Исламска имена су у неким крајевима узмана као заштитна. То се нарочито сачувало у неким деловима Црне Горе, где је детету поред личног

имена за свакодневну употребу даван надимак, а то је било име из исламског календара, како би непријатељским именом било заштићено. С обзиром на честе ратове било је уврежено мишљење да сабља не сече, нити зрно пушчано погађа Србина који има и турско име.

Крајем XVII века, тачније речено 1690. године српски народ је доживео страшне потресе. У нади да ће бити ослобођен подигао се да помогне тадашњој царевини чији је центар био Беч. Нажалост, доживео је страшну трагедију. Да би се избегло физичко уништење, народ је напустио своје огњиште, центар своје старе државе који се налазио на Косову и у Метохији и прешао на територију данашње Војводине, Мађарске, Румуније и Хрватске. Међутим, стално је у свима до краја живота живела нада да ће се вратити својим домовима. Та Велика сеоба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем у много чему је имала трајне последице, али и у српском именослову почеле су се догађати знатне промене. Када су деца досељеника видела да им нема повратка у завичај, јер су Турци учврстили своју власт, остала им је нада да ће им помоћи владарске привилегије, добијене за храбро држање у борби против Турака. Срби из турских крајева придружили су се бројној браћи која су на тој новој теритирији живела одраније и стекла добре позиције. Из старе домовине они су као једно од важних обележја донели своја имена, која су се чувала још од средњег века. Међутим, током XVIII века почео је да се мења фонд личних имена код Срба преко Саве и Дунава. Историјар Душан Поповић који је проучавао историју Срба у Војводини није заобишао ни лична имена (Поповић 1959: 256). Он је запазио и написао да су у првој половини XVIII века у народу претежно давана народна имена, а најомиљенија су била са основама *мио* и *драг*: *Милан, Миланко, Милашин, Милен, Миленко, Миливој, Милијан, Милинко, Милисав, Милић, Милич, Миодраг, Милоје, Милосав, Милош, Миљен, Драгић, Драгиша, Драгутин, Драгојло, Драгослав*. Велик број имена је даван да се новорођенче одбрани од злих духова. То је разлог што је давано често име које у себи садржи основу *вук*: *Вук, Вукајло, Вукадин, Вукашин, Вукдраг, Вукман, Вукобрат, Вуксан, Вуковој, Вукоје, Вукоман, Вукосав, Вучимир, Вучин, Мировук*. На враћање подсећају имена која изражавају жељу да деца остану у животу, а то су имена која сарже основе *жив*, *стај*, *стан*: *Жива, Живан, Живана, Живко, Стаја, Станивук, Станимир, Станислав, Станиша, Станко, Станојло, Стојадин, Стојак, Стојан, Стојко, Стојша*. У другој половини XVIII века све више се потискују народна имена. Када су потиснута, на њихово место дошла су календарска. Од календарских имена претежно су узимана новозаветна, а мање старозаветна. Највероватније да је то учињено под утицајем руског именослова који је од раније био препун календарских имена. Ову

претпоставку поткрепљује употреба рускословенског језика и отварање руских школа (Скерлић 1953: 18), које су биле нада за српски народ почетком XVIII века. У народу су се почела користити имена која су до тада нису била позната као лична имена обичних људи, него само као светитељска или монашка. Ако се погледају средњовековни извори, неће се моћи у њима наћи људи који су носили имена: *Аритон, Артемије, Платон, Ананије, Дамаскин, Дионисије, Нектарије, Вићентије*, а у XVI-II веку таквих имена има у крштеницама обичних људи. То се може добро видети и у многобројним радовима студената Филозофског факултета у Новом Саду који су обрађивали старе матичне књиге из цркава неких насеља у Војводини.

Промене ономастикона које су захватиле Србе у Аустроугарској царевини нису остале без одјека код сународника у Турском царству. Крајем XVIII и почетком XIX века у српске градове и села стизала су до тада непозната имена, као на пример, *Антоније, Гаврило, Рафаило*. Ако се погледа како су се звали пренумеранти речника Вука Караџића, јасно је да је мода давања светачких имена деци захватила и Србе у Турској царевини. У Пожаревцу од осам пренумераната, само је један носио народно име. Слично стање је било у Смедереву, Чачку, Неготину и још у неким местима (Караџић 1852). Промена ономастикона није захватила подједнако све области. У многим селима чврсто се чувала традиција, па су преовлађивала народна имена словенског порекла.

Деветнаести век је донео Србима нову светлост. Оформљена је после много векова ропства слободна држава. У словенском свету јавио се снажан покрет за духовно обједињавање свих Словена. Трагало се за заједничким пореклом свих Словена. У складу са општим покретом тражила су се и лична имена која су Словени имали у заједничкој прасловенској домовини. Јован Пачић је штампао *Именослов* 1828. године. У књизи је упућен позив свим словенским народима да се обједине и врате својим коренима. Аутор је апеловао да се одбаце туђа имена, јеврејска, грчка, латинска и немачка, па да се сви врате својим изворним именима чије је значење препознатљиво.

Половином XIX века српско национално осећање је стављено изнад панславизма. Уместо идеала славјанског царства проширила се идеја о васкрсавању Душановог царства. У духу романтизма немачких романтичара, који уздижу германску земљу и живот у њој, српски романтичари подижу у својим и туђим очима велику и моћну државу Немањића, подижу славну историју српског народа и за све окривљују страшне Турке који су згазили српски род.

Читале су се народне песме, трагало се за непознатим митовима, радо су се слушале народне легенде. Такав став према прошлости одра-

зио се и на лична имена која су постала популарна у XIX веку. Романи Милована Видаковића доносили су и лична имена која до тада нису давана српској деци. Данас распрострањено име *Светозар* ушло је у народ преко његовог романа. Народне песме и национална историја постали су извор за имена новорођене деце. Не само да су се деци давала народна имена из далеке прошлости него су и одрасли људи мењали имена и за себе бирали неко лепо народно име. Тако је песник Алексије Радичевић постао *Бранко*, његов отац *Теодор* превео је своје грчко име и постао *Божидар*. Књижевник Тимотије Атанацковић узео је необично и ретко име *Богобој* које је посведочено још у XI веку. Државник и научник Константин Новаковић постао је *Стојан*, а Хиполит Ђорђевић постао је *Владан*. Ђорђе Поповић променио је име и презиме и постао *Ђуро Даничић*. Фрушкогорски славуј из Черевиха у Срему Јован Грчки додао је своме презимену наставак *-ић* и постао Јован Грчић. Њега и данас наука о књижевности познаје под тим именом.

Крајем XIX века нерадо су узимана имена из туђих ономастикона. У то време су Србима из Русије дошла два имена, *Вера* и *Нада*, која су у народу постала толико омиљена да су се давала деци крз цео XX век. Та имена наизглед делују као изворна словенска имена, али то су преведена имена ћерки свете Софије, а у исто време су и називи хришћанских врлина. *Надежда* је старословенска реч која значи исто што и *нада*. Руси су превели и име треће ћерке свете Софије *Љубов*, али код Срба је слично име већ постојало. Име *Љубица* је код Срба било познато, а руско име је само појачало његову популарност.

Почетак XX века није ништа нарочито ново донео систему српске антропонимије. Народна имена словенског порекла и даље су била на цени. Тек после Балканских ратова и након Првог светског рата нагло расте популарност имена српских војсковођа Радомира Путника, Степе Степановића, Живојина Мишића. Име *Слободан* које раније није постојало у фонду српских имена појављује се и постаје веома популарно. Зна се се да је превод грчког имена *Елефтерије* и да га је први добио Слободан Јовановић.

Идеја југословенства и стварање Југославије донела је српском именослову низ мушких и женских имена. По старим моделима створене су нове форме где је други део сложенице корен *-слав*, а први део је основа речи *Југославија*. То су имена *Југослав*, *Југослава* и од њих настала изведена или хипокористична имена *Југа*, *Југо*, *Југана*. Словенци су прихватајући идеју југословенства својој деци радо давали имена из српске прошлости: *Душан*, *Урош*, *Милош*, *Милица*. Краљ Александар Карађорђевић у том духу је изабрао имена за своје синове. Име *Петар* је дао своме најстаријем сину по оцу Петру, средњи је добио име *Томи-*

слав по хрватском краљу Томиславу, а трећи је *Андреј* у славу Словенаца. Име *Томислав* скоро и да није до рођења принца Томислава било познато Србима. Тек када је краљ ово име одабрао за сина, многи српски дечаци понели су ово име. Слично је било и са женским именом *Олга*. То име је имала жена кнеза Павла па су многе девојчице зато крштене овим именом.

После Другог светског рата догађају се неке промене у српском именослову. Југославија је била окренута ка Совјетском Савезу, читале су се руске књиге, слушале руске песме, гледали руски филмови. Све је то допринело да се у српској средини јаве руска имена. Одмах после рата врло популарна су постала она имена која су била популарна код Руса. То су: *Наташа, Тамара, Татјана, Игор, Саша, Соња*.

Када је дошло до сукоба Југославије са Совјетским Савезом, остала су и даље популарна ова лепа имена. Међутим, како је време пролазило та имена су падала у заборав па су са Запада стизала имена којих никада није било код Срба. Нарочито су та имена доносила деца наших радника у иностранству. Поред тога филмови, песме и књиге који су стизали са Запада доносили су и нова имена. Данас су већ девојке оне које су добиле име по Жаклини Кенеди или по Брижити Бардо.

Најновији талас модерних имена везан је за српску прошлост, а нарочито за средњовековне владаре. Многи дечаци носе име *Немања, Сава, Урош*, а девојчице су *Јелене, Марије, Милице*. Дакле, с правом можемо рећи да у сваком времену постоје имена као резултат разноврсних утицаја, али чувају се и стара имена која се преносе с колена на колено.

Данашњи речник имена код Срба састављен је од низа разнородних елемената који су вековима градили антропонимијску слику код Срба. То су:

- лична имена словенског порекла која су Срби сачували још из прасловенске заједнице или их оживели у време романтизма као доказ о повратку старим словенским коренима: *Владимир, Владислав, Драгомир, Драгослав, Радослав, Станислава, Тихомир*, итд.
- имена из хришћанског календара која су Срби почели давати својој деци када су прихватили хришћанску веру: *Андрија, Атанасије, Доситеј, Јован, Коста, Константин, Лазар, Михаило, Павле, Пантелија, Петар, Симеон, Спиридон, Теодор*, итд.
- имена преведена са страних језика нису бројна: *Богдан, Божана, Божидар*;
- хришћанска имена преведена са грчког на руски језик па код Срба прихваћена у XIX веку: *Вера, Нада, Надежда*;
- имена стигла Србима са Запада: *Оливер, Жаклина, Виолета*;

- муслиманска имена постала су популарна под утицајем народне поезије: *Мерима, Омер, Фатима*;
- имена из руске литературе, филма и живота нашла су место у нашем именослову: *Вања, Игор, Тамара, Саша, Соња, Феђа*.

Ретка имена по јунацима филмова, предметима који су у неком периоду били модерни или по именима познатих политичара: *Калимеро, Винету, Тарзан, Марклен (Маркс, Енгелс и Лењин), Стаљинка, Титослав*.

Не може се тачно знати којим ће путем кренути у будућности српски именослов, односно како ће у будућности изгледати слика личних имена. Гледајући у прошлост може се претпоставити да ће се имена која су се чувала вековима и даље остати у српском ономастикону и да ће као и увек у историји бити периода у којима се јављају модерна имена која једно време преплаве све просторе па се забораве и нестану.

ЛИТЕРАТУРА

- Архиепископ Данило (1924). *Живот краља Драгутина*. Београд: Стара српска књижевност
- Банашевић, Никола (1971). *Летопис попа Дукљанина*. Београд: СКЗ
- Васић, Милан – Олга Зиројевић, Александар Стојановски (1992). *Потпис Нишког кадилука из 1498. године*. Одељење историјских наука. Књ. 7. Београд: САНУ. 97-147.
- Византиски извори за историју народа Југославије. Том 1. Византолошки институт. Књига 3. Београд : Научна књига. 1955. XXII, 1-328.
- Вујичић, Драгомир (1987). Из анторпонимје натписа у Херцеговини. *Зборник Шесте југословенске ономастичке конференције*. Београд: САНУ. 283-291.
- Гошић, Невенка (1987). Богумилска лична имена. *Зборник Шесте југословенске ономастичке конференције*. Београд: САНУ. 303-312.
- Грковић, Милица (1986). *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*. Београд : Народна књига. 1-233.
- Грковић, Милица (1998). *Имена у Ресави за време деспотовине / Дани српскога духовног преображења V. Српска књижевност у доба деспотовине*. Деспотовац : Народна библиотека “Ресавска школа”. 233-246.
- Ивић, Павле – Вера Јерковић (1981). *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама дванаестог и тринаестог века*. Нови Сад: Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду.
- Ивић, Павле – Милица Грковић (1976). *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад : Институт за лингвистику. 1-314 + (4) листа с таблама (факс.).
- Јиричек, Јосип Константин (1952). *Историја Срба*. Књига 1, *Политичка историја до 1537. године*. Београд : Научна књига. XIV, 1-512.
- Карацић, Вук Стефановић (1852). Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Беч.
- Михајловић, Велимир (1985-1986). Словенски антропоними од VII до X века у немачким изворима у поређењу са нашим ономастичким основама. *Balkanica*. XVI-XVII : 221-244. Belgrade.
- Основен систем и терминологија на словенската ономастика*. Редакциски колегиум Ф. Безлај и др. Скопје : Македонска академија на науките и уметностите. 1983. 1-413.
- Пантић, Мирослав (1977). Непозната бугарштина о деспоту Ђурђу и Сибињанин Јанку из 15. века. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 25, св. 3. Нови Сад.

- Пачичь, Иоань (1928). Именословъ или рѣчникъ лични имена разни народа словееенски. Будим.
- Пешикан, Митар (1984). Зетско-хумско-рашка имена на почетку турског доба. *Ономатолошки прилози*. 3. Београд.
- Platon (1976) *Kratil*. Zagreb: Studentski centar Sveučilišta. 1-97.
- Поповић, Душан Ј. (1959). *Срби у Војводини*. Књига 2, *Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*. Нови Сад : Матица српска. 1-483.
- Скерлић, Јован (1953). Историја нове српске књижевности. Београд : Рад. XXX, 1-546.
- Словарь древнее русских личных собственных именъ. трудъ Н. М. Тупикова. Том 1. С. Петербургъ 1903. 1-657.
- Стојаковић, Момчило (1987). *Браничевски дефтер, поименичени попис покрајине Браничево из 1467. године*. Београд: Историјски институт. 1-257.
- Стојановић, Љубомир (1892). Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, љетописи, типичи, поменици, записи и др. *Споменик СКА XI*
- Стојановић, Љубомир (1929). *Старе српске повеље и писма*. Књига 1, Дубровник и суседи његови. Део 1. Београд : Српска Краљевска академија. (4), XIII, (3), 1-644.
- Теодосије монах (1924). Живот Светог Саве. Старе српске биографије. Београд: СКЗ.
- Фекете, Егон (1959) Учешће Светог Саве или његових сарадника у изди Жичке повеље. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. X: 76-87. Нови Сад.
- Хацибегић, Хамид – Адем Ханџић, Ешреф Ковачевић (1972). Област Бранковића – опширан катастарски попис из 1455. године. Сарајево
- Celebi, Evlija (1973). *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo : Veselin Masleša
- Шабановић, Хазим (1964). *Турски извори за историју Београда*, књ. 1, св. 1. Катастарски пописи Београда и околине 1476. Београд: Историјски архив.
- Шафарик, Јанко (1862). Хрисоувула цара Стефана Душана, којомь оснива манастирь Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену 1348? *Гласник Друштва српске словесности*. Београд. 264-310.
- Шекуларац, Божидар (1987). *Дукљанско-зетске повеље*. Историјски институт СР Црне Горе. Титоград.

О транскрипцији српскословенских текстова

Српскословенски богослужбени и књижевни језик преносио се око шест векова са колена на колено, све до тридесетих година XVIII столећа када су Срби српску редакцију старословенског језика заменили руском (Ђорђевић 1971: 194). Век касније, 1826. године, у часопису «Даница» описујући србуље овчарско-кабларских манастира, очигледно изненађен појавом на коју је наишао, Вук Караџић пише: «из овијех књига се и данашњи дан чати и поје». Међутим, о језику на коме се «чати и поје» ту нема података те се саопштење можда односи само на употребу књига, јер је познато да се при преписивању и читању језик једне редакције без тешкоћа преносио у језик друге. Сам, пак, Вук у то време, па и доста након тога, није био сигуран како се изговара *јат* у србуљама. Тек 1857. у књизи *Примјери српско-славенскога језика*, пошто је открио рукописе са посрбљеним правописом, Вук Караџић даје реконструкцију гласовног система српскословенског језика, истина ни тада не водећи рачуна о његовом развоју.

Српскословенски споменици су без обзира на правописне школе у основи сачували неуређени правопис старословенских канонских књига (Ђорђевић 1975: 34-38), у коме се поред етимолошког писања, у неким категоријама јавља и фонетско које је пратило развој језика. Реконструкција читања старословенских текстова поштује спој старог и новог, односно неке проблеме и не решава. Своја виђења о српскословенском изговору изложио је проф. др Петар Ђорђевић у књизи *Историја српске ћирилице*. Ту се налазе данас најисцрпнија упутства за читање и транскрипцију српскословенских споменика.

Многогодишњи рад на испитивању правописа и језика рукописа српске редакције указао ми је на низ нерешених питања, као и на дилеме око њиховог решавања, те сам одлучила да се и сама позабавим проблемима транскрипције, не искључујући могућност постојања и друкчијих предлога.

Слово *јери* се задржало до краја српскословенске писмености. Под утицајем промена у народном језику у коме се тврдо *и* развило у палатално, већ крајем XII века у српским споменицима постоје трагови тог

процеса (Ивић 1981: 70-72). Он није истодобно и у великој мери захватио све српске територије, али је свакако био завршен негде почетком XIV stoleћа.¹ Да би се утврдио изговор слова **ѣ** у овом ранијем периоду, мора се проверити има ли узајамног замењивања слова **ѣ** и **и** у сваком конкретном споменику.

И слово *јат* се по етимологији пише до краја српскословенске епохе. Његова правилна употреба није била проблем све док се у народном језику чувала разлика између *јата* и *е* (Ивић 1981: 200). Под утицајем појаве рефлекса *јата* у народном језику долази до промене у изговору и у српскословенском. У својој најчистијој форми он постаје *екавски*, што потврђују богослужбене књиге православних Срба, без обзира на дијалекатску базу где су настале, или са које потичу њихови писари (Грковић-Мејдор 1993: 45-50). Екавски изговор показују и многа дела световне садржине у којима се норма поштује. Међутим, употреба посебног слова (**ѣ**) омогућавала је његову замену и другим рефлексима. Тако посебно треба издвојити босанску богумилску писменост која сведочи о икавској или јекавској варијанти српскословенског језика (Јерковић 1975²: 117-132; Јерковић 1975¹: 117-123), коју потврђују сачуване црквене књиге, некадашња својина јеретика.

Највећи проблем у вези са транскрипцијом **ѣ** представља ипак то када се поред слова **ѣ** у рукопису налазе и други рефлекси осим *е*, означени словима. Тада се поставља питање како да се прочита **ѣ**: према књижевној норми или према написаном рефлексу другог, а не екавског дијалекта. При доношењу одлуке несумњиво важност треба дати садржини и намени текста, као и његовој већој или мањој припадности српскословенској писмености.

За разлику од правописа **ѣ** и **ѣ**, редовно писање *јера* у јаким положајима некадашњег полугласа, или тамо где се изговарао његов рефлекс *а*, према подацима које пружа научна литература могло се научити. Када се анализирају примери у којима се оно јавља, постаје јасно да се не ради о великом броју категорија и да је њихов већи број књишка творевина, сасвим туђа народном језику. Управо због те специфичности, писари су их по свој прилици и памтили. Међутим, то не значи да је правопис *јера* које има гласовну вредност коректан у свим споменицима. Напротив, има их много у којима се узајамно замењују слова: чешће *јер* са **а**, много ређе **а** са *јер*. Постојање овакве замене слова јасно указује да *јер* треба читати и транскрибовати као *а*. Уколико у споменику нема

¹ Сматрам да се, због могућности да се процес није истовремено одигравао у свим областима, мора вршити анализа правописа и нешто каснијег периода од оног на који указује научна литература.

графички означених трагова читања, у обзир се узима време настанка споменика и податак о првим рефлексима *a*, који су по данашњим са-знањима с краја XIV века (Ивић 1971: 53-59).

Етимолошки правопис, а посебно развој јаког положаја тамо где је у старословенском био слаб, као и појава секундарног полугласа, наста-лог под утицајем српског језика, доносе читав низ задатака које решава-мо ослањајући се на правопис. Одлучујући елементи су при том: до-следност стављања *јера*, замена слова *јер* са *а* или *а* са *јер*, као и пода-ци из рукописа писаних посрбљеним правописом по коме се писало *а*, а не *јер*.

Питање које остаје без одговора јесте, колико дуго се након појаве рефлекса *a* слово *јер* двојако изговарало, на млађи и на старији начин, у зависности од тока овог процеса у народним говорима и од када се изговор са *a* у књижевном језику уопштио и усталио (Ивић 1972: 6-11; Младеновић 1985: 141-155).

На основу правописа утврђено је да је српскословенска норма зах-тевала да се предлог *въ*, иницијално *въ-*, префикси *въ-*, *въз-/въс-* читају са гласовном вредношћу *јера*. Ову тврдњу већина испитаних споменика недвојбено потврђује. Малобројна одступања тичу се неких лексема код којих се мора усвојити двојак изговор. То су према моме увиду: *ва-довица* – *вдовица*, *ванук* – *внук*, *ваторник* – *вторник*, *ватори* – *втори* (у транскрипцији сам се определила за млађи изговор). Верујем да је изго-вор са *в-* потекао из других редакција, преко туђих предлогака.

Као изразита црта српскословенског језика јавља се изговор заме-ница *въс-* и *въсак-*, *въскчѣск-* са гласовном вредношћу *јера* иза *в-* и када је формално, по Хавликовом правопису полуглас био у слабом положају. До развоја јаког полугласа дошло је свакако зато да би се разбила су-гласничка група *вс-* и спречила њена метатеза у *св-*, која се током XIII и XIV века остварила у српском језику (Младеновић 1979: 14). Резултати анализе правописа многих српскословенских текстова показују да се *јер* у наведеним заменицима иза *в-* најчешће пише. Међутим, кроз целу српску средњовековну писменост протежу се и случајеви без *јера*, поте-кли из старијег периода српског језика или са страних предлогака. Приликом транскрипције такве потврде не бих дирала, ако је реч о не-кадашњем слабом положају полугласа. Понегде се могу видети и при-мери Н и А јд. м. рода заменице *въсь* написани без *јера*. Њихов изговор без вокала није могао постојати, те се вероватно ради о некој врсти скраћивања.

Примери замене предлога *въ*, иницијалног *въ-*, префикса *въ-*, *въз-/въс-* са *оу*, *оу-*, *оуз-/оус-* не отклањају се. То су сrbизми које српскосло-венска норма није признала. Њих у многим рукописима уопште нема,

по свој прилици зато што је разлика између *ва*, *ва-*, *ваз-/вас-* и *у*, *у-*, *уз-/ус-* била велика.

Писање предлога **къ** и **съ** и префикса **съ-** са *јером* није ни изблиза тако доследно као код **въ**, **въ-**. Основу за изговор *к*, *с* и *с-* пружао је српски језик у којем се налазе: *к* и *ка*, *с* и *са* и *с-* и *са-*. Анализа правописа показала је да се предлози *к* и *с* понављају (од рукописа до рукописа) уз личне заменице 1. и 2. лица. Колебање код префикса (*с-/са-*, односно **съ-** са полугласом пре настанка рефлекса) захватило је знатно већи број примера. Тако се паралелно сусреће: *сатворити*, *створити*, *самрт*, *смрт* итд.

Услед губљења слабог полугласа још је у старословенском језику морало доћи до промена у новонасталим сугласничким групама. Међутим, етимолошки правопис прикрива те процесе, а потврде о њима избијају спорадично, релативно ретко.

У српскословенском, а и у језицима других редакција, полуглас у положају између сугласника: *ч*, *ж*, *ш*, *жд* и *шт* и сугласничких група *-ств-* и *-ск-* постаје јак, те се не губи, а тиме се спречавају велике промене до којих би дошло. У рукописима и у штампаним србуљама у овој категорији *јер* ретко изостаје, а у текстовима исписаним посрбљеним правописом ту је редовно **а**, као: *множаство*, *пришаствије*, *рождаство*, *суштаство*, *мужаски*, *монашаски* итд. Остаје, ипак, питање шта да се чини са малобројним примерима у којима је *јер* изостало. Мислим да у облику како бивају написани **множество**, **мѣжскѣи** и не представљају нанос из народног језика. Уосталом, у српским споменицима понегде изостане и *јер* у јаком положају, као: **вѣиць старць** и сл., а при читању уносимо вокал.

Професор Ђорђевић указује на истоветну ситуацију код активног партиципа претерита инфинитивне основе на *-и*. Реч је о старијем типу грађења који у српском језику не постоји. Уколико се јотовањем кореновог сугласника стварају: *ч*, *ж*, *ш*, *жд* и *шт*, између њих и *-и-* умеће се полуглас, односно **а**: *вачловечашасе*, *рождашија*, *ваплиташи се*, *труждаши се* и сл. На овај начин избегнуте су велике промене у оквиру сугласничких група, које би те облике сасвим удаљиле од познатог обрасца.

У истим категоријама испред група *-ств-* и *-ск-* могао се наћи и *сонант* и тада се правопис колеба: *јер* чешће изостаје него што је написано, или је стављен *пајерак*. У рукописима са посрбљеним правописом у оваквим примерима никад нема слова **-а-**. Као илустрацију наводим: *бесовскаја*, *апостолски*, *рајски*, *мучитељство*, *морски*, *тајинство*.

На исти начин се понашају и примери активног партиципа претерита већ поменуте инфинитивне врсте, али и коренске, ако се гради од

презентске основе: *мољши, сатвориши, вазамиши, начаниши, пропаниши* итд. Међутим, уколико је реч о сонанту група *вљ, мљ, бљ* и *пљ*, ситуација је нешто друкчија. Спорадично се среће секундарни полуглас, односно *а*, као: *приступаљ, приступаљши, преломаљ, преломаљшија, оставаљ, оставаљши* итд. Ова појава није узела већег маха, те вокал приликом транскрипције не би требало уносити, наравно тамо где није написан. Појава се јавља и код придева, као: *Аврамаљ, Ијаковаљ, земаљски, земаљни* и сл. П. Ђорђић каже да се тај поступак «примењивао», а увид у рукописе да је примена релативно ретка, па примере без *јера* не треба дирати.

Посрбљеним правописом писани рукописи потврђују да се *-а-* уметало и када је групама *-ств-* и *-ск-* претходио сугласник *т*: *богатаство, плтаскија, молитаствовати, јестаставниј, јестаство*. Тако је спречено стварање сугласника *џ* (богатство). Вокал *-а-* сам нашла и у примеру *ликаствујет*, где је њиме разбијена компликована сугласничка група.

У вези са осталим сугласницима (*б, п, г, к, з, с*) промене се врше као и у српском језику, па се при писању примењује савремени правопис: *бекство, српски, небески* итд. Овамо долазе и активни партиципи претерита коренске инфинитивне врсте на сугласник типа: *тресиши, повезиши, крадиши, плетиши, рекиши, могиши*. Овај начин грађења нема српски језик, а као питање се намеће да ли да се задржи етимолошки правопис јер би се једначењима сугласника, па и сажимањем, у неким случајевима сасвим изгубила асоцијација на првобитни облик.

Још је један процес присутан у српскословенском језику који се тиче разбијања сугласничке групе, и то на тај начин што *-вљ* и *-вљ-* метатезом прелазе у *-џв* и *-џв-*, те полуглас долази у јак положај. Навешћу примере прочитане са *-а-*: *мртав, мртавце, процавтет, божаставни, благодарставни, суштаставни* и сл. Иако правопис са *јером* у овој категорији није спроведен доследно, верујем да је слово изостало непажњом јер се толики број сугласника тешко може изговорити.

У српском се језику секундарни полуглас уметао у оне сугласничке групе код којих је други сугласник био сонант (Белић 1969: 85). Он се спорадично уноси и у српскословенски језик и то у оне лексеме које су постојале и у народном језику, па се јавља двојаки изговор *седм - седам, осм - осам, јесм - јесам, рекл - рекал* итд. Приликом транскрипције србизме треба задржати.

У српском језику јавља се и аналошки полуглас у речима као *дан, дана, дану* или *љубав, љубави, с љубављу* и сл. У српскословенском не очекујемо тај процес те изговарамо: *дан, дне, дни* или *љубав, љубве, љубви* итд. Међутим, ако се те лексеме више не деклинирају по свом

првобитном обрасцу, већ имају наставке народног језика, могу се сматрати србизмима, а као такви бити са српским изговором.

Једначење сугласника по звучности, по месту творбе, сажимање два једнака сугласника или губљење првог вршило се свакако у језику одмах након ишчежавања слабих полугласа, мада није често имало одраза у графици, изузев код предлога и префикса на -з-. П. Ђорђевић предлаже да се у случају осталих предлога и префикса, сем досада поменутих, придржавамо правила савременог читања и правописа.

Као нерешено питање намеће се предлог ѡ и префикс ѡ-. Очекивали бисмо да се вршењем једначења по звучности јави изговор *от* и *од*. Међутим, споменици у којима се поред ѡ налази и ѡ̇ показују да њихов распоред није ничим условљен, већ је сасвим хаотичан. Чини ми се да би зато у изговору требало сачувати *от*, што је могуће уз малу паузу иза -т.

Проблем су и сугласничке групе -стн-, -здн- зато што се у многим споменицима готово доследно пишу. Ђорђевић сматра да их треба изговарати као у српском, па тако у писању транскрибовати. Посебно је питање и губљење сугласника *д* и *т* испред *ц* и *ч*: *сръдѣце*, *штѣца*, *прѣтѣча*. Реч *отац* среће се написана *ѡца*, *ѡца* без титле и сугласника *т*, док се *сръдѣце* обично означава *срдѣце* са надредним *д*. Ни на реч *прича* нисам наишла написану без *т*.²

Излагање П. Ђорђевића о групи *чѣт-* у *Историји српске ћирилице* није сасвим јасно. Правопис не пружа никакве основе да се верује у процес поштокављавања под утицајем народног језика. Написано *ѡѣ* место *ѣ* изузетно се ретко јавља у рукописима.

Слово *ѣ* које у српске споменике улази са ресавским правописом има гласовну вредност *з*, те га тако и транскрибујемо.

Именице са наставком -тељ (*учитељ*, *родитељ*) у канону су у неким падежима множине сачувале наставке консонантске промене те и двојак изговор суфикса (-тељ, -тел) у зависности од деклинационог обрасца (Ђорђевић 1975: 100-1). Међутим, у српскословенском језику се по мом схватању није одржао изговор са *л*. С обзиром на правопис у коме се *земле* читало *земље*, невероватно ми је да се *родитеље*, када је иначе у већини падежа -љ-, не чита *родитеље*. Некадашња разлика у Г и Д мн. консонантске промене и **јо* основа губи се у српскословенском: Г мн. *родитељ*, Д *родитељемъ*.

² Предлажем да се и мимо правописа који то не потврђује чита *срѣце* и *приѣча*, јер би се са *д* и *т* могле ове речи изговарати само онако како се то чини у старословенском, уз паузу, односно полуглас.

Стране речи које су се у српској средини, па и у другим словенским срединама могле на више начина адаптирати представљају, такође, проблем приликом транскрипције. Мислим првенствено на лексеме у којима се јављају групе *ке, ге, ки, ги* које се «по правилу» читају са *ћ* и *ђ* (Ђорђевић 1971: 212-3; Грковић-Мејџор 1993: 37-40), али се то доследно не спроводи, нити је правопис у могућности да открије начин читања до краја, у потпуности. Да се те речи у одређеном тексту изговарају са *ћ* и *ђ* можемо тврдити само ако се иза *к* и *г* налазе лигатуре *џ, њ* и *ј*. Уколико правопис не пружа ослонац, одлучила бих се за изговор који је у нашој средини више одомаћен.

У старословенским, а касније и у српкословенским споменицима, сусрећемо се са двојаким правописним начелима (етимолошким и фонетским) у писању некадашњих вокалских група, у којима су се очигледно већ у време старословенског канона вршиле или извршиле промене: сажимање или асимилација и сажимање. Приликом реконструкције старословенског изговора усвојено је то двојство, те се чита онако како је написано. Новоцрквенословенски правопис, а са њим и изговор, има у погледу тога сређену ситуацију (Ђорђевић 1971: 216-20). Правопис српских споменика остаје у овој области неуређен, без обзира на правописну школу. Стога остаје питање како су наши преци изговарали граfiјске спојеве: *аа, аџ, еџ, оџ, ии/џи (ии, ији)* у којима се очекује само сажимање и *џа, џк, аџ, џи, ии (*ијџ)*, где се претходно вршила асимилација. Писање по фонетским начелима у неким је категоријама изразитије, док се у другима среће право колебање. Питање се ипак мора решити, често и преломити, али никако без постављених принципа. Одсуство сажимања у изговору има оправдања ако има одређену функцију при разликовању граматичких облика или се ослања на језик црквеног појања.³

Граfiјски се *-аа-* некада налазило у Г јд. м. и ср. рода одређеног вида придева, партиципа, редних бројева (наводим главне категорије). Временом се, према моме увиду, у српским споменицима устаљује *-аго* са једним *а*, како се и читало, те бих и *-ааго* транскрибовала са *-аго*. Друга категорија у којој се осећа тенденција писања *-а-*, а не *-аа-* јесу облици имперфекта, те их без обзира на правопис треба, такође, једнако читати са *-а-*. Група *-аа-* јавља се у презенту и у футуру свршених глагола основа на *-је-* изузетно ретко. Мислим да нема разлога да се не прочита на српски начин са *а*, без обзира на граfiјску слику.

³ Скрећем пажњу на то да се наведена решења првенствено тичу језика црквених књига, односно дела у којима српкословенски језик није прожет народним.

Друкчије је стање када се *-аа* или *-аа* налази у падежном наставку по сложеној придевској промени, односно у одређеном виду у Н и В јд. ж. рода, у Н, А и В дв. м. рода, као и у Н, В, А мн. ср. рода. Писањем *-аа* или *-аа* експлицитно се чини да се облик одређеног вида разликује од неодређеног, те се не мора пратити контекст да би се то постигло читањем другог *а*. По новоцрквенословенском правопису задржава се читање наставка одређеног вида са *-аја*, а подржава га и црквено појање.

Исти принцип треба применити и када се ради о групи *-еѣ* или *-еѣ* у наставцима одређеног вида у Н, А и В јд. ср. рода, у А мн. м. рода, у Г јд. и у Н и А мн. ж. рода речи које су се деклинирале по меком обрасцу.

Уколико се *-еѣ* или *-еѣ* налази у Г јд. заменица ж. рода меког обрасца, читање са *-еје* не бих уклонила. У нашим се споменицима написане сажете форме срећу ретко, а црквено појање подржава изговор *-еје*.

Групе *-ии*, *-ји* или *-ји* у Н јд. м. рода одређеног вида прочитала бих *-иј* и *-ѣј* (након преласка тврдог у палатално *и* њихов се изговор изједначава) како би се одржала равнотежа са изговором *-аја* и *-еје* у ж. и ср. роду, мада се и након сажимања облик одређеног вида разликовао од неодређеног. У примерима као што су *божи* и *вражи* могуће је читање *божиј*, *вражиј* као у старословенском, али и *божији*, *вражији* по српском. Мислим да их не треба читати *божији*, *вражији*, јер се са *ии* па ни *ји* група *ји* није означавала.

У Н мн. м. рода *-ии* и *-ји* је имало вредност *-ији*, а сажимањем и писањем *-и* формално се изједначава са наставком неодређеног вида, те је за одређивање дужине изговора потребно проучити контекст. Стога се и овај наставак може прикључити онима где се изговара како је написано.

У косим падежима одређеног вида, у И јд. м. и ср. рода, затим у Д и И дв. сва три рода и у Г, Д, И, Л мн. такође сва три рода *-ји* и *-ии/-ји* треба читати у сажетој форми, јер задржавање двојаког изговора нема никаквог оправдања. И правопис српских споменика често указује на тенденцију уопштавања писања са *-ји* или *-и*.⁴

Групу *-оу* срећемо у А јд. ж. рода у одређеном виду и у Г и Л дв. сва три рода. И она спада међу оне код којих се граfiјски, писањем са *-оу*, а не *-оу* у сажетој форми, одржава разлика између вида, без анализе текста.

⁴ То се ослања и на правила новоцрквенословенског језика. Напомињем да се у рукопису Кипријана Рачанина с почетка XVIII века (реч је о Стихологији) готово редовно у тим наставцима јавља сажето написана форма, а то је време пред сам крај српскословенске писмености.

Група **-ѧ-** се јавља у имперфекту и релативно добро чува у писању. Да би се прочитала сажето, очекује се претходна асимилација вокала. Српски језик зна форме са **-eja-** у имперфекту, те је можда и то утицало да су се у писању, а верујем и у изговору сачувале.

Група **-ѧ-** (**-ѧ-**) налази се у Л јд. м. и ср. рода речи које се деклинирају по тврдом обрасцу сложене промене придева. Пошто се овај наставак, и када се изврши сажимање, разликује од наставка неодређеног вида, а у писању је обично сажет, изговор треба изједначити у корист сажете форме.

П. Ђорђевић наводи да се облици императива типа **пиј, пијте** могу двојако транскрибовати: према српскословенском изговору **пији, пијите**, а по српском **пиј, пијте**. Мислим да је ситуација јасна.

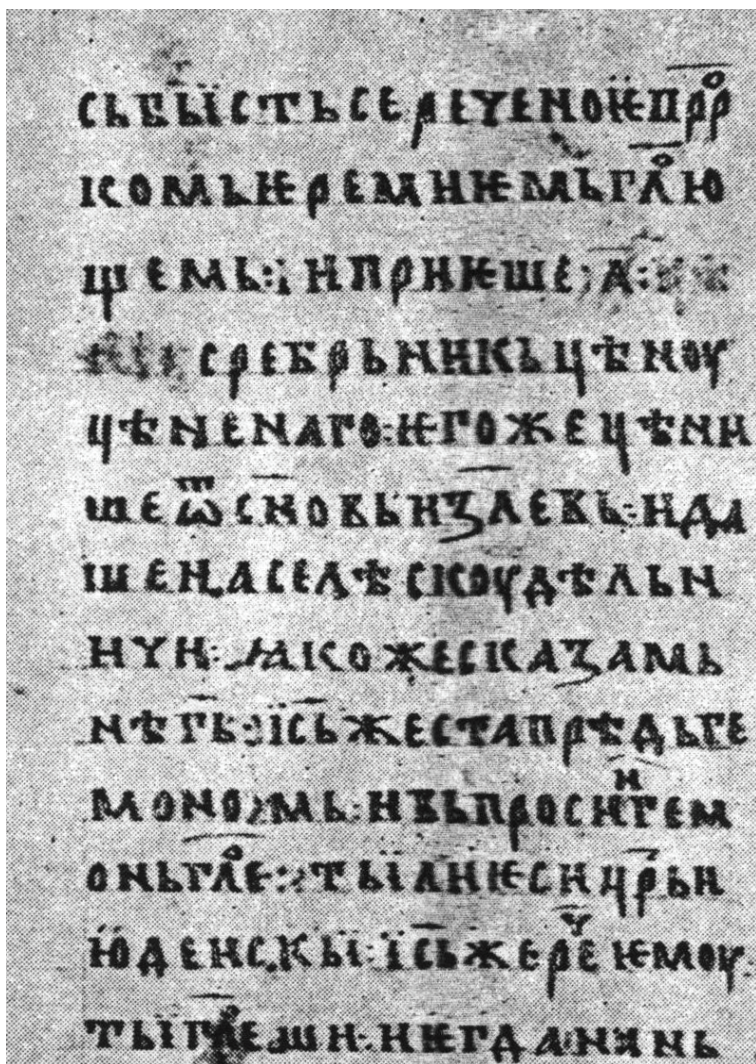
Веома је слично питање читања облика придева и заменица у Д и Л јд. ж. рода. Књишко читање је: **новеји, ништији, нашеји, тоји**, док се према српском изговору очекује **-j**. Како ћемо одлучити требало би да зависи од чистоте језика самог текста. Уколико је он прожет србизмима, нема разлога да се и у овој категорији не изговара на српски начин.

Предложена решења изговора наставака одређеног вида нису нека новина, она се ослањају на њихов изговор у реконструисаном старословенском језику. Она су практична, јер без претходне анализе ових категорија у тексту омогућавају гласно читање наведених падежних облика. Уколико се усвоји мишљење да је исправније извршити доследно сажимање у свим категоријама, текст се пре читања мора анализирати да би се утврдиле дужине и оних форми одређеног вида које су већ преписивачи сажели и тако написали. То уједно значи да би транскрипцијом написан текст над вокалским словима у спорним случајевима (где се формално изједначавају облици два вида) имао ознаку дужине.

Изложила сам своја виђења транскрипције српскословенских текстова са жељом да помогнем и подстакнем издавање нашом ћирилицом, уз додавање три слова (**ѧ, ѧ и јер**) када је текст из старијег периода. Мислила сам при томе и на јавно читање дела наше средњовековне књижевности која се готово редовно чују у преводу, а не у оригиналу, чиме се губи у утиску њихове праве вредности.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

1. Вуканово јеванђеље, Старац Симеон, крај XII века

сѣбыст се реченоје проро/ком Исаијем глагољу/штем : и пријеше
:л: сребрник цѣну/ цѣнѣнаго: јегоже цѣни/ше от сынов Израилѣв: и
да/ше на селѣ скудѣлници: јакоже сказа м/нѣ Господ: Исус же ста прѣд
ѣ/моном: и выпроси и ѣм/он глагоље: ты ли јеси цар и/јудејскы: Исус
же рече јему/ ты глагољеши:

2. Проглас јеванђеља, XIII век, Хиландар, бр. 23

Ѧ КЛЖЕНАГОУ

- 1) УНТЕЛНАЦИГО КО
- 2) СТАНТИНАФЛАСО
- 3) ФАСЛОВА ...

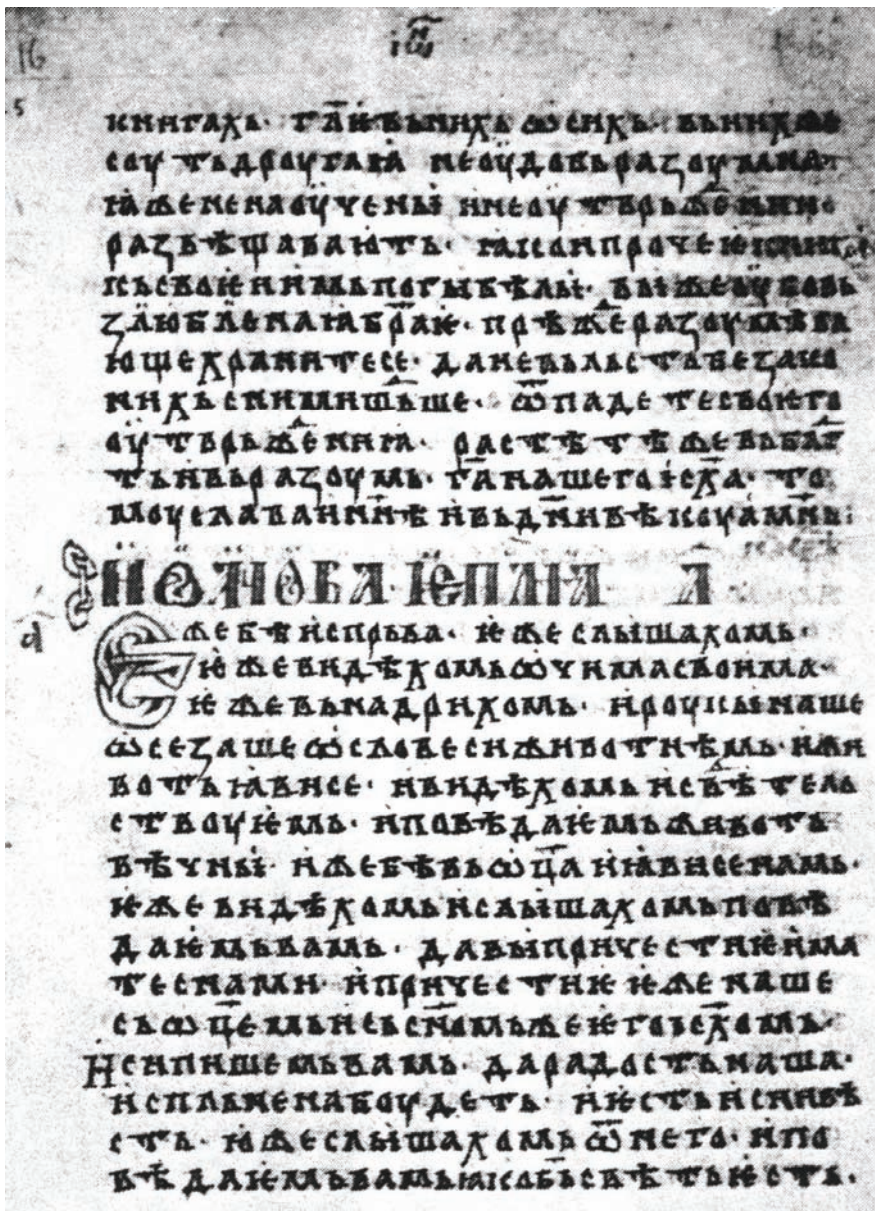
Прогласъ естъ стго
 ѿуланъ. ѿкоже
 пророци прорекли
 сууть грѣше. хъ
 гредеть къ зѣмьнѣмъ
 ти. свѣтъ бо естъ
 въсходѣти роу. рѣ
 ше бо ѿмъ слѣпи
 прозреть. гласи бо
 слышеть слово боу
 вноје. ба познають
 ѿкадо стѣтъ. тѣ
 мѣ боу слышѣте сло
 вѣни вси. даръ бо
 естъ ѿ ба съданъ. да
 рѣ боу десныи е

стѣтъ. даръ боу
 дѣла мѣникоу
 н. дѣла мѣтъ нѣ
 и приимѣтъ. еме
 естъ даръ. матѣи
 марко лѣука ѿанъ.
 оуесть въсь народъ
 гю. нѣлико лѣтоу
 ѿмъ дѣла мѣ. он
 дѣте любите нѣ
 тѣ. нѣлико хѣте
 тѣ грѣхѣмъ ѿгрѣ
 ци. нѣлико тѣ
 ѿмъ дѣти. нѣлико
 лѣти нѣракоу ѿбрѣ
 стѣ. нѣлико тѣ
 ѿгнь горѣщаго. въ
 мѣтепни ѿмъ
 ма. слышѣте слово
 ѿмъ народъ въсь.
 слышѣте слово ѿ ба

Замена јери са и налази се само иза к, а јат и е се не замењују.

Проглас јест светаго/ јеванђелија. јако же пророци прорекли/ сут
 прѣжде. Христос/ гредет језыки събрати. свѣт бо јест/ всему миру.
 рѣше бо они слѣпији/ прозрет глусији слышет слово було/вноје. Бога
 познајут/ јако достојит. Тѣ/мже услышите Сло/вѣни вси. дар бо је/ст от
 Бога съ дан. да/р Божиј десныје че...

3. Матичин апостол, XIII век, л. 496

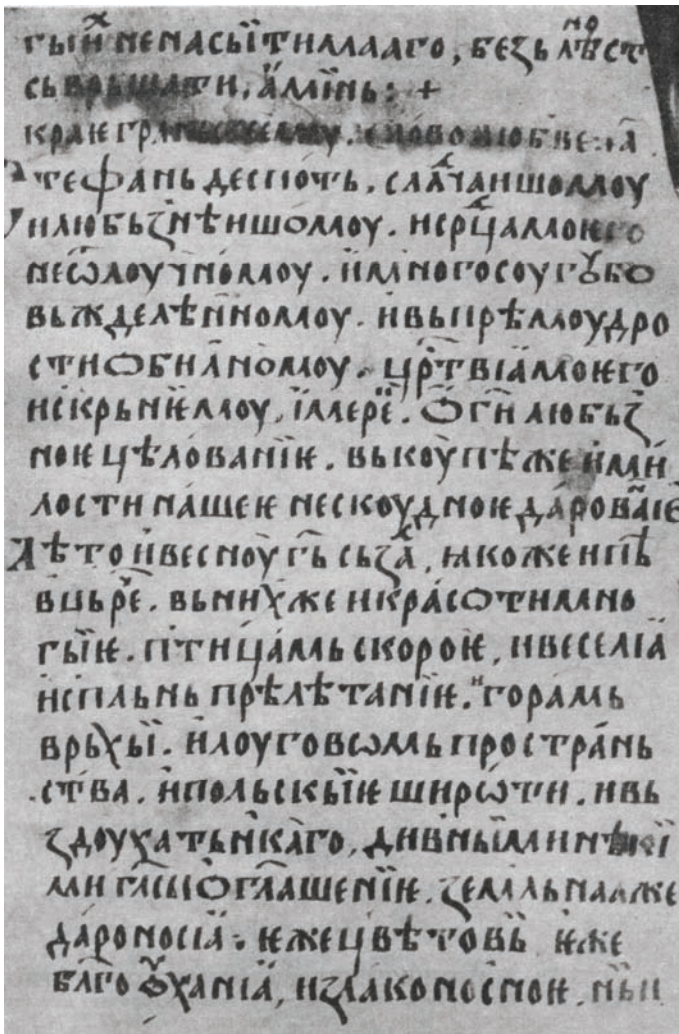

Анализом је утврђено да има замењивања **ѣ** са **е**, процес се учврстио крајем века, а то је и време губљења тврдог **и**. Полуглас се још чува.

Ијоанова епистолија .а.

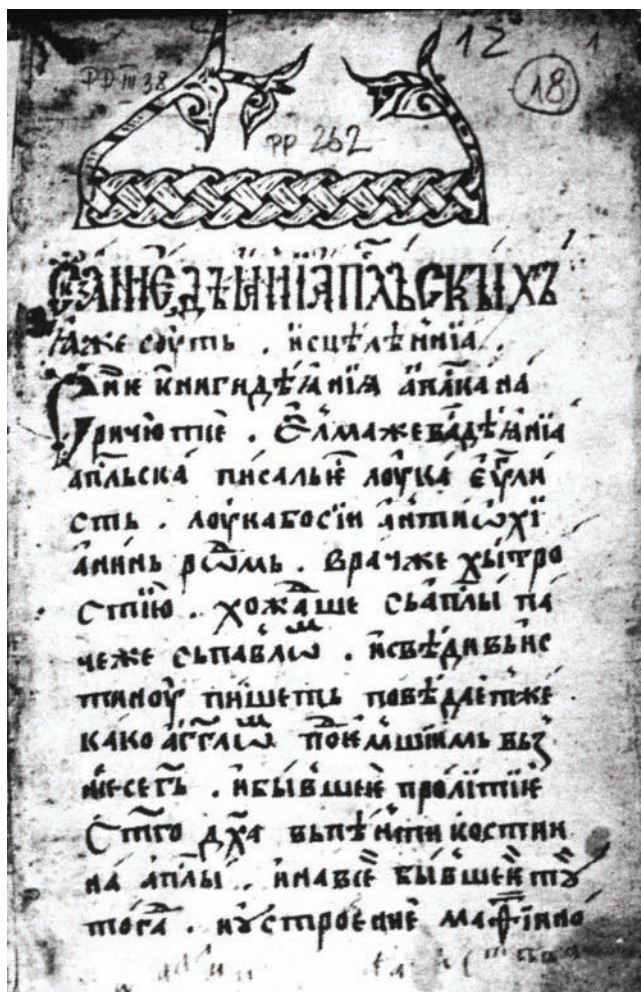
Јеже бе испрва, јеже слишахом./ јеже видехом очима својима./ јеже
вѣнадрихом. и руки наше/ осезаше о словеси и животнем. и жи/вот јави
се. и видехом и сведетелствујем. и поведајем живот/ вечни. иже бе вѣ
оца и јави се нам./ јеже видехом и слишахом пове/дајем вам. да ви при-
честије има/те с нами. и причестије јеже наше/ съ оцем и съ сином же
јего Исус Христом./

4. Слово љубве деспота Стефана Лазаревића, друга четврти-
на XV века

Стефан деспот, сладчајшому/ и љубазнејшому. и срца моје҃го/ неолучному. и много сугубо / важделену. и ва премудро/сти обилному. царствија моје҃го/ искрњему, име рек. о Господи љубаз/ноје целованије. вакупе же и ми/лости нашеје нескудноје дарованије./ Лето и весну Господ сазда. јакоже и Пе/вац рече, ва њих же и красоти мно/гије. птицам скороје. и веселија/ исплн прелетаније. и горам / врхи. и луговом простран/ства и пољскије широти. и ва/здуха танкаго, дивними некими гласи оглашеније. земаљнаја же дароносија. јеже цветов. јеже/ благоуханија, и законосноје.

5. Јазачки апостол, 1541. година, л. 1а

Сказаније дејанија апостолских

јаже сут. исцеленија.

Сије књи́ги дејланија апостолска на/ричут се. јељма же вса дејанија апостолска писал јест Лука јеванђели/ст. Лука бо сиј Антиохи/јанин родом. врач же хитро/стију. хождаше са апостоли па/че же са Павлом. и сведи ва ис/тину пишет поведајет же/ како анђелом подјемшим ваз/несе се Господ. и бившеје пролитије/ Светаго Духа ва пентикостији/ на апостоли. и на все бившеје ту/ тогда.

6. Стихологија Кипријана Рачанина, XVII век, 1706. или 1711.

Блажен муж, иже не иде/ на савет нечастивих./ И на пути грешних
не ста./ И на седалишти губитељ не седе./ На вазаконе Господњи воља
јего./ И ва законе јего поучит се дан и ношт./ И будет јако древо сажде-
но при исходишних вод./ Иже плод свој даст ва време своје. И лист јего
не отпадет./. И васа јелика аште творит успејет./

ЛИТЕРАТУРА

- Белић, Александар (1969). *Основи историје српскохрватског језика, Фонетика*. Београд: Научна књига.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (1993). *Језик «Псалтира» из штампарије Црнојевића*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Ђорђевић, Петар (1971). *Историја српске ћирилице*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.
- Ђорђевић, Петар (1975). *Старословенски језик*. Нови Сад: Матица српска.
- Ивић, Павле – Милица Грковић (1971). О почецима замене полугласа са а у ћирилским споменицима. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XIV/1: 53-59. Нови Сад.
- Ивић, Павле (1972). Судбина полугласа у српскохрватском језику. *Књижевност и језик*. 2-3: 6-11. Београд.
- Ивић, Павле – Вера Јерковић (1981). *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*. Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.
- Јерковић, Вера (1975¹). *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*. Нови Сад: Матица српска.
- Јерковић, Вера (1975²). Значај Даничићевог рада на Хваловом рукопису. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XVIII/1: 117-132. Нови Сад.
- Карацић, Вук Ст. (1826). Почетак описанија српски намастира. *Даница*.
- Карацић, Вук Ст. (1857). *Примјери српско-славенскога језика*. Беч.
- Младеновић, Александар (1979). Прилог тумачењу измене иницијалног в- са slabим полугласником у једном делу српскохрватског језика. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXI/2: 7-19. Нови Сад.
- Младеновић, Александар – Драгољуб Петровић (1985). О судбини полугласника у неким зетским говорима и споменицима с освртом на призренско-тимочку ситуацију. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. XVIII/1: 141-155. Нови Сад.
- Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Апостали (1991); *Стихологија Кипријана Рачанина* (1996). Нови Сад: Библиотека Матице српске.

ЋИРИЛИЦА СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ПЕРИОДА Палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој

I

1. Палеографија је научна грана која проучава старо писмо, односно писање. У њене оквире се стога, осим описа словних облика, њихових типова и варијаната, укључује и све што писање прати: материјал на коме је писано, чиме је изведено, анализа украса, приказ повеза, водених знакова и слично. Њен основни задатак је ипак да утврди словне облике и тип писма, као и да допринесе откривању времена настанка недатираног рукописа, утврди број писара, установи заједничког писара више споменика, укаже на провенијенцију, а по могућности и скрипторијум, а бави се и разрешавањем гласовне вредности слова.

Ћирилица је до данас остала национално писмо Срба које их везује у културну заједницу са свим православним Словенима. Њеним проучавањем научници се баве већ од најранијих времена постојања словенске филологије. Међутим, први, прави палеограф код Срба био је Петар Ђорђевић који је на основу својих опсежних истраживања и до тада објављене научне литературе из области палеографије српских споменика, 1971. године издао књигу *Историја српске ћирилице*. Поред корисних информација које пружа о развоју и историјском путу српског писма ова синтеза служи и као основа за даља проучавања. Пошто се новим истраживањима корпус рукописа проширује или се врши детаљнија анализа, њени описи словних облика и закључци се допуњују, потврђују, а негирања су изузетно ретка.

Истичем и палеографска истраживања обухваћена пројектом Библиотеке Матице српске од 1986. године чији су резултати изложени у објављеним каталожким описима рукописа као и у посебним радовима у серији књига под заједничким именом *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. У Библиотеци се чувају и "палеографске мапе" до сада обрађених рукописа назначеног пројекта на основу којих се визуелно стиче увид у типове и варијанте њихових слова. Напомињем

да су у анализу од седамдесетих година поред малих слова у врсти укључена и већа слова, велика слова, лигатуре и надредна слова.

У овом излагању осврнућу се на ћирилицу код Срба писану на пергаменту и хартији у време трајања српскословенског богослужбеног и књижевног језика. То је дуг временски одсек, почиње од најстаријих сачуваних српскословенских споменика с краја XII stoleћа и траје све до тридесетих година XVIII, кад наступа "ново доба" у погледу богослужбеног и књижевног језика.

Изнећу основне тенденције развоја писма, приказати словне типове и варијанте карактеристичне за препознавање времена настанка рукописа, а биће речи и о конституисању брзописа и полуустава. Бавићу се и одређеним термилошким питањима и усмеравати на одређену методологију рада. Описи ће се овом приликом односити на мала слова смештена у врсти јер она и чине основу писма. Излагање нећу темељити само на основу констатација које даје научна литература. Ослонићу се и на властити увид стечен многогодишњим проучавањем српскословенске писмености, али и оне која је у истом раздобљу била писана на народном језику или претежно на њему.

2. *Ћирилица* је по пореклу рано средњовековно грчко писмо звано *унцијала*, допуњено у X веку словима за гласове које грчки језик није имао. Њоме су писане најстарије старословенске ћирилске књиге, а пошто су оне биле уставне, односно богослужбене, и тај тип ћирилице Словена назван је *устав* или *уставно писмо*.

Ћирилица је првобитно била дволинијска (слова су смештена између две повучене или једне повучене, а друге замишљене линије). Делови слова су у вертикалном смеру били узајамно пропорционални. Међутим, већ у XI веку у сачуваним старословенским споменицима поједина слова, истина не доследно, својим морфолошким деловима залазе у горњи или у доњи међупростор нарушавајући тиме дволинијски низ. Видљиво је и ремећење вертикалне пропорционалности у оквиру двеју линија низа. Поједини морфолошки делови слова се са половине висине тог низа дижу нагоре, док се други спуштају ниже, везујући се за стуб испод половине његове висине. Наведени процеси нису били завршени ни крајем XII века из којег потичу најстарији сачувани српски споменици, писани на пергаменту.

3. У XII и у XIII веку код Срба се писало на пергаменту који је касније потиснут из употребе. Мастоило је најчешће било црно или мрко, а за истицање се користило црвено (киновар). Линије за ред су повлачене или урезане, обично једна, доња, на којој слова седе, а ређе и горња. У

српским рукописима су слова претежно квадратна (приближно исте ширине и висине), ређе правоугаона, издужена у висину.

Словни знаци се састоје из морфолошких делова. Изложићу преглед морфолошких делова (елемената) слова који учествују у обликовању знака, с намером да укажем и на термине који су се код нас усталили.

Стубови су пуније вертикалне или косе линије, осовине слова. Поред њих су смештени, на њих се ослањају или за њих везују, преко њих се секу други морфолошки елементи. На пример: *авгдхжзш...*

Спојнице су тање хоризонталне или косе црте које над доњом линијом низа спајају стубове или стуб са неким другим морфолошким делом: *нвнпѡѡю.*

Поднице су такође тање црте које на линији реда спајају стубове или стуб са неким морфолошким делом: *бвзцшщ.*

Код слова *д* подница спаја ножице, а у неким типовима сече стуб (стубове) који залазе под ред: *дд.*

Пречке су хоризонталне или косе линије које леже на горњој ивици низа или близу ње, а везане су за стуб или га секу. Оне се обично завршавају привесцима. Као илустрацију наводим: *бгзтѣ.* Код слова *ѣ* пречка са привесцима сече тело слова.

Краци су две искошене линије које се секу код слова *ж* и *х* или два бочна потеза код *к*.

Бочне стране су елементи са десне или леве стране стуба: *жжѣ* или је то потез који затвара простор између стуба и спојнице, односно поднице: *бвврѡ.*

Петље имају слова *абвѡѣ*, а *главицу* *ѣ*.

Угибни углови настају угибањем истог потеза: *вкжѡ*, пресеком кракова: *жх* или спајањем бочних страна са стубом: *жвк.*

Чашицу има слово *ч*. Она је у облику пехара *ѡѡ* или раклји *ѣѣ*.

Птичица се налази над словом *ѡ* и има десни и леви крак *ѡ*.

Репом се назива део под редом слова *з*. Он може бити везан директно за стуб *з* или за подницу *з*.

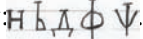
Ножица је кратка или нешто дужа црта испод поднице: *ддцщ*. Код неких слова се стуб може продужити у ножицу *дцщ*.

Привесци су кратки додаци различитог облика на крају пречке: *бгзтѣѣ.*

Језичац или језичак је црта код *ѣ* положена хоризонтално или косо: *ѣѣ.*

У старијем периоду на њеном крају је постојало задебљање, звано чекић: *ѣ.*

Почетним цртама се називају хоризонталне или косе црте којима почињу стубови . Уместо њих стуб може на почетку имати извијутак: .

Надвучена црта је кратка тања црта надвучена над почетак стуба или над место где се они у врху спајају: .

Подвучена црта је исто што и надвучена, само је на дну стуба или доле где се стубови на крајевима спајају: .

Украсна црта је кратка хоризонтална, па и коса црта која сече стуб, спојницу, подницу, реп или крак. Служи као украс: .

Наведени морфолошки елементи се изводе потезима. Исти облик слова се може постићи различитим бројем потеза. То зависи од тога колико пута је линија прекинута дизањем пера. На пример: облик је изведен са четири потеза, са три јер је угибни део један потез, са два, слово почиње с леве стране танким потезом који се ломи у дебљи леве угибне стране. Исто се понавља и са десне стране, само је ту стуб пунија линија. Постоји и једнопотезно где се потез ломи у цик-цак линију: .

У рукописима се редослед повлачења потеза може пратити. Линија стубова креће од горе и спушта се у правцу линије реда. У том смеру се повлаче и краци, репови, ножице, привесци и бочне стране. Пречке, спојнице и поднице обично полазе с леве ка десној страни.

Посебни (оригинални) нацрти слова називају се *типови*. Код типова је значајан узајамни распоред морфолошких делова. На пример: код тропотезног краци се секу, укрштају на стубу или одмакнуто од њега, петопотезно се састоји из посебно изведених горњих и доњих бочних страна, везаних за стуб у истој тачки, тропотезно има два супротно окренута лука пресечена стубом, код четворопотезног се једна од доњих бочних страна ломи и спушта као стуб, док су остали елементи посебни потези: .

Сва слова азбуке немају више типова. Напомињем да је уопште мало регионалних типолошких варирања не само српске ћирилице. Интересантна је, међутим, врло раширена појава да писар у току писања у истом рукопису користи више типова неког слова.

Морфолошки елементи у оквиру типа могу варирати у облику и по положају, али без нарушавања основног нацрта слова. Тако настају *варијанте типа* којих има много. Варијанте доприносе општем утиску о рукопису писара и омогућавају да се рука одреди и без претходне палеографске анализе. Дојам који рукопис оставља већ на први поглед назива се његовим *дуктусом* и по њему добија одреднице: исписан, уредан, складан, леп, уједначен, немаран итд.

На формирање варијаната утичу *положај, облик и величина* морфолошког дела слова.

По *положају* морфолошки део слова може бити: усправан (вертикалан), кос (нагнут) удесно ($\swarrow$) или улево ($\nwarrow$), водораван (хоризонталан), издигнут удесно ($\nearrow$) и улево ($\nwarrow$), односно спуштен удесно ($\searrow$) или улево ($\swarrow$), лучан (угнут) окренут удесно ($\cup$) или улево ($\cap$), нагоре ($\cup$) или надолу ($\cap$) и таласаст (опис таласа).

По *положају* неки делови слова се могу налазити, почињати или се завршавати више или ниже у односу на висину стуба или словног низа, па и неког другог морфолошког елемента. Различити елементи се додирују, не додирују или секу. Поднице и спојнице могу почињати и пред левим стубом, а премашивати десни стуб или неку бочну страну. Привесци и ножице су понегде одмакнуте од почетка или краја пречке, односно поднице. Репови и ножице су усмерени вертикално, улево или удесно.

Облик морфолошких елемената такође може варирати. Линија потеза је права, лучна, угнута, испупчена, преломљена или таласаста. На ивици низа и у горњем међупростору стуб може почети линијом која се извија нагоре, а потом савија ($\hookleftarrow$), а на линији реда се савија усмерена водоравно или нагоре ($\hookrightarrow$).

Величина појединих делова зависи од висине и ширине (појмови се односе на стубове, поднице, спојнице и пречке), затим од дужине (краци, ножице, привесци) и од крупноће (петље, главице, чашице).

Уставно писмо се јавља у две форме, у свечаној која се назива калиграфска и обичној, односно некалиграфској. Калиграфско писање одликује јасно разликовање пуних и танких линија, подвлачење и надвлачење вертикалних и осталих стубова, једнак размак међу словима, уједначена ширина и висина слова. У некалиграфском писму многи од тих елемената се не примењују или су присутни, али недоследно. Ипак и такво писмо може деловати лепо и складно уколико је рукопис исписан. Некалиграфским писмом писане су многе књиге црквене садржине, а и разни списи, па и књиге световне садржине. Напомињем да посебан устав који би се могао сматрати канцеларијским, код Срба није постојао.

4. *Време постанка* недатираног рукописа се на основу палеографске анализе не може прецизно одредити. Узрок томе је човек (писар) који је у време писања могао бити у разном добу живота, а значајна је и старост личности од које је писање научио. Није безначајно ни то колико се дуго бавио писањем и читањем. Прецизно утврђивање не омогућује ни стање правописа јер је његов развој текао континуирано (од неуређеног рашког ка уређеном, а затим ка ресавском). Велику испомоћ

при утврђивању времена настанка рукописа пружају водени знаци хартије. Међутим, и када се водени знак недатираног рукописа слаже са воденим знацима датираних, не може се тврдити да је настао те године јер је и хартија могла бити произведена раније или је писано касније.

Све наведено је разлог што се време постанка недатираног рукописа мери веком, а краћи временски размаци су: време половине, трећине или четвртине века. Ређе се прецизира крај, сама половина или десетина века.

5. *Метод рада* који сам током својих палеографских истраживања изградила, а који се и при описивању *Збирке ћирилских рукописних књига Матице српске* потврдио не само као најсигурнији, већ и практичан, састоји се у прецртавању типова и њихових варијаната у тзв. палеографске мапе. Отварају се посебне рубрике (дужине око 5 cm на листу већег формата) за сва слова азбуке и то одвојено за мала слова у врсти, за велика слова, лигатуре и надредна слова, а уколико је рукопис са знацима ресавског правописа (види се на први поглед) и за већа слова. Приликом цртања слова треба пазити не само на верно пресликавање облика, већ и на број потеза којима је неки знак изведен, па и на његове димензије.

Мапе дају јасну и прегледну слику о палеографском стању испитиваног рукописа. Осим тога омогућавају лакше утврђивање броја руку уколико се јави сумња, а помажу и при идентификовању писара више споменика. Мапе су драгоцен материјал и за будућу синтезу којом би се знатно проширио корпус у односу на *Историју српске ћирилице*.

Опис речима мора бити такав да се слика слова ствара без тешкоће. Стога је значајно доследно се служити истом терминологијом, па и редоследом излагања. У описивању се полази од осовине, главног морфолошког дела знака на који се надограђују други. Тек када се поједини део потпуно прикаже (положај, облик, величина тј. димензије), у описивању се иде даље.

II

1. Потпун инвентар слова, изузев *ђерва* употребљених у најстаријим сачуваним српкословенским споменицима, у *Мирослављевом јеванђељу*, у *Хиландарској повељи Стефана Немање* и у *Вукановом јеванђељу*, садржи старословенска ћирилица. Слово *ђерв* чија је гласовна вредност била *ђ* релативно је рано готово искључено из употребе.

Пре палеографског описа слова азбучним редоследом (или комбиновано на неки други начин) очекује се наведен инвентар слова рукописа који се истражује.

На старину неког рукописа утиче, односно указује, присуство архаичних словних облика потискиваних из употребе већ и у старословенским споменицима. Њихов списак јесте: **А** **а** са петљом која виси над линијом реда до које не допире, а стуб је вертикалан, **Б** са дубљим луком и чекићем на језичцу, слово **Ѣ** је ниско, не улази у међупростор, а пречка је шира и лежи око половине висине стуба, **Н** има спојницу на половини висине стуба, а те висине је и спојница код **Ѧ** и **Ю**, вертикални диграм **Ѯ** није срастао, а делови **Ѡ** су висине низа, архаично је **В** са једнаким облим петљама или **Ѣ** са угибним углом одмакнути од стуба. Код **Ѧ** главица не допире до линије реда, а код **М** су стубови вертикални, а угиб издигнут над линију. Код **Т** је пречка широка, код **Х** леви крак не залази под ред, **Ч** **Ѹ** има чашицу у облику пехара. Слова **Ѣ** **Ѧ** и **Ѡ** не прелазе оквири низа. Архаични облици **Д** **Ч** **Ѹ** смештени између две линије низа према Ђорђевићевом увиду не потврђују се у српским споменицима.

Поред ових архаичних црта постоје и старије у односу на тенденцију развоја писма која се састоји у нарушавању вертикалне симетрије слова.

Напомињем да је у сваком старијем рукопису тешко установити потпун списак горе наведених архаичних црта, а не треба очекивати ни њихову доследну примену. Тако се на пример у делу *Мирослављевог јеванђеља* који је исписао главни писар уочавају: слово **а** са петљом која виси на вертикалном или косом стубу: **А** **а** слово **Б** има чекић, стуб **Ѣ** једва видљиво прелази над ред, а пречка је шира, **Ѧ** има спојницу **Н**. Спојнице слова **Н** **Ю** су на половини висине стуба, а те висине су и пресеци кракова и угибни углови **Ѣ** **Ѹ** **Ѡ**. Стубови код **М** су вертикални, а угиб не досеже до линије реда. Чашица је код **ч** у виду пехара, у облицима **Ч** **Ѹ**, слова **Ѣ** смештено је међу линије низа, а ножице **Д** су кратке. Слово **Ѡ** има високу средњу црту.

Писмо Григорија дијака је у односу на писмо главне руке нешто млађе. Ипак и у његовом рукопису се срећу архаичне и старије црте. Поред спојница, угибних углова и пресека на висини половине низа, старину потврђује и ниско **Ѣ** са широком пречком, **Ѧ** са спојницом и **ч** са чашицом у виду пехара.

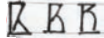
Све наведено, а имајући у виду и инвентар слова главне руке где се налазе и јусови, затим пергамент на коме је писано, потврђује да је књига настала крајем XII века, у време на које упућује и Григоријев запис.

Посматрајући укупне резултате палеографске анализе сачуваних споменика с краја XII века, што значи две руке *Мирослављевог јеванђеља*, руку *Хиландарске повеље Стефана Немање* и осам руку *Вукановог јеванђеља* (датираног око 1200. године) дошла сам до закључка да се

велики број словних типова јавља тако рано, а они према мом увиду остају у употреби све до краја српскословенске писмености. Истина, током времена у оквиру ових типова долази до варијантских иновација, али основни нацрт слова остаје исти.

Приказаћу прво слова која су изведена са више од једног типа:

а Стуб је кос, а петља досеже до линије реда. Петља има различит облик: .

в У основи показује два типа. Код првог су обе бочне стране везане за стуб. Варијантску разлику пружа спојница која је изведена истим потезом са бочном страном, или је нов потез: . Исто се односи и на подницу. Код другог типа се горња бочна страна везује за стуб, а доња се на њу ослања. И ту спојница и подница могу бити одвојени потези. На пример: .

д Први тип је петопотезан са ножицама под редом: . Други тип има стуб продужен у међупростор уместо ножице. Сече га подница која се ломи у супротну ножицу или је ножица нов потез: . Трећи тип је тропотезан и састоји се из два стуба који се спуштају под ред, а сече их подница: .

ж Постоји више типова овог слова. Код првог, тропотезног, краци се секу на стубу или мало одмакнуто устрану: . Код другог, петопотезног, доње бочне стране су везане за стуб, а горње се на њих наслањају: . Трећи тип је четворопотезан или тропотезан. Једна од доњих бочних страна се диже до ивице низа где се ломи и спушта као стуб. На њу се ослања горња бочна страна. Са друге стране су бочни делови изведени једним потезом са угибним углом или са два: . Четврти тип је сличан трећем. Лева доња бочна страна се пење до ивице низа и ломи у стуб. Са леве стране полази горња бочна страна која се спушта косо образујући и доњу десну бочну страну. На месту њеног пресека са стубом завршава се и горњи десни део: . Пети тип чине два супротно окренута положена лука пресечена стубом: .

з Типолошку разлику код слова з уноси различит положај и облик репа: .

џ Постоји једнопотезни облик са више варијаната: , и двопотезни са различитим преломима: .

п Први тип је једнопотезан са облом главицом: , а други има посебно писану бочну страну. Њу чини један потез или два када је спојница посебан потез: .

ѣ Главни тип слова ѣ је са дужом десном страном: . Ретко се среће са дужом левом: и .

Даћу преглед и слова која су се углавном јавила у једном типу који ћу овде и навести: **Б В Г Е И К Л М Н О П Р С Т Ц Ш Џ Ћ Ђ Њ Ю**, ретко су петље облика **Љ**.

Даље излагање ће показати да се нови типови везани за одређени период срећу ретко. Промене које се догађају су варијантске природе. Нов тип *уставног* писма се променама није створио, али се разликује његова рашка од ресавске варијанте.

Напоменућу и то да се утврђивањем горе наведених, стандардних типова у неком рукопису на основу типологије не да одредити време писања. На то ће указати неке варијантске особине.

2. а) Словни облици XII века прешли су и у XIII век. Током времена све више нестају архаични облици, а помињане тенденције развоја су све присутније. На основу степена њиховог јављања процењује се временски одсек у оквиру века када је недатирани споменик могао бити написан.

Као нови типови или варијанте који се користе у XIII веку у литератури се наводе:

ѐ Слово је дубље и супротно окренуто, а јавља се на крају реда надредно: **Э**.

ж Тропотезно слово чине уједно изведене доње бочне стране које досежу скоро до врха стуба где је положена водоравна права уместо двеју бочних страна: **П**. Постоји и двопотезно **ж** са стубом који с леве стране има почетну црту, а обе бочне стране су исти потез који се диже близу врха: **П**. Трећи, нови тип је облик са бочним странама писаним изједна, са угибним угловима који су одмакнути од стуба: **Ж**.

з Варијантску црту развија **з**. Његов реп се уместо улево усмерава вертикално: **З**.

т Среће се и **т** са дужим левим привеском које прераста у тзв. двоног **П**.

ч Облик пехара код **ч** потискују ракле. Слово је обично тропотезно: **У**.

б) Рађање типолошки новог писма, названог *брзопис* или *брзописно писмо* везано је за дворску и за великашке канцеларије у Рашкој. У световним документима око четврте деценије XIII века долази до конституисања типолошки нових словних облика који су се све до осамдесетих година употребљавали паралелно са ранијим уставним којима су се од самог почетка писале повеље. Тако, нерашчишћено писмо које је у процесу формирања новог, названо је мешовито.

Типолошки нови облици јесу:

а Слово има малу петљу која виси на стубу. Стуб залази у оба међупростора, а његов облик варира. Његовом формирању претходили су прелазни облици: **д д д-д**.

ѡ У XIII веку у употреби је упрошћени уставни облик: . Касније ће се јавити положено .

ѡ Слово у брзопису има квадратни облик који се постепено развија из уставног: .

г Слово г има продужен стуб или знатно ширу пречку: .

д У употреби су упрошћени облици и . Касније се формира .

ѡ Слово је дубље од уставног, а касније се јавља и са два лука: .

ж Слово је развучено, краци се секу на стубу или мало одмакнуто: . Украса и привезака нема. Касније се формира нов тип у облику положене отворене осмице пресечене стубом: .

з Срећу се два облика: . Касније добија високу главу: .

м Запажена су три облика: . Стубови често висе, не досежу до линије реда.

н Слово је упрошћено, двопотезно: .

о Слово је округло и мало: .

р Чешће је једнопотезно са облом, малом главом: .

т Слово је треног: . Високо т је у почетку чешће у облику седмице , а постоји и са пречком без привезака.

ѡ Омега је једнопотезна са малим угибом: .

ч Ракље су дубоке, стуб врло кратак: .

У XIII веку брзопис је био нестилизован. Словни низ остаје исте висине као у уставу. Међутим, већ 1302. године на двору краља Милутина исписана је *Врхланска повеља* са свим одликама стилизованог писања. Оно се своди на знатно смањење висине низа и на дубоко залажење морфолошких делова у међупросторе. Ти делови се усклађују по положају и облику.

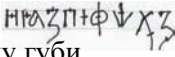
Стилизовани брзопис био је веома лепо дипломатичко писмо којим су се служиле и друге државне канцеларије. Оно у XIV веку престаје да буде искључиво писмо световних аката. Њиме су се писале и књиге, па чак и оне верске садржине. Нажалост, престанком рада државних канцеларија, падом српске државе, долази до промена. Разна акта се поново почињу писати уставом, мада је и даље употребљаван и брзопис.

Детаљна истраживања брзописом писаних докумената тек предстоје. У *Историји српске ћирилице* П. Ђорђевић анализира и приказује и словне облике повеља, али потпун, систематски вршен опис не постоји.

Интересантан је податак да се у *Буквару* из 1717. године који се приписивао Кипријану Рачанину, а према резултатима нових истраживања сада Захарију Стефановићу Венцловићу, налази исписана азбука

уставним и брзописним словима. Та брзописна слова већином одговарају онима из времена краља Милутина.

3. а) У првој половини XIV века у уставу се не догађају битне промене у односу на претходни век, али је развој текао даље. Архаични словни облици се више не користе, сем у југозападним крајевима и у босанским богумилским књигама, а и губљење вертикалне симетрије је готово приведено крају. Ипак, неке варијантске новине не изостају.

Једна од упадљивих појава је честа употреба украсне црте. Она се ставља на спојнице, пречке, краке, стубове: итд. Та се појава после XV века према Ђорђећевом увиду губи.

Варијантске иновације се запажају и код и где се спојница искосила (појава још није честа) и код са луком уместо раније чашице. Слово *ч* се јавља са плитком лучном чашицом са леве стране . Једнопотезно *м* изразито разликује пуне и танке линије: .

Напомињем да је и на прелазу између варијанте и типа.

б) У другој половини XIV века, распадом српског царства а потом губљењем самосталности, стварају се услови за битне промене у културном животу. Уређени рашки правопис и устав у коме се типови слова усталили, постепено се под страним утицајем замењује ненормализованим ресавским правописом који је захтевао укључивање једног броја других словних облика. Ствара се нова варијанта устава у науци названа *полуустав*. Назив није прикладан. П. Ђорђећ га с правом не прихвата, али је устаљен. С обзиром на то да су се том варијантом писале а и штампале уставне (богослужбене) књиге, било би правилније користити термине: устав рашког и устав ресавског периода. Ресавске реформе захватиле су и брзописом писане споменике те је и брзопис рашког или ресавског периода.

И устав и брзопис ресавског периода садржи словне облике наслеђене из претходног времена. Новину представљају слова враћена из старословенске азбуке, преузета из грчке ћирилице или из брзописа (када је у питању устав):

У дволинијски низ се по висини уклапају слова која постоје у старословенској азбуци: (гласовна вредност *з*).

Троног је могло бити преузето из брзописа у устав, али је можда настало и у уставу преко двоног облика ().

Поред уставног облика омеге у уставу се јавља и брзописни: .

Већа слова која прелазе ивицу низа су махом правописом одређена.

Облике широко и зна старословенска азбука. Широко добија вредност *је* и пише се на почетку речи и слога, а у истим позицијама је и широко .

Бубњевито или бубрежасто се у XIV веку употребљава на почетку речи. У том положају се среће и широко .

Високо је дублетна форма *дебелог јера*. Ставља се тамо где знак има гласовну вредност.

Високо *јат* је као и високо *јер* потекло из брзописа: . Анализа правописа ресавских споменика која је до данас вршена, није потврдила правило његове употребе.

Издужено се јавља у појединим лексемама, као: *кѹрь, кѹко*.

Високо *т* има два типа: . Пише се у сугласничкој групи или на крају реда. Чести су лигатурни спојеви са њима: *ѡѡѡѡѡѡ* итд.

Напомињем, сви наведени словни облици имају функцију малих слова, а њихово присуство није устаљено. То је и разлог што се након палеографске анализе о сваком споменику из ресавског периода процењује колико је он ресавски.

4. Ресавска варијанта устава је у XV веку сасвим потиснула рашку. То значи да, иако наведени карактеристични типови нису у сваком рукопису присутни у потпуном збиру, нити у истом степену, чистог рашког стања више нема.

Нови типови слова нису запажени, али су констатоване варијантске иновације или је употреба неких новина у већем броју присутна него у претходном веку.

У овом веку се *И* са косом спојницом чешће пише него раније.

Слова *о* и *р* су са шиљатим врхом: . Такви врхови запажени су већ у најранијим споменицима.

Вертикална лигатура *ѡ* има ситније слово *о* на које належе птичица .

Ретко се среће *јери* са стубовима нагнутим ка унутрашњости: .

Слово *јат* са косим стубом је чешће: . Понегде му је леви привезак дужи: .

Ижица се јавља у облику , а не .

Слово *д* је са унутра искошеним дужим ножицама: .

Слова *ф* и *џ* добијају на почетку стуба лулу (савијутак) с леве стране: .

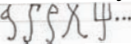
И у овом веку се користи облик са плитком лучном чашицом с леве стране и са луком место чашице за круницу.

Украсне црте полако нестају из употребе те се срећу све ређе.

5. Сви словни типови из XV прелазе у XVI век. Новину представља широко са нагоре усмереним језичцем и грчко велико и мало , слова *јери*, *јер*, *јат* и лигатура *ѡ* имају косе стубове   . Над *ижицом* која има вредност *и* редовно су две тачке. Стубови једнопотезног су искошени а нема разликовања пуних и танких линија.

Код слова и лула се окреће на десну страну. прелази ивицу низа, а пречка са привесцима је коса. Бубњевито и бубрежасто као и широко више нису само на почетку речи. Издужено добија облик .

Словни облици који су били у реткој употреби у XV веку престали су се јављати, а украсне црте се проређују.

У рукописима из XVI и XVII века запажена су слова са јачим продужецима различито обликованим. Обично су на крају реда или у последњем реду на страни. На пример: итд.

У истом периоду срећу се и рукописи у којима је присуство брзописних слова јаче заступљено. Та брзописна слова не улазе у састав устава те писмо има особине мешовитог.

6. У XVII век прелазе слова из претходног века, а новину представља које не залази у међупросторе и подсећа на з савремене ћирилице. Слово је сада све чешће са косом спојницом, а јавље се са водравном: . Слово има десну угибну страну везану за леву пре њеног краја: . Слово је ситно и округло.

Већ сам поменула да о ћирилици с почетка XVIII века сведочи и *Буквар* из 1717. године у коме се налазе азбучне таблице и устава и брзописа. Овај период спада у време делатности Рачанског скрипторија чији рукописи очекују систематску палеографску анализу.

Завршавам излагање са жељом да подстакне на рад младе истраживаче и корисно им послужи као признање.

ЛИТЕРАТУРА

- Ганстрем, Е.Э. (1950). О связи старославянского устава с византийским унциалом. *Византийский временник*: 3: 218-229.
- Карский, Е. Ф. (1979). *Славянская кирилловская палеография*. Ленинград 1928. Факсимилное издание, Москва.
- Лавровъ, П. А. (1914). *Палеографическое обозрѣе кирилловскаго письма*. Петроградъ.
- Черепнин, Л. В. (1956). *Русская палеография*. Москва.
- Шчепкин, В. Н. (1967). *Русская палеография*. Москва.

*

- Ђорђевић, Петар (1971). *Историја српске ћирилице*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.
- Мошин, Владимир (2000). *Словенска палеографија*. Скопје. Менора.
- Ђорђевић, Петар (1957). Терминолошка питања из палеославистике. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. II: 59-88. Нови Сад.
- Јерковић, Вера (1990). *Српска ћирилица – палеографски и терминолошки проблеми*. Научни састанак слависта у Вукове дане. 18/1: 111-117. Београд.
- Чремошник, Г. (1940). *Студије из српске палеографије и дипломатике. Терминологија ћирилске палеографије и врсте ћирилског писма*. Гласник Скопског научног друштва XXI.

*

- Грковић, Јасмина (1986). *Софијска служба светом Сави : палеографска, ортографска и језичка истраживања*. Нови Сад : Филозофски факултет. 1-81.
- Ђорђевић, Петар (1966). *Први палеограф и палеословенист у Срба*. Вуков зборник. САНУ. 36-60. Београд.
- Ивић, Павле и Вера Јерковић (1982). *Палеографски опис и правопис Дечанских хрисовуља*. Нови Сад: Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.
- Јерковић, Вера (1983). *Српска Александрида*. Академијин рукопис (бр. 352). Палеографска, ортографска и језичка истраживања. Београд. САНУ.

- Јерковић, Вера (1992¹). Житије светог кнеза Лазара – палеографска, ортографска и језичка анализа преписа из XV века. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXXV/1: 51-67. Нови Сад.
- Јерковић, Вера (1992²). Прича о боју на Косову. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXXV/2: 37-54. Нови Сад.
- Јерковић, Вера (1999). «Полуустав» у српским повељама од краја XIV и током XV века. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XLII: 89-111. Нови Сад.
- Јерковић, Вера (2000). Струшки препис Законака цара Стефана Душана. Палеографска и ортографска истраживања. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XLIII: 263-272. Нови Сад.
- Јерковић, Вера (2001). Конституисање српског брзописа у рашким документима XIII века. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XLIV/1-2: 97-116.
- Куљбакин, Ст. (1925). *О Мирослављевом јеванђељу*. Сремски Карловци.
- Новаковић, Стојан (1872). Стари српско-словенски буквар. *Гласник Српског ученог друштва*. XXXIV: 53-85. Београд.
- Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Јеванђеља, 1988, Апостоли. 1991, Псалтир Гаврила Тројичанина. 1992, Псалтири. 1993, Минеји, Октоиси, Триоди. 1996, Стихологија Кипријана Рачанина. 1996, Акатисти, Стихологије, Богорадичници. 1999, Молитвеници, Требници. 2001, Бечкеречки типик. 2003/Види опис писма у Каталог у радове у свакој књизи/.

*

- Богдановић, Димитрије (1978). *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара: палеографски албум*. Београд : Српска академија наука и уметности, Народна библиотека СР Србије. 16, 1-250.
- Лавровъ, П. А. (1916). *Альбом снимковъ съ югославянскихъ рукописей болгарскаго и сербскаго писма*. Петроградъ.
- Мошин, Владимир (1966). *Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо*. Скопје : “Кочо Рацин”. 1-160.
- Штавланин-Ђорђевић, Љ. – М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић (1986). *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. књ. 1 и Албум. књ. 2. Београд.

*

Вуканово јеванђеље. Издање приредио Јосип Врана. САНУ. Београд (1960).

-
- Карејски типик светог Саве.* Књигу приредио Д. Богдановић. САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска. Нови Сад (1985).
- Мирослављево јеванђеље.* Приређивачи В. Топаловић, Д. Мрђеновић, Б. Бркић, Београд (1998).

УВОД У ИСТОРИЈСКУ СИНТАКСУ

Циљ овога рада јесте да с теоријског и методолошког аспекта осветли проблеме историјске синтаксе, као сегмента упоредноисторијског проучавања језика којем се тек у другој половини двадесетог века почиње приступати систематски, са жељом да се дефинишу теоријски модели и методологија истраживања, општи принципи, законитости и механизми развоја језика на нивоу синтаксе, као и да се утврде могући узроци промена. Не треба, међутим, заборавити да је интересовање за синтаксичке промене постојало и много пре утемељења лингвистике као дисциплине. Оно је присутно већ у студијама првих компаративиста, а у епоси младограматичара покренута су многа питања и данас актуелна у области историјске синтаксе: принцип раста, однос морфологије и синтаксе, граматикализација, проблем реда речи, усвајање језика и језички контакт као узроци промена, проблем језичких савеза итд.¹ Крупан подстицај за развој ове дисциплине била су и остају управо историјска и компаративна истраживања индоевропских језика, будући да хиљадугодишња писменост једне групе ових језика пружа могућност да се развој синтаксичких структура прати у дужем временском периоду. У истраживања се у новије време укључују и доступни подаци из историје других језичких породица, у настојању да се открију универзални принципи и изгради утемељена теорија синтаксичке промене у језику.

¹ Будући да рад не обухвата историјат историјске синтаксе, у њему изостаје детаљан преглед доприноса појединих школа и истраживача. Главни подаци о струјањима на Западу, од почетака интересовања за историјску синтаксу до данас, могу се наћи у књизи Harris-Campbell 1995: 14-47. У словенском свету се почеци упоредне синтаксе везују за имена Ф. Миклошича и В. Јагића, док њихов рад у двадесетом веку настављају В. Вондрак, А. А. Потебња, В. И. Борковски и др. Велики допринос упоредноисторијској синтакси словенских језика дала је француска школа (А. Меје, А. Вајан), док другу половину двадесетог века несумњиво обележава чешка лингвистичка школа (Ј. Бауер, Б. Хавранек, Ј. Курц, Р. Мразек, Р. Вечерка и др.).

1. Предмет и циљ историјске синтаксе

Поље историјске синтаксе обухвата следеће задатке:

1) Истраживање синхроне синтаксе конкретног језика у прошлости, његових ранијих развојних стадијума, односно одређивање синхроних синтаксичких система и подсистема у дијахроној перспективи.

2) Опис синтаксичких промена од једног синхронијског пресека до другог и објашњење ових промена. Истраживања се могу бавити специфичним променама, на пример, променом реда речи у реченици или синтагми или граматикализацијом појединих категорија, али се могу пратити и крупнији проблеми, рецимо, промена језичког типа, која се одражава у више синтаксичких подсистема.

3) Поређење синтаксе сродних језика и реконструкција заједничких структура, односно реконструкција изворних, прајезичких модела. Ова реконструкција обухвата више нивоа. Као што поређење словенских језика пружа увид у прасловенске структуре, а поређење балтијских и словенских језика у балтословенске структуре, шира компарација открива индоевропске синтаксичке изоглосе и могуће општеиндоевропске моделе.

4) Анализа и поређење типова синтаксичких промена у различитим, несродним језицима и породицама језика, у циљу да се: а) утврде могуће промене у синтакси језика, б) одреде формална ограничења синтаксичке промене, в) објасни синтаксичка промена и г) покаже како разумевање природе синтаксичке промене чини основу синтаксичке реконструкције (Harris-Campbell 1995: 2). Истраживања ове врсте пружају увид у опште механизме, операције и принципе синтаксичке промене, те одговор на питање да ли у овом домену постоје језичке универзалије.

2. Извори и грађа за историјску синтаксу

Основну грађу за историјску синтаксу представљају сачувани документи из ранијих језичких епоха. Приликом истраживања важно је водити рачуна о томе да се у сваком испитиваном синхронном пресеку обухвате разновидни типови текстова у жанровском и у тематском погледу, с обзиром на различите типове функционалног раслојавања језика (Radovanović 2003: 165-185).

Међутим, историјска синтакса се, за разлику од анализе синтаксе живог језика, суочава с низом тешко решивих проблема. Грађа је фрагментарна, будући да је корпус сачуваних споменика по правилу ограничен, што значи да је ограничен број конструкција, синтаксичких средстава и типова, као и контексти у којима се реализују (Грковић-Мејџор

2001: 6). На овакву ситуацију могу утицати спољашњи фактори, као што је пропадање или уништавање споменика, или историјске околности. Рецимо, за старосрпски језик постоји богат материјал повеља и писама за период од XII до XV века, док је у каснијем периоду ова грађа оскудна, захваљујући чињеници да се у XV веку губљењем политичке самосталности гасе државне канцеларије, те престаје издавање датих типова докумената. Осим тога, одређени тип културе може фаворизовати конкретне типове докумената, текстова и жанрова или у целини утицати на карактер и врсту писмености. Тако је српска средњовековна хомогена диглосија, одлика културног ареала *Slavia Orthodoxa* и рефлекс византијског модела употребе језика, кроз комплементарну дистрибуцију народног и српскословенског језика у писмености у суштини онемогућила развој књижевности на српском народном језику,² онемогућавајући историчарима језика увид у употребу народног језика у читавом опсегу жанрова. С друге стране, хетерогена диглосија у ареалу *Slavia Romana* подстицала је развој књижевности на народном језику, остављајући тиме будућим истраживачима разноврснију грађу.

Велики проблем представља и чињеница да се историјска синтакса бави мртвим језицима, за које немамо информатора, те је отуда свака интерпретација синтаксичких средстава, како семантичка тако и функционална, у бити хипотетичка и носи собом опасност од пројекције модела савременог језика у дубоку прошлост. Појава конкурентних, понекад наизглед идентичних конструкција у сачуваним текстовима ставља истраживача пред велика искушења. Конкурентна средства могу одражавати различите хронолошке слојеве у синтакси, с обзиром на поступност синтаксичке промене која за последицу има задржавање старијег средства као стилски маркираног (Havránek 1958: 79-80). На тај начин се различити хронолошки слојеви могу реализовати као стилски или жанровски условљене варијанте исте дубинске структуре. Дакле, у писаном тексту се осим исказа који су у складу с граматичким правилима епохе у којој је текст настао јављају и искази у којима се одражавају конструкције које су у време настанка текста већ биле архаичне, а које се обично срећу у правним, магијским или религиозним формулама, као и конструкције које одступају од норме из метричких разлога, посебно када је у питању ред речи (Faarlund 1990: 16). Оскудност или одсуство жанровски разноврсне грађе у појединим епохама неретко онемогућује праћење еволуције синтаксичких структура, будући да би иде-

² Изузев ретких текстова, какав је *Роман о Троји*. Захваљујући овој хомогеној диглосији, чак су и текстови који су првобитно били претежно на народном језику временом трпели снажан утицај српскословенског, те су стваране њихове српскословенске верзије, као што се може претпоставити за *Александриду* (Маринковић 1968).

ална ситуација подразумевала праћење испитиваних модела у истом жанру кроз векове. Пример ведског санскрита ово може лепо илустровати. Најстарији текстови су у потпуности поетски, док је следећи слој, барем неколико стотина година млађи, прозног карактера, те се поставља питање колико су синтаксичке разлике међу њима последица жанровске условљености језичке реализације, а колико одражавају стварне синтаксичке промене током времена (Jamison 1993: 215). Осим тога, ако је реч о више пута преписиваним текстовима, текстовима који су претрпели једну или више текстолошких редакција или онима чијем бележењу претходи дуга традиција усменог преношења, поставља се и питање могућих дијалекатских слојева у њима, то јест, евентуалне интерференције више језичких система. Ограничења такође намеће и чињеница да располажемо искључиво писаним текстовима, те да се у анализи не можемо ослонити на гласовну реализацију исказа (интонација, пауза итд.).

Извори за синтаксичку реконструкцију нису ограничени само на сачуване писане документе. У овом погледу је веома драгоцен изворна дијалекатска синтакса,³ која може чувати древне моделе, захваљујући чињеници да није била изложена процесу својеврсне стандардизације, којем су неминовно сви писани језици подвргнути.⁴ Рецимо, понављање предлога у атрибутским синтагмама и апозитивним конструкцијама, које се реконструише као прасловенска црта, потврђено је и у савременим дијалектима источнословенских језика (Борковский-Кузнецов 1963: 417), иако у књижевним језицима више не постоји.

Вредност дијалекатске грађе илуструје и пример релативне конструкције из данашњег дијалекта српског језика: *Која деца добро уче, ваља да се школују*.⁵ Овај тип реченице с инкорпорираним референтом, иначе редак у језицима света (Comrie 1981: 137), био је обичан у старосрпском језику: *koi vlastelin5 o;mre a ima 9dno selo o; 1o;p]* (Беговић 1975, I: 102). Реч је о архаичним конструкцијама, а у прилог томе говоре одговарајући примери из древних индоевропских језика (Lehmann 1974: 61-68). У савременом српском књижевном језику стандардизован је тип у којем је релативна реченица постпонована номиналној речи, док се у Вуковом језику јављају и препоновани и постпоновани тип: *Који су позвати у сватове или на свадбу, они уочи свадбе пошаљу вјерениковој кући по брава одерана с главом, који у устима држи гранчицу ловорикову* (Карацић 1985а: 92). Писана историја срп-

³ Мисли се на синтаксу традиционалних информатора, оних чији говор није трпео утицај књижевног језика, било кроз школу или путем медија.

⁴ О овоме више у сегменту о спољашњим утицајима на синтаксичке промене.

⁵ Информатор Десанка Костић (88), Чумић код Крагујевца.

ског језика, дакле, пружа потврду о три типа релативне реченице, који истовремено сведоче о три хронолошка слоја у развоју овог типа реченица: а) реченица с инкорпорираним референтом, б) препоновани тип, в) постпоновани тип. Притом се најстарији тип с инкорпорираним референтом, осим у средњовековним споменицима, јавља само у савременом дијалекту српског језика.

Архаичне језичке црте неретко се налазе и у народној књижевности, у епској поезији, пословицама, изрекама, идиомима итд. На пример, руско *выйти замуж* чува морфолошки архаизам: стари акузатив једине (за + муж), који иначе у језику одавно изједначио са генитивом када је у питању категорија живо (+). Народна књижевност чува и синтаксичке архаизме. Поменуто понављање предлога коришћено је као метричко средство у српској епској поезији: *на убаву на пољу Косову, у Јелици у планини пустој, по честитој по Маћедонији, за Максима за сина својега* итд. (Грковић-Мејдор 2002: 77). О древној функцији словенског партиципа перфекта сведоче искази *Бог ти добро дао, Бог ти помогао, Болест га јела, Виле те однеле, Вода ти стала* (Карацић 1985б: 57, 58, 68, 70) итд. Форме на *-l*, традиционално назване партицип перфекта, служиле су већ у прасловенском језику за образовање иновативних глаголских облика, перфекта, плусквамперфекта и потенцијала: **glagolaŭ jesmь, *glagolaŭ bѣahŭ / bѣhŭ, *glagolaŭ bimь / byhŭ*. Ови партиципи су пореклом древно индоевропско образовање девербативних придева, чија се паралела јасно види у тохарском герунду, а исти формант користи се у јерменском и анатолским језицима (Гамкрелидзе-Иванов 1984, I: 394). Све ове форме првобитно имају модално значење, а у прасловенском је дошло до реинтерпретације ове форме као временске, након чега она постаје део сложених глаголских облика (Иванов 1974: 222). Могућност реинтерпретације модалних форми у индикативне потврђује и судбина прасловенског инјунктива, чије сложене форме постају индикатив презента (Белић 2000: 456). Дакле, првобитна модална функција облика на *-l*, изгубљена још у прасловенском систему, сачувана је у поменутим исказима типа *Бог ти помогао* (< **protoglъ*), који указују и на специфичан тип синтаксичке конструкције.⁶ Народне умотворине, као што наведени пример говори, јесу важан извор за историјску синтаксу јер у језику функционишу као "окамењене" структуре, чувајући на тај начин понекад и хиљадама година старе црте.

⁶ У савременој синтакси овај перфект се назива модални перфект, али се тумачи као крњи перфект, тј. као форма изведена од перфекта (Стевановић 1969: 600). Дијахрона анализа показује управо супротно, да је реч о древном типу конструкције, из периода док је форма на *-l* још увек имала модално значење. Ово показује да је само синхронно испитивање језика немоћно да објасни поједине конструкције, посебно кад је реч о наведеној језичкој грађи која по својој природи чува архаизме.

3. Методе историјске синтаксе

У историјској синтакси примењују се обе опште методе којима се користи историјска лингвистика: *унутрашња реконструкција* и *компаративна метода*.

3. 1. Унутрашња реконструкција. Унутрашња реконструкција је процедура којом се на основу грађе доступне из синхроног описа једног језика реконструишу старији стадијуми у његовом развоју. Она је "први корак" у истраживању, претходећи компарацији података из сродних језика у циљу успостављања изворних модела. Ова метода већ се дуго успешно примењује у историјској фонологији и морфологији. Захваљујући њеној примени, а посматрајући језик као систем, Ф. де Сосир је утемељио ларингалну теорију, вероватно једно од најважнијих открића у историји индоевропеистике (Beeks 1995: 102). Уколико канонска форма индоевропског корена има структуру CVC, онда су форме **ag-* "водити", **dhē-* "ставити" и **dō-* "дати" итд. морале имати такође форму CVC, односно, иницијалне или финалне консонанте, које Сосир назива "сонантним коефицијентима", а његови наследници "ларингалима". У унутрашњој реконструкцији, важно је напоменути, примењују се и сазнања до којих долази језичка типологија, у овом случају општи налази који се тичу фонетских и фонолошких појава. Рецимо, индоевропски корени без крајњег консонанта завршавају се дугим вокалом. Дуг вокал, на шта указују подаци из различитих језика, може бити модификација кратког вокала настала компензаторним дужењем након губљења консонанта који се налазио иза вокала. Ако се овај податак повеже са закључком да је структура сваког индоевропског корена била CVC, долази се до закључка да је вокал у сваком корену морао бити првобитно кратак, те да су дуги вокали настали компензаторним дужењем кратких.

Унутрашња реконструкција има и низ ограничења. У неким случајевима, као што је фонемско цепање, тј. контекстом условљена гласовна промена, унутрашња реконструкција и без примене компаративног метода доноси резултате (Jeffers-Lehiste 1979: 41). Узмимо пример из прасловенског језика. Уколико се зна да је процес прве палатализације изазван присуством палаталних вокала иза веларних консонаната, онда је јасно да је у примерима типа **čapl'a* вокал *a* морао постати од неког другог, палаталног вокала, који је ту изазивао палатализацију *k*, будући да *a* иначе не утиче на промену *k* (уп. **kapl'a*). Ако у време прве палатализације у језику постоје само палатално *e*, *i*, питање је који је од ових вокала у питању. И ту грађа прасловенског намеће одговор. Ако, с једне стране, постоје примери типа **čīto* (> **čyto*), **čīxati* или **čēlo*, али

не и примери с реконструисаном групом **(-)čē-*, закључује се да се у примерима са секвенцом **ča*, где је палатални консонант резултат палатализације, *ē* (>*ě*) иза *č* стопило с вокалом *a*.

Међутим, у случајевима потпуног фонемског стапања, тј. потпуног губљења фонолошке дистинкције, унутрашња реконструкција није увек довољна, осим ако је једна од фонема које су се стопиле изазивала гласовну промену пре стапања (Jeffers-Lehiste 1979: 41). И након стапања **у* и **i* у *i* у српском језику могуће је реконструисати некадашњу разлику, будући да је *i*, за разлику од *у*, изазивало прву и другу палатализацију, у зависности од тога да ли је примарно или дифтоншког порекла (*гинутити* : *чин*, *ученици*). Уколико ово није случај, унутрашња реконструкција је по правилу немоћна без компаративне методе. Српски примери *чедо* и *четири* никако не осликавају траг некадашње разлике **čedo* : **četyre*, изгубљене након стапања назала предњег реда и *e*.

Вратимо се историјској синтакси. Поставља се питање да ли је ова метода у њој уопште примењива. У овом погледу постоје потпуно опречна мишљења и приступи, од покушаја примене једног вида унутрашње реконструкције кроз модел *импликационих универзалија*, о којем ће касније бити више речи, преко негирања примене овог модела у историјској синтакси (Jeffers 1976), до става да се дата метода може применити, али да су њена ограничења велика, барем уколико се примењује самостално и без одговарајућег теоријског оквира (Fox 1995: 190-194). А управо у зависности од теоријских модела у истраживању историјске синтаксе и поимању промене у језику у целини истраживачи се различито опредељују према примењивости унутрашње реконструкције.

Остављајући за сада ово питање по страни, покушајмо на једном једноставном примеру показати да је унутрашња синтаксичка реконструкција ипак у извесној мери могућа. У старосрпском језику јавља се поменуто понављање предлога у оквиру именичке синтагме с атрибутом и апозитивне конструкције: **s5** *kralem5* **s5** *ra[5kim5; po mo9m5 `lov]c]* **po** *kragui* (Грковић-Мејџор 2002). У истим текстовима јављају се одговарајуће конструкције и без поновљеног предлога. Два модела, с поновљеним предлогом и без њега, представљају очигледно површинске алтернације исте дубинске структуре. Поставља се питање која је структура старија, а да би се одговорило на ово питање мора се најпре установити да ли постоји контекстуална или каква друга условљеност реализације ове две могућности. Анализа грађе показује да се понављање предлога јавља по правилу у одређеним контекстима: у случају апозиције у формулама, као средство емфазе, а у атрибутским конструкцијама у случају инверзије немаркираног реда речи. Уколико се ово повеже с претходно поменутиим закључком до којег су

дошла истраживања историјске синтаксе да појавом новије структуре старије синтаксичко средство не нестаје одмах из језика већ мења своје место у систему, постајући стилски маркирана категорија, може се с правом закључити да је старија конструкција с понављањем предлога. Овај пример показује да се две алтернативне конструкције јављају у односу маркиране (с поновљеним предлогом) и немаркиране (без поновљеног предлога), потврђујући да се маркирана конструкција разликује од немаркиране на барем три начина (Fox 1995: 199):

а) маркирана конструкција је структурно сложенија (повнавља предлог);

б) маркирана конструкција је мање фреквентна (реализује се у ограниченим контекстима и условима);

в) маркирана конструкција је когнитивно сложенија, у смислу потребне пажње, менталног напора или времена процесуирања информације (будући да је реч о писаном тексту).

Унутрашња реконструкција не одвија се само на нивоу поређења конкурентних средстава или "синтаксичких алтернација". Овде ваља указати и на неопходност праћења односа синтаксичких и морфолошких модела у језику, при чему морфолошке структуре помажу у расветљавању синтаксичких промена, будући да, по свему судећи, постоји тесна веза између структуре речи и реченичне структуре. Кључна идеја јесте да се одређене морфолошке структуре моделују према основним синтаксичким обрасцима у језику или да могу настати морфологизацијом синтаксичких структура. И када се синтаксички обрасци у језику промене, морфолошке структуре, као фиксирани и стабилни, сведоче о ранијим стадијумима у синтакси, те могу бити од помоћи приликом синтаксичке реконструкције.

Тако енгл. *forget-me-not* "незаборавак" одражава архаичну синтаксу; синтаксичка структура у савременом енглеском била би *do-not-forget-me* (Fox 1995: 194). Иста појава запажена је и у другим језицима. У литавском језику се прости и префиксирани рефлексивни глаголи различито понашају. Док се код простих глагола рефлексивно *si* јавља иза глагола, у префиксираним формама оно се умеће између префикса и основног глагола: лит. *nu-si-nešu* "односим (себи)" (Zinkevičius 1998: 157). Овакав положај енклитике рефлектује архаични индоевропски ред речи, с енклитиком иза прве наглашене речи у реченици. Архаични положај заменичке енклитике јавља се и у келтском: заменички објекат долази иза простог глагола, али ако се ради о сложеном глаголу, он се јавља иза проверба: прост гл. *beirth-i* "он носи то" : *da-m-beir* "он даје то" (Иванов 1974: 109). Приликом одређивања неког облика као архаичног треба се сетити Мејевих речи: "Неки облик језика који је писаним спо-

меницима потврђен може се сматрати као сигурно стари облик само ако се не може доказати да је настао на основу система језика у коме је потврђен." (Меје 1965: 25).

Још један илустративан пример представљају прасловенске сложене-нице. У индоевропском по свој прилици продуктиван тип творбе, на шта указују старогрчки или санскрит, оне у прасловенском, као и у неким другим језицима, латинском или балтијским, постају периферни тип лексичког образовања, изузев у личним именима која чувају прајезичке творбене моделе. Посебно су занимљиве објекатске сложене-нице чија је структура OV (објекат + глагол): прасл. **čaro-dějъ*, **drъvo-sěкъ*, **zъlo-dějъ* итд., осим у негираним структурама типа **ne-vě-golsъ* (ne+VO). Може се претпоставити да се у OV објекатским сложене-ницама морфологизовао архаични OV ред речи, док се прасловенски креће ка VO реду речи, који је и доминантан у савременим словенским језицима. Када су једном сложене-нице овога типа постале непродуктивне, њихова структура, која је у време њиховог настанка била рефлекс у језику доминантних, немаркираних синтаксичких структура, може даље да се, по потреби, репродукује као окамењени образац.⁷ Овај пример истовремено показује и ограничења унутрашње анализе приликом коришћења морфолошких модела у реконструкцији синтаксе. Како можемо бити сигурни да је OV модел прасловенских објекатских сложене-ница заиста архаичан и да представља ранији ред речи у исказу? Посебно ако се узме у обзир словенски ономастички материјал у којем је посведочено обиље личних имена с вербалном основом у првом делу сложене-нице: срп. *Боривој*, *Владислав*, *Растислав*, *Хранислав* итд? И како тумачити VO модел у негираним структурама? На ово питање могуће је, као што ћемо убрзо видети, одговорити само применом компаративне методе.

3. 2. Компаративна метода. Полазећи од тврдње да се два језика "сматрају сродним када представљају резултат двеју различитих еволуција једног те истог језика којим се раније говорило" (Меје 1965: 10), упоредна граматика у циљу реконструкције претпостављеног прајезика примењује компаративну методу, која почиње да се развија још у време првих компаративиста, да би пун замах добила у епоси младограматичара (Ivić 1990, 1: 50-55, 73-81).

⁷ Као доказ репродуковања окамењених модела може послужити хиландарски превод романа *Варлаам и Јоасаф* из XIV века. Од 101 објекатске сложене-нице у српскословенском тексту, 98 има објекат у првом делу лексеме, чак и у случајевима када је у изворном грчком тексту структура глагол + објекат, што значи да је преводилац вршио инверзију творбених основа (Grković-Major 2003: 139).

Компаративна метода темељи се на претпоставци да се, уколико су у сродним језицима форма и значење одређених елемената блиски, може претпоставити њихов заједнички извор. Ако се у словенским језицима јављају корелати срп. *рука*, рус. *рука*, буг. *рѣка*, мак. *рака*, слов. *roka* итд., закључује се да вокали у корену воде порекло од истог прасловенског вокала. Одговор на питање који је то вокал био нуди старословенски језик, који се базира на једном дијалекту позног прасловенског, те тако у великој мери пружа увид у прајезички вокализам. У њему иста реч гласи *г>ка*, те се с великом мером сигурности постулира да је изворни вокал у корену био назал задњег реда. Но да би се ово коначно и потврдило, морају се узети у обзир подаци из историје сваког појединачног словенског језика, или подаци који евентуално омогућују реконструкцију ранијих стадијума у развоју ових језика, из претписменог периода. У конкретном случају, на срећу, располажемо словенским ономастичким материјалом забележеним у латинским и византијским изворима. У другој половини IX века, у епоси настанка старословенског језика, забележени су у латинским повељама старосрпски облици *Montimerus* / *Muntimirus* (Бошковић 2000: 72), који такође сведоче о постојању назала, на другом делу словенске територије.

Прајезик може бити забележен, као што је латински, основа савремених романских језика, чиме је посао истраживача олакшан, или се он мора поређењем сродних, из њега пониклих језика, реконструисати, имајући у виду, као што је горе речено, историјску граматику сваког језика-наследника. Такав је случај с прасловенским језиком.⁸ Вратимо се примеру сложеница и питању да ли је OV структура објекатских сложеница заиста архаична, тј. каква је у овом погледу ситуација на индоевропском плану. Покушаћемо укратко да одговоримо на ово питање служећи се резултатима упоредног проучавања индоевропских сложених антропонима. У обимној студији посвећеној овој проблематици, Т. Милевски реконструира пет индоевропских морфолошких типова сложених антропонима. Један од њих је управо *помен + глагол*: гал. *Dubno-rīx*, грч. *Ἀνδρο-δάμας*, а једини тип с глаголом у другом делу среће се само ако је први елемент непромењива реч: стинд. *Su-pra-bhā-*, грч. *Εὐ-δάμας*. У ову другу групу спадају и словенска имена попут пољског *Z-by-gniew*, *Nie-da-mir*, док је тип словенских имена с вербалном осном у првом делу секундарног постања (Milewski 1969: 110, 120). На основу компаративне методе може се закључити да OV ред речи објекат-

⁸ Као што је речено у претходном примеру, старословенски је од велике помоћи у реконструкцији прасловенског фонолошког и морфолошког система. Међутим, на њега се не можемо увек са сигурношћу ослонити када је реч о синтакси или лексици, с обзиром на велики утицај грчког на ова два језичка нивоа (Грковић-Мејџор 2001: 14-18, 29-32).

ских сложеница јесте архаичан, те да је и прасловенски, уколико овај ред одражава ранију синтаксу, морао првобитно имати OV структуру. Истовремено, податак вредан за историјску синтаксу пружају и имена с негацијом, као индоевропско наслеђе, којима у погледу морфолошког састава потпуно одговарају сложенице попут прасл. **ne-vě-golsъ* или **ne-zna-bogъ* (ЭССЯ 1974-: т. 25). У њима је ред елемената VO условљен негативном партикулом, која у индоевропским језицима, уколико је реч о негацији реченице, тежи иницијалном положају у исказу (Lehmann 1974: 126), повлачећи за собом и глагол, будући да се уобичајено јавља испред њега (Delbrück 1897: 521).

Критичари повезивања морфолошког и синтаксичког нивоа у реконструкцији синтаксе наводе да оваква метода није чврсто утемељена. Тако се у студији Harris-Campbell (1995: 209) каже да "немамо разлога да претпоставимо да ред речи у сложеницама заиста одражава независни ред речи у исказима." Као илустрација изреченог става дају се два примера из Ригведе, где се уз синтагму *pátir dán* "господар дома" јавља сложеница *dám-pati-* истог значења, али са генитивом на првом месту (201). Међутим, овај закључак последица је методолошке грешке, будући да морфолошка структура сложенице рефлектује ред речи старијег језичког периода у којем је настала, тј. времена које не припада истом синхронном пресеку у којем се реализује структура с генитивом иза именице (*pátir dán*). Ово се лако може доказати применом компаративне методе, која открива да саставу композите стинд. *dám-pati-* одговарају облици у другим индоевропским језицима: авест. *d...māna-pati-*, грч. *δεσ-λότης* (Бенвенист 2002: 197).

Када је реч о примени компаративне методе у историјској синтакси често се поставља питање да ли је то уопште могуће и на који начин. Јасно је да директна примена принципа компаративне методе на нивоу фонолошке и морфолошке реконструкције није могућа у историјској синтакси (Jeffers 1976: 5). Док у фонолошкој реконструкцији постоји ограничен систем фонема чији се однос може пратити у, условно речено, ограниченом низу сродних лексичких јединица, у синтакси не постоји ограничен низ реченица које се реализују у ограниченом броју контекста. Синтакса је *систем образаца* и стога се само обрасци могу поредити. Уколико у сродним језицима постоје идентични модели, они се с великом вероватноћом реконструишу као пражезички.

Као једноставна илустрација реченог може послужити једна синтаксичка црта из старосрпског језика: конструкција са самосталним предикативним герундом који се везником / партикулом спаја с личним глаголским обликом: *ǰz5 veli lupan5 kl5n5 se i pod5pisah5*. Иста конструкција среће се и у другим старим словенским језицима:

струс. *Изяславъ же и Ростиславъ, угадавши и розъ]хастася*
 стчеш. *ona to uslyševši i jala sě hořcě plakati*
 стполь. *poszegdaw i rzekl*

(Грковић-Мејнор 2003)

Образац је општесловенски, али се још увек не може са сигурношћу тврдити да је реч о прасловенском моделу. Увек постоји могућност паралелног развоја у језицима на основу наслеђених прајезичких тенденција. Тек компаративна анализа, тј. поређење с другим индоевропским језицима допушта да дату конструкцију дефинишемо као прасловенску јер се она појављује и на индоевропском плану:

стлит. *Jis prisiartines prie langa ir veizd par langą i stubą*
 гот. *Innatgaggandans in þo weihon baurg jah ataugidedun sik managaim*
 (Schmalstieg 1988: 66, 70)

У примерима попут наведеног, где се јавља идентични синтаксички образац са истим морфолошким конституентима у површинској структури, компарација је могућа и успешна. Али, шта радити у случајевима када у сродним језицима постоји иста дубинска структура, али се јавља разлика у морфолошким експонентима дате категорије. У староиндијском, хетитском и келтском јавља се слична намерна конструкција, чији је дубински субјекат идентичан са субјектом главне реченице, те се површински не исказује, с тим што се у Ригведи и хетитском у њој реализује инфинитив, а у келтском (староирски) глаголска именица (Disterheft 1980: 182). Сличност је очигледна, али да ли се може реконструисати индоевропска изворишна конструкција? Одговор на ово питање пружа морфолошка реконструкција, која показује да праиндоевропски није имао инфинитив, већ глаголске именице које касније у окамењеној форми постају "инфинитиви" и прелазе из номиналног у глаголски систем. Да инфинитив настаје тек у посебним индоевропским језицима показује и разноврсност његових облика. У прасловенском је он окамењени датив девербатива *ī деklinације на -ti, док је германски инфинитив пореклом акузатив на -onot > готски it-an, нем. essen (Beeks 1995: 251). То значи да је индоевропски имао намерну конструкцију с глаголском именицом, која ће тек у посебним језицима постати инфинитив, из чега произилази да је индоевропском стању најближа келтска ситуација.

Сарадња унутрашње реконструкције и компаративне методе драгоцен је и приликом утврђивања евентуалних *хронолошких слојева* у синтакси. Под појмом хронолошки слојеви подразумева се да у једном

(синхорном) језичком систему равноправно постоје категорије у хронолошком погледу различите провенијенције. За разлику од поменутих архаизама (било морфолошких или синтаксичких), који заузимају периферно место у систему, реализујући се искључиво у одређеним типовима исказа (идиоми, пословице, итд.) или као строго стилски маркирана средства (формуле различите врсте), у овом случају не постоји контекстуално или функционално ограничење у употреби конструкција од којих су неке хиљадама година старе, а друге по постању сасвим младе.

У морфологији је ова појава одавно позната. Рецимо, видска или аспектуална разлика се у старословенском може исказати на више начина: а) превојним ступњем - аорист *b8h6* : имперфекат *b|h6*; ово је и најстарији хронолошки слој, праиндоевропски, б) префиксом - *tvo-riti* : *s6-tvoriti*; ова црта заједничка је балтијским и словенским језицима, али се ради о даљем развоју индоевропске употребе преверба као маркера свршености, коју налазимо и у другим језицима, келтском, германском или латинском (Гамкрелидзе-Иванов 1984, I: 360, 365), уп. нем. *ge-gangen*, с развојем видске у временску дистинкцију; в) суфиксом за грађење инфинитива, што се одвија на балтословенском и прасловенском плану, коришћењем у великој мери наслеђених форманата: *ko;p-i-ti* : *ko;p-ova-ti* итд.

Када је реч о синтакси, појам хронолошки слојеви подразумева коегзистенцију конкурентних синтаксичко-семантичких средстава у истом систему, која сведочи о прелазној фази на путу синтаксичке промене. Такав је случај с поменутих примерима два типа релативне реченице у Вуковом језику, препоноване и постпоноване номиналној речи коју детерминишу. Слична ситуација види се и у домену старосрпских модалних конструкција којима се изражава неопходност вршења радње (Грковић-Мејдор 2004). Исказивање ове семантике могуће је на три начина:

а) глагол *бити* у личном глаголском облику + датив + инфинитив: *a s5di g^dne za put5 koi pi[ete 9r5 vi 9 poiti u bosnu na stanak5*. Примери ове врсте су у старосрпским текстовима веома ретки, а реч је о балтословенском синтаксичком наслеђу.

б) конструкције с предикативом *tr|b|* (с инфинитивом или без њега): *takova krivina za ku bi tribi u`initi sinu k materi*. Иако су конструкције с предикативима најфреквентније и такође представљају балтословенско наслеђе, сам предикатив *tr|b|* је изузетно ретак. Конструкције с безличним глаголом *tr|bo;9*: *kako tribute sinu materi ka ga e rodila w srca svoga*. Ово је, хронолошки гледано, најмлађе средство, истовремено у текстовима фреквентније

од претходна два. Појава безличних модалних глагола је у српском, као и у осталим словенским језицима (изузев руског), иновација која сведочи о његовом развоју од *esse*- типа ка *habeo*-типу језика.

У старосрпској грађи се, дакле, јављају барем два хронолошка слоја, старији (датов + инфинитив и конструкција с предикативом *tr]b]*) на путу је да се изгуби као продуктивно језичко средство, а његово место заузима новији, с модалним глаголом.

Показатељ архаичности одређене синтаксичке црте може бити, као у претходним примерима, његова ниска фреквенција у односу на њему конкурентне могућности, али она није довољан доказ да је дато средство архаично. Наиме, у појединим синхроним пресецима нова конструкција тек почиње да продире у језик. У старосрпском језику XIV века доминирају позитивне егзистенцијалне конструкције с глаголом *бити*, али се половином века, у једној повељи цара Душана из 1347. године, среће и случај с глаголом *имати*: *i 0t5 to;i po;tem5 na go;mno gd] ima do;b5 2o se zove Kaladendra* (Miklosich 1964, CXII). На питање да ли је овде реч о архаизму или иновацији одговара, с једне стране, унутрашња реконструкција, а с друге, компаративна метода. Унутрашња реконструкција открива да се у претходним вековима у егзистенцијалној реченици јавља искључиво глагол *бити*, док каснији језички развој потврђује ширење глагола *имати*, који се данас у српском једини и јавља у презенту: *У Брну има аеродром*. Оваква ситуација даје истраживачу за право да наведени пример са *имати* из XIV века дефинише као синтаксичку иновацију. Компаративни метод потврђује исти закључак. На словенском плану егзистенцијална конструкција са *имати* јавља се као једина у бугарском и македонском: буг. *В Брно има летице*, мак. *Во Брно има аеродром* (Мразек 1990: 54). Остале словенске језике одликује претежно конструкција са *бити*. Ако се овоме дода да су одговарајуће конструкције са *имати* одлика и других језика балканског језичког савеза (Демирај 1994: 182), онда се може са сигурношћу рећи да је реч о балканској иновацији, која, према писаним текстовима, продире у српски језик у XIV веку.

4. Одлике синтаксичке промене

Синтаксичку промену универзално, чини се, одликују барем две особине: *поступност* промене и *трајност* дубинских синтаксичко-семантичких структура и опозиција у језику.

4. 1. Поступност синтаксичке промене. За разлику од фонолошких и морфолошких промена у језику, синтаксичка промена је дуг

процес који се некада протеже вековима. На пример, замена инфинитива личним глаголским облицима у одговарајућим конструкцијама била је у грчком постепен процес који је трајао скоро десет векова, од хеленистичког до средњовековног доба. Промена је захватала различите категорије глагола, тј. типове конструкција у различито време, да би се вишевековна конкуренција две функционално еквивалентне могућности завршила превагом финитних конструкција (Joseph 1980: 347-348). У сродним језицима се иста промена може одвијати сасвим различитим темпом, што је условљено факторима специфичним за сваки језик. Вратимо се примеру намерних конструкција у индоевропским језицима. Хетитски, један од најраније забележених индоевропских језика, у намерним конструкцијама већ има инфинитив, настао од индоевропске глаголске именице, док староирски, знатно касније посведочен, чува архаичније стање, глаголску именицу.

У процесу промене старија категорија најпре мења место у систему, постајући маркирана, стилски обојена, емфатична, резервисана за одређене стилове. Као маркирана она даље:

а) У потпуности нестаје из система, чувајући се евентуално у окамењеним исказима, реликтима старијег синтаксичког система, о чему је већ било речи. Додајмо још једну илустрацију. Пословица *Бјеше ми га давати докле могах жвотати* (Карацић 1985б: 53) чува у српском језику архаичну модалну конструкцију датив + инфинитив за исказивање неопходности, потиснуту конструкцијом с модалним глаголима.

б) Остаје у језику као средство емфазе. У емфатичким реченицама из савременог српског језика типа *Да ми је сада она памет!* сачуван је древни прасловенски и индоевропски тип *esse*-конструкције којом се исказује поседовање, док немаркирана реченица има *habeo*-структуру: *Кад бих сада имао ону памет.*

в) Постаје маркер одређених структура. Немачки језик развија SVO ред речи у главној реченици: *Er **liebt** seine Frau*, али се старији SOV ред сачувао у зависним реченицама као маркер зависне структуре: *Alle wissen, das er seine Frau **liebt*** (Hock 1986: 334).

4. 2. Трајност дубинских структура. У језику се веома споро мењају дубинске структуре и опозиције и крупни синтаксички процеси, док опсег њихове примене, специфични аспекти њиховог формалног понашања или морфосинтаксичког енкодирања доживљавају разноврсне промене (Hock 1986: 370).

Мора се, значи, правити разлика између промена које су везане само за површинску структуру, при чему дубинска структура остаје иста, и промена везаних за саму дубинску структуру језика. Поређење се мо-

же направити с морфолошким променама. Прасловенски чува три индоевропска граматичка броја, једнину, двојину и множину. Наставци појединих падежа и личних глаголских облика су се мењали, захваљујући фонетским и аналошким променама, што ништа не мења у природи самих падежа и њихових функција, односно глаголских категорија. Међутим, када се из већине словенских језика изгуби двојина, долази до промене саме структуре граматичког система у домену граматичког броја, и у номиналном и у вербалном систему, где се уместо раније тријаде једнина-двојина-множина развија опозиција једнина-множина. Али, постоји и крупна разлика између морфологије и синтаксе у овом домену. Морфологија је везана за површинску структуру, те се губљење дубинске дистинкције која се морфолошки маркира аутоматски одражава у површинској структури.

У развоју синтаксе ствари су сложеније. На пример, у морфосинтаксичком енкодирању синтаксичко-семантичке структуре глагол + намерна допуна од индоевропског периода до савременог српског постоје три фазе:

(1) Праиндоевропски тип: лични глаголски облик + девербативна именица, сачуван, како је већ речено, у келтским језицима.

(2) Прасловенски тип, развијен и у низу индоевропских језика: лични глаголски облик + инфинитив, старословенски: *jko i dro; zii id>t6 oskvr5niti s▲ v6 tr]bah6* Супр. 125.8 (CC: 705).⁹ Инфинитив, као окамењени датив, чува основну семантику датива, "коме или чему је нека ствар намењена" (Меје 1965: 191), те се реализује само уз глаголе одређене лексичке семантике, оне који подразумевају усмереност радње ка некоме или нечему.

(3) Балкански тип: лични глаголски облик + *da* + презент. Овакви примери потврђени су рано, већ у старословенском: *se izide s]Æi da s]et6* Мт. 13.3 (CC: 679). Морфосинтаксички маркер намерне допуне сада постаје аналитичка форма, што је и доминантна структура у савременом српском језику. Ново површинско енкодирање мора имати формални маркер чије инваријантно значење одговара ранијем морфосинтаксичком средству. То је управо прасловенско **da*, опативна и модална партикула чија је главна функција да искаже радњу чија се реализација жели (Meillet 1934: 488). *Да* се отуда у старосрпском користи не само за увођење намерне допуне, већ и у императивним и опативним конструкцијама итд., увек маркирајући радњу која тек треба да се догоди.

⁹ Уз глаголе кретања као допуна се јављао и супин.

Други пример који илуструје трајност дубинских дистинкција јесте развој прасловенског рефлексива (Грковић-Мејџор 2002-3). У праиндоевропском језику, који не зна за пасив, постоји базична дистинкција између радње која је усмерена на субјекат и оне које је усмерена изван субјекта, исказана морфолошком опозицијом актив-медиј.¹⁰ О овоме сведочи старогрчки, који је сачувао медиј: λύω "одрешујем": λύομαι "одрешујем себи / се". У прасловенском је медиј као категорија изгубљен, а уместо њега се развија рефлексив којим се исказује медијална семантика. На исту базичну функцију медија и рефлексива упућује и чињеница да се рефлексив развија и у другим индоевропским језицима који немају медиј као граматичку категорију. То значи да се у словенским језицима, као и у низу других индоевропских језика, сачувала древна индоевропска дистинкција између активне и медијалне семантике, с тим што је за медијалну семантику развијена нова морфосинтаксичка категорија.¹¹

5. Узроци синтаксичке промене

Узроци синтаксичких промена су многоструки и често се преплићу. У дијахроној лингвистици постоје различита објашњења узрока синтаксичких промена, која полазе од одговарајућих теоријских модела. Међутим, затвореност у један експликативни модел (генеративни, типолошки, функционалистички итд.) пренебрегава сву сложеност проблематике и не допушта увид у све могуће узроке који доводе до промена синтаксичко-семантичких модела. Људски језик одликује "двострука онтологија", он је и ментална и друштвена категорија (Faarlund 1990: 33), те се отуда узроци промена на свим нивоима, па и на синтаксичком, морају тражити у обе ове сфере. Језик је, с једне стране, обликован и условљен билошким факторима који се тичу људског ума, а с друге, његовом улогом средства људске комуникације. Ова два аспекта језика су међусобно нераскидиво везана: комуникативни фактори могу изазвати промену, али је она ограничена унутрашњим принципима граматике, како конкретног језика, тако и универзалним структурама. Дијахрона лингвистика, тиме и дијахрона синтакса као њен део, уколико жели одговорити на питање шта све мотивише промену, мора бити, као

¹⁰ Ово је упрошћена илустрација развоја, будући да је још старија дистинкција у индоевропском актив-инактив.

¹¹ Базична дистинкција актив-пасив, често помињана као универзална дистинкција, развија се у делу индоевропских језика као иновација. То показује да се о универзалним карактеристикама језика може говорити тек на основу испитивања разнородних језика, укључујући и њихов дијахронни развој.

и свеукупна наука о језику, *контекстуална лингвистика* (Radovanović 2003: 280), дефинишући разноврсне *унутрашње* и *спољашње*, како језичке тако и ванјезичке узроке промена.

5. 1. Унутрашњи узроци. Унутрашњи узроци промена су различити и честа је њихова интеракција, која се у испитивању синтаксичке промене у језику увек мора имати на уму.

5. 1. 1. Равнотежа система. Добро је познато да језик као целина одржава неку врсту равнотеже, настојећи да маркира у датом језику релевантне граматичке категорије. Историја језика је непрестана тежња да се успостави равнотежа семиотичког система која се из различитих разлога може нарушити (Birnbau 1981: 31). Промена на једном нивоу изазива компензаторне промене на другом, односно промена у једној компоненти граматике као последицу има промену у другој компоненти (Harris-Campbell 1995: 316-317). Ово се може објаснити когнитивним и функционалним разлозима, будући да се на тај начин олакшава примање и преношење информација, тј. комуникација.

Уколико фонетске промене доведу до губљења морфолошке дистинкције, систем "интервенише" уводећи нови наставак у дату категорију. Прасловенски генитив једине **a* промене добија нов наставак **-ons* (> *y*) : **ženy*, будући да се стари генитив фонетским променама изједначио с номинативом: **žena-os* > *ženas* > *žena*, што доводи до губљења важне дистинкције номинатив – генитив. Управо морфолошко стапање две функционално различите категорије доводи у историји различитих језика до сличних промена (Пауль 1960: 274).

На исти начин, промене у синтакси могу бити изазване морфолошким променама. Ако губљење морфолошких категорија доводи до двосмислености синтаксичке конструкције, језик прибегава другим средствима којима се уклања новонастали амбигуитет исказа, примењује "терапију", те долази до синтаксичке иновације. Дobar пример јесте губљење падежа које доводи до стварања фиксног реда речи. Ако се основни реченични конституенти више не маркирају падежним наставцима, онда се то чини њиховом позицијом у реченици. У енглеском, где се управо то догодило, прва позиција у реченици је резервисана за субјекат (SVO ред речи): *John kissed Mary* "Џон је пољубио Мери." Уколико лексеме *John* и *Mary* замене места, њихова синтаксичка улога се мења: *Mary kissed John* "Мери је пољубила Џона".

С друге стране, у српском језику који има падеже не постоји фиксни већ само основни ред речи. Стога промена у реду речи не изазива промену у хијерархији реченичних конституената: *Јован је пољубио*

*Марију / Марију је пољубио Јован.*¹² Као што се из наведених примера види, у језицима који немају фиксни ред речи замена места реченичних конституената користи се ради емфазе, из стилских разлога итд.: *Марију* (а не неког другог) *је пољубио Јован* или (променом реченичног акцента) *Марију је пољубио Јован* (а не неко други).

5. 1. 2. Импликационе универзалије. Унутрашњи узроци синтаксичких (и других) промена у језику објашњавају се и кретањем језика ка одређеном типу. Ово може бити иницирано различитим факторима, фонетским, морфолошким, или чак спољашњим утицајем. Овако посматране, промене су телеолошке природе, будући да је ово кретање језика усмерено (Sapir 1992: 119) и води ка преобликовању језичког типа на свим језичким нивоима. У прасловенском језику су постојала две крупне тенденције ове врсте. Једна је водила ка типу језика отворених слогова, а друга ка језику који одликује хармонија по палаталности вокала и консонаната у истом слогу. У оба случаја промена типа се манифестовала и остваривала кроз низ конкретних гласовних промена. Ове промене су даље изазивале крупна померања у морфолошком систему. У енглеском се кретање манифестовало кроз корениту промену у означавању падежа, реду речи, морфолошким структурама, пасивним конструкцијама итд. (Hock 1986: 366).

Језичка типологија важна је за разумевање процеса у историјској синтакси, која се у овом домену служи *импликационо-типолошким* методом, полазећи од *импликационих универзалија* (Jakobson 1966: 272-274). Оне истовремено омогућују да се донекле предвиде синтаксичке промене, при чему су налази синхроне типологије полазиште у дијахроним типолошким истраживањима (Greenberg 1974: 57-72). Ако један језик има црту А, он ће такође имати и црту Б, В, Г итд. То значи даље да, уколико се у језику промени црта А, долази и до ланчане промене осталих црта (Lehmann 1978: 42). Све ове међусобно повезане промене крећу се у одређеном правцу, с циљем да се поново успостави поремећена типолошка конзистентност језика, што за резултат има промену језичког типа.

Језици се типолошки разврставају у зависности од више критерија. У дијахроној синтакси до сада је највише проучавана типологија реда речи и промене у овој сфери. Претпоставља се да је основни ред речи у праиндоевропском био OV, из чега следи да су атрибутивни модификатори (придев, генитив, релативна реченица без релативног маркера) до-

¹² Основни ред речи се може мењати и на друге начине, али се овде ради илустрације наводи само једна могућност.

лазили испред именице. Промена реда речи у индоевропским језицима из OV у VO доводи постепено до тога да се сви поменути атрибутивни модификатори постављају иза именице, а релативна реченица аутоматски добија релативни маркер (Lehmann 1974: 57-75). Како ова претпостављена промена показује, генерално је промењен ред речи у детерминацији именице: детерминатор + именица > именица + детерминатор. Појава се може објаснити и с функционалног аспекта, потребом да се генерално по позицији разликује референт и оно што се на њега односи, што олакшава процесуирање и разумевање поруке. Из истих разлога уводи се и релативни маркер, будући да се сада иза именице може наћи и какав други детерминатор, те ако у релативној реченици не постоји маркер, исказ може бити двосмислен. Замислимо хипотетичну реченицу без релативног маркера: **Видео сам жену Петра Петровића (која/који) је у болници*.

Језици се типолошки деле и према дубинским семантичким категоријама које се мапирају у површинској структури (Yartseva 1990: 12). Таква је подела на активне, ергативне и номинативне језике. Рани праиндоевропски је, по свему судећи, био језик активне типологије, што значи да је цео систем базиран на дихотомији актив-инактив: две категорије именица (живо / неживо), глагола (активни / инактивни, видски насупрот временском систему), што се рефлектује и на синтаксичком нивоу, где не постоји категорија транзитивности, тј. субјекатско-објекатских односа (Гамкрелидзе-Иванов 1984, I: 269-319). Ова дихотомија прожима и лексички систем. На пример, у опозицији према **ve^od-* (срп. *видети*), које означава виђење као примање утиска, при чему је прималац пасиван, постојало је и **ok^o-* (срп. *око*), које упућује на вољно, активно деловање (Benveniste 1975: 52). Променама у дубинској структури праиндоевропски се развио крајем своје епохе у номинативни (акузативни) тип, што се одразило на морфолошком, лексичком, али и синтаксичком нивоу. Развила се категорија транзитивности, тј. субјекатско-објекатских односа, што доводи до стварања нових синтаксичких структура. Једна од одлика језика активне типологије јесте да уопште немају глагол "имати", који је везан за номинативни (транзитивни) тип. Ово потврђује и етимологија: у свим индоевропским језицима глагол "имати" развио из значења "узети, ухватити" (Buck 1988: 740). Промена језичког типа одражава се на синтаксичком плану, рецимо, у развоју нових конструкција којима се исказује посесија. Уместо старијег типа с глаголом "бити" и дативом у латинском (*mihi est librum*, дословно "мени јесте / постоји књига") развија се нови с глаголом "имати" и објектом у акузативу (*habeo librum* "имам књигу"). Глагол "бити" нестаје и из низа других конструкција, што потврђује и поменути пример губљења мо-

далних констукција са "бити" које се потискују конструкцијама с модалним предикативима. Различити типолошки подсистеми, конкретизовани кроз различите типолошке поделе језика, међусобно су повезани, мада ова проблематика није довољно проучена (Dezső 1980). Рецимо, ергативни тип језика подразумева SOV ред речи (иако не и обрнуто), док су типови реченичног акцента супротни у SOV и SVO језицима, те промена основног типа реда речи повлачи за собом и промену основног типа реченичног акцента.

5. 1. 3. Принцип транспарентности. Овај принцип кључан је у раној генеративној парадигми објашњења синтаксичке промене (Lightfoot 1979). Суштина објашњења промене је у следећем: граматичка сложеност језичког система постепено нараста кроз мање промене, да би у једном тренутку дошло до синтаксичке промене која има за циљ поновно успостављање транспарентности, тј. приближавање дубинских и одговарајућих површинских структура. Промена се догађа у дубинској структури језика, долази до радикалне *реанализе*, а она потом изазива низ промена у површинској структури. Овај принцип на неки начин контролише могући степен сложености површинске структуре у односу на дубинску, а промена је својеврсна "терапија" коју језик примењује.

Локус синтаксичке промене је за генеративисте у *усвајању језика* (Pintzuk- Tsoulas-Warner 2000: 1). Усвајање језика се као важан моменат наводи још од младограматичарске епохе (Пауљ 1960: 137-138). Учећи да говори, дете ствара свој систем у којем се различитим аналошким креацијама и уопштавањима јављају иновације. Како А. Меје наглашава, опстају само оне иновације "у којима се откривају општи услови и које теже да се јаве у све деце која уче да говоре у једном месту и у једно исто време", и оне се увек реализују у таквом опсегу да се језички *континуитет* међу генерацијама чува (Меје 1965: 11-12). Отприлике у исто време Е. Сапир износи сличну идеју: говорећи о усмерености језичког развоја он пише да га "утеловљују... и носе само оне језичке варијације које се крећу у одређеном смеру" (Sapir 1992: 119).

Иако је генеративистички "формализам" често критикован и супротстављан функционализму, који промену објашњава као последицу потребе језика да испуни своје дискурсне и комуникативне функције, у једном погледу генеративно-синтаксички приступ додирује се с функционалним: да би језик испунио своје функционалне потребе, као што је процесуирање поруке у комуникацији, дубинска и површинска структура не могу бити превише удаљене, ма с којег теоријског становишта дефинисали појам "дубинске структуре" (синтаксичке, семантичке, типа језика итд.). Објашњење синтаксичке промене *принципом*

транспарентности није далеко од типолошких објашњења, по којима се због насталог несклада између различитих нивоа језичке организације систем језика променама доводи у склад с језичким типом, а норме у склад са системом (Andersen 1990: 13).

5. 2. Спољашњи узроци. Неретко су синтаксичке промене изазване факторима ван самог језика, било да је реч о спољашњим језичким (језички контакт) или ванјезичким утицајима (развој писмености, друштвено вредновање језичких појава итд.).

5. 2. 1. Језички контакт и позајмљивање. У контакту два или више језика може доћи до међуутицаја различитог типа, а синтаксичка промена се остварује кроз механизам *позајмљивања*, који има различите аспекте.

Позајмљивање се може реализовати као механичко преузимање синтаксичког модела, тј. синтаксичко калкирање или *директно позајмљивање*. У старословенском се издваја мала група калкова насталих копирањем грчких синтаксичких структура, најчешће у сфери инфинитивних и партиципских конструкција (Грковић-Мејџор 2001: 14). Реторомански у Швајцарској испољава неке немачке синтаксичке особине (Bednarczuk 1986-88, II: 613). Румунски под словенским утицајем развија конструкције с рефлексивним глаголима. Захваљујући интензивном језичком контакту с енглеским језиком, у савременом српском језику, али и у другим језицима, запажа се појава мноштва синтаксичких калкова према енглеском, чија је појава у супротности са језичким системом језика-примаоца. Упркос честим тврдњама да језик прихвата стране структурне елементе само када су они у складу с његовим сопственим развојним тенденцијама, многи примери, поред наведеног српског, показују да то није увек тако. Индоевропске релативне и пасивне конструкције улазе у дравидске језике, иако је реч о међусобно несродним језицима и у генетском и у типолошком погледу (Campbell 1993: 93). Западни јерменски дијалекти који се налазе у контакту с турским језиком показују одређене синтаксичке црте турског (Bednarczuk 1986-88, I: 375). Келтски прима неиндоевропске синтаксичке особине у контакту са прединдоевропским становништвом Европе, чији су остатак Баски (Bednarczuk 1986-88, II: 650). Чини се да је позајмљивање независни механизам синтаксичког развоја, а да су врста и опсег синтаксичког позајмљивања условљени разноврсним ванјезичким факторима: дужином и типом контакта, степеном културног развоја заједница у контакту и типовима култура. У синтаксичкој реконструкцији, посебно када се ради о древним и изумрлим језицима, понекад је тешко или чак не-

могуће рећи да ли су одређене синтаксичке структуре изворне или су последица страног језичког утицаја. Такав је случај с тохарским, о којем сведоче религиозни будистички текстови преведени са санскрита, или са готским, за који је главни извор Вулфилин превод Библије. С обзиром на то да је реч о преводним текстовима, с правом се може претпоставити синтаксички утицај језика оригинала. Слична би ситуација била и са старословенским да су којим случајем словенски језици нестали, а да других споменика није било. Међутим, када је старословенски у питању, може се разграничити шта је у њему изворна црта, а шта последица страног утицаја, захваљујући не само савременим словенским језицима и дијалектима, већ и постојању споменика писаних народним језицима (старосрпским, староруским и старочешким).

Утицај другог језика манифестује се и као подстицај за развој нове синтаксичко-семантичке црте, али такве која је у системским оквирима језика-примаоца. Овај тип би се могао назвати *индиректно позајмљивање*. Такав је случај са старословенским апсолутним дативом који се развија као корелат грчког апсолутног генитива. Ово ново језичко средство сасвим се уклапа у словенски систем којем су биле својствене одговарајуће конструкције у виду апсолутног номинатива, наследника индоевропских апсолутних партиципских конструкција. Иако је подстицај за апсолутни датив био страни језик, конструкција је добила "словенско" обележје тиме што је за падеж дубинског субјекта одабран управо датив, који је већ у прасловенском био падеж дубинског субјекта у случајевима када се он не манифестује као површински субјекат (типа српског *Снава ми се*, *Хладно ми је* итд.)

Позајмљивање се јавља и као утицај *супстрата* који се губи преносећи неке своје синтаксичке особине на други језик. Ово се догађа у просецу учења новог језика, када одрасли говорници преносе црте матерњег језика у језик који уче. Утицајем супстрата још је А. Смит покушао да објасни губљење падежа у балканском језичком савезу, када су одрасли говорници, суочени са сложеним латинским деклинацијама, почели да упрошћују систем предлошких конструкцијама: *de Roma* ("од" + номинатив) уместо *Romae* (генитив).¹³ На исти начин, одређене синтаксичке конструкције су се у француском језику развиле деловањем келтског супстрата (Martine 1987: 58). Архаичност литавског у многим доменима А. Меје објашњава чињеницом да се становништво које овај језик говори од давнина није обнављало, тј. мешало с говорницима других језика. Насупрот томе, ирански се, као језик који су Иранци наметали на пространој територији коју су заузели, почео мењати

¹³ Цитирано према Harris-Campbell 1995: 33.

рано и брзо, управо под утицајем супстратских језика. (Меје 1965: 14). Позајмљивање се неретко сматра једним од главних узрока синтаксичких промена у индоевропским језицима (Beeks 1995: 95).

Посебан случај језичког утицаја представљају типолошки језички савези који настају *језичком конвергенцијом*. Претпоставка о конвергентној еволуцији више несродних или делимично сродних језика који се налазе у суседству подразумева да се ови језици међусобно приближују, посебно у својој морфосинтаксичкој структури, униформишући свој типолошки профил. Заједничке типолошке црте могу се развити на различитим језичким нивоима. Једна од најистакнутијих особина евроазијског савеза, којем осим неких индоевропских дијалеката (прасловенски и пратохарски) припадају и многи неиндоевропски језици (угрофински, туркијски итд.), била је опозиција консонаната палатални-веларни (Иванов 1998: 326). У другој половини првог миленијума у језицима западне Европе развија се низ особина (члан, сложена глаголска времена итд.) које упућују на то да су говорници ових језика били у блиском контакту, те да су припадали истом језичком савезу (Lehmann 1973: 233). У источнобалтијски језички савез улазе источнословенски, балтијски и фински језик, који испољавају низ заједничких синтаксичких особина, као што је конструкција с номинативним објектом (Mathiasen 1985: 278). Можда су најбоље познати језици балканског језичког савеза (БЈС) с низом истих типолошких особина: чланом, удвајањем објекта, заменом инфинитива конструкцијом "да" + презент итд. Историјат покушаја да се објасни стварање типолошких савеза је дуг и излази ван оквира овог излагања. У кратким цртама, различите хипотезе се могу свести на четири:

а) Утицај супстратског језика - у већини случајева остаје недоказива хипотеза. У случају БЈС не зна се који би то језик био, када о језицима попут трачког или илирског скоро ништа не знамо, засигурно ништа о њиховој синтаксичкој структури.

б) Утицај једног језика на све остале, у улози *адстрата* - за БЈС се, с једне стране помиње грчки византијски (Sandfeld 1930), а с друге латинска вулгата (Birnbau 1985). У оквиру ове претпоставке вероватнији је утицај латинског, тј. својеврсна романизација језика балканског савеза, с обзиром на то да су Римљани за разлику од Грка били присутни дубоко на територији Балкана, те да су говорници балканских језика били директно изложени утицају вулгате.

в) Подстицај за типолошко приближавање језика јесте свакодневна неопходност употребе језика као средства комуникације, у којој се тежи моделу који ће омогућити најлакшу "конверзију" једног језика у други, тиме и најлакшу комуникацију. Када је реч о БЈС, овај оптимал-

ни модел укључује компромис између синтетичких образаца (ефикасна језичка продукција) и аналитичких (ефикасно језичко процесуирање). У билингвалној контактної ситуацији говорник настоји да поједностави моделе сопственог језика да би омогућио слушаоцу лакше и брже разумевање (Joseph 1983:199-202).

г) Вероватно најрадикалнија хипотеза о деловању језичке конвергенције јесте да је језичка породица која се традиционално сматра генетском могла настати у процесу конвергенције. Трубецкој сматра да претпоставка о томе да је праиндоевропски језик настао у процесу конвергенције првобитно међусобно несродних језика није ништа мање истинита од слике о индоевропској породици језика као последици дивергентног развоја једног прајезика (Трубецкој 1987: 48).

5. 2. 2. Ванјезички фактори. Несумњиво је да социolingвистички чиниоци утичу на језички развој. У зависности од раслојавања језика (дијалекатског, класног итд.) одређене црте се могу вредновати као "нижи стил" или "виши стил" и у складу с одговарајућим позитивним или негативним вредновањем форсирати или потискивати. "Свуда се врши подражавање најутицајнијих говора", пише А. Меје (Meje 1965: 13). Занимљива је хипотеза Х. Галтона који управо социolingвистичким чиниоцима објашњава појаву слоговног синхармонизма у прасловенском језику. Према овом аутору, синхармонизам се развија у периоду аварског царства у којем су Словени били војна сила потчињена аварској владајућој класи која је у циљу командовања и управљања морала знати словенски.¹⁴ У њиховом изговору прасловенског морала се манифестовати вокалска хармонија, иначе везана за аглутинативну природу аварског који припада групи алтајских језика. Словени су подражавајући говорне навике друштвено престижне класе Авара почели у свом језику да развијају унутарслоговну хармонију (Galton 1996).

Иако суочена с крупним проблемима, дијахрона социolingвистика покушава да објасни утицај социolingвистичких чинилаца на синтаксички развој. Једно истраживање ове врсте тумачи губљење староенглеских релативних конструкција у којима се изоставља релативна заменица уколико је она субјекат релативне реченице (**I know a man (ø) wants to see you*) чињеницом да су временом овакве реченице повезиване с неформалних регистром и супстандарним говором (Romaine 1982). Наравно, истраживања ове врсте су могућа само у случајевима када је грађа за историјску синтаксу жанровски довољно разноврсна, те може

¹⁴ По етимологији коју даје О. Прицак, а прихвата је и Х. Галтон, сам етник *Словени* је алтајског порекла, са значењем "тренирани роб, стражар, чувар", а њиме су се означавали обични војници, Словени. (Pritzak 1983: 407).

евентуално пружити увид у различите, па и неформалне регистре (писма, дневници и сл.).

Ванјезички узрок синтаксичке промене јесте и настанак и развој писмености. Писменост је подстицај за развој и усавршавање нових синтаксичких средстава самом чињеницом да су услови реализације говорног и писаног језика различити, те да писани језик нема низ средстава која говорни има, интонацију, паузу, на пример, као ни ванјезичка средства која се у говорној комуникацији користе, попут геста. Стога писани језик прибегава другим начинима изражавања у циљу успешне комуникације. Ове разлике се морају имати на уму посебно код реконструкције синтаксе јер је сваки реконструисани језик по природи говорни, те се на њега не могу пројектовати синтаксички модели карактеристични за писани језик (Bauer 1972: 27).

Као добар пример може послужити развој зависних реченица. Приликом стварања старословенског језика, првог писаног словенског језика, управо је домен хипотаксе био изложен најснажнијем утицају грчког језика, и то није случајно. Општа анализа грчког утицаја на старословенску синтаксу показује да је грчки утицај био изразит управо у оним сферама где словенски систем није имао изграђена или учвршћена синтаксичка средства (Грковић-Мејџор 2001: 19). На неразвијеност хипотаксе у прасловенском упућује и упоредноисторијска синтакса словенских језика (Bauer 1972: 73), која показује дуг пут развоја сложене реченице. Зашто писани језик подстиче развој хипотаксе? Хипотакса је мање погодна за говорни језик јер оптерећује меморију учесника у комуникацији и тиме утиче на брзину и ефикасност размене информација. С друге стране, она је погодна за писани језик јер већи број информација преноси мањим бројем језичких елемената и има потенцијал да на различите начине спецификује односе између идеја. Старословенски језик је, с обзиром на специфичне услове свог настанка, угледањем на грчке моделе одмах развио сложену хипотаксу. Али у народним писаним језицима, где спољашњег модела није било, овај процес је трајао знатно дуже. У старосрпским документима дуго ће се паралелно реализовати древни предикативни герунд и новија конструкција где се између герунда и личног глаголског облика губи везник (Грковић-Мејџор 2003). Универзалност овог процеса показује и пример језика старосведских правних текстова: најстарији извори имају једноставан паратактички језик, а већ после век или два запажају се разноврсне хипотактичке конструкције (Birnbauм 1981: 30). Писани језик подстиче и убрзава развој хипотаксе. Да се код Словена којим случајем још у прасловенском периоду развила писменост, вероватно би раније дошло до развоја зависних реченица.

Међутим, није само пука могућност писменог изражавања утицала на развој и усавршавање нових синтаксичких могућности, попут хипотаксе. Велику улогу у овом процесу играла је својеврсна стандардизација језика. Старосрпски се у овом погледу брже стандардизовао у дворским канцеларијама и дубровачкој канцеларији, из којих су излазили званични државни документи који су у сваком погледу морали бити јасни и прецизни. С друге стране, индивидуална писма понекад својом синтаксичком структуром представљају само "забележени говор", у којем претеже паратакса. Илустративно је једно писмо, настало 1419. године на Требињу, у којем мати Јунка и Остоје Мрђића пише Дубровчанима о некој узетој сабљи (Стојановић 1929: 564). Иако је писмо с почетка XV века, његова синтакса далеко је једноставнија од синтаксе докумената из писарских канцеларија с традицијом, насталих век или два раније, у којима се већ развијају зависне реченице. Писмо је у неким сегментима чак тешко разумљиво, посебно због непостојања интерпункцијских знакова, а у целини гласи:

velikoslavnomu gradu dubrovniku knezu i vlasteloma poklonenie w yn5kove matere vlastele 0to sam5 `ula ere e uze0 savko ydix5 uze0 `loviku yn5kovu kona i `uli smo za koi e uzrok5 uze0 t5 za sablu koy e 0sto] . uze0 vlastele uzeta e tai sabla za ma`5 i za dvi kor5di koe su dane gojku m`aru prid5 samom5 kukom5 ih5 dasmo i kuga udari a mi ih ne mogosmo uzeti i kada kuga pristai yn5ko doxe da ma`5 i kor5de uzme i prixe gojka ka m`ara leni i re`e 0na yna uzeli su vlastele tvoe 0rulie i poxe yn5ko prid5 kniza a bi[e u toi doba kniz5 paskoe lulletik5 i govori paskoy za tai 0rulie i 0n5 mu re`e yna povrati se 0pet5 i on5 se 0pet5 povrati i zasta svoe 0rulie a 0no e po polu prodae i reko[e mi da ga e uze0 liv5ko milovik5 i ydix5 da za toi sam5 uze0 ydi-

Развој писмености мора се имати на уму приликом истраживања у историјској синтакси. Древност синтаксичких структура не мери се само хиљадама година већ и временом настанка и стандардизације писмености у појединим културама, узроковане спољашњим факторима. Неретко далеко "млађи" језици попут старосрпског или старолитавског чувају архаичне синтаксичке моделе, давно преобликоване у "старим" језицима који имају хиљадугодишњу писменост, управо захваљујући тој писмености. С овим треба повезати и раније поменућу вредност савре-

меног дијалекатског материјала за синтаксичка истраживања. Што је дужа писмена епоха једног језика, то је дужи и период у којем се усавршавају синтаксички модели примерени писаном језику.

6. Механизми у синтаксичкој промени

Три важна механизма у синтаксичкој промени су *реанализа* (реинтерпретација), *генерализација* и *позајмљивање*, о којем је већ било речи у сегменту о језичком контакту.

6. 1. Реанализа. Под реанализом се најчешће подразумева механизам промене у дубинској структури синтаксичког обрасца који не мора одмах довести до модификације у површинској структури исказа (Nagris-Campbell 1995: 61). До промена у површинској структури ће доћи, али су оне обично последица деловања других механизма и операција. Овом механизму, како је раније речено, велику пажњу посветила је генеративна граматика, која и уводи овај термин.

О важној улози реанализе пише се већ у младограматичарској епоси. Х. Паул истиче да неке речи, пре свега заменице и партикуле, које првобитно улазе у састав главне реченице, постају чланови којима се остварује веза између главне реченице и "психолошки зависне реченице". Последица овога је да дате речи постају саставни део зависне реченице, односно везници. Као пример он наводи нем. *Ich sehe das: er ist zufrieden* које се развија у *Ich sehe, dass er zufrieden ist* (Пауль 1960: 357). Овако схваћена, синтаксичка реанализа се своди на унутрашњу реанализу реченичних конституената у смислу редефинисања синтаксичких или других граница (Heine 1993: 118). Као што се из Пауловог примера види, реанализа изазива и промену у површинској структури, тј. реду речи. Онога тренутка када се реанализом развија зависна реченична структура, ред речи мора да се промени, будући да је у немачком OV ред речи маркер зависних структура.

Реанализа може бити и процес у којем долази до реинтерпретације реченичних или дискурских конституената. На овај начин неретко започиње сложен процес *граматикализације* који доводи до морфологизације различитих синтаксичких релација, при чему лексичка јединица прелази у граматички елеменат. Процес граматикализације свакако укључује и синтаксичку реанализу (Lehmann 1995: 157). Пример су сложена глаголска времена у различитим језицима. Систем сложених глаголских облика у романским језицима настаје из конструкција глагола *habeo* + партицип перфекта. На исти начин су се и сложена прошла вре-

мена у прасловенском развила из конструкција презент / имперфекат глагола **byti* + девербативни придев на *-l-*.

Промене у површинској структури, изазване и фонетским и морфолошким чиниоцима, такође доводе до реанализе. У германским језицима помоћни глагол захваљујући фонетским променама постаје клитика: у рунским натписима помоћни глагол има форму *ist*, док је стенгл. *is*, стнорд. *es*. Као клитика, глагол из финалне позиције прелази на друго место у реченици, према правилу о положају енклитика иза прве наглашене речи. Затим долази до реанализе: помоћни глагол је на другом месту не зато што је енклитика, већ зато што је у питању финитни облик, тј. предикат. Ова реанализа ће бити први корак у процесу промене базичног реда речи у германским језицима, SOV > SVO (Hock 1986: 330-336).

Теорија синтаксичке промене реанализу тумачи као реализацију принципа транспарентности, одговор на површински амбигуитет, перцептуалну сложеност итд. У бити, реанализа је когнитивна категорија. Подстицаји за њу могу бити многоструки, њих треба тражити у разноликости и сложености узрока синтаксичке промене. Реанализа је један од механизма којим се сама промена остварује, за њом обично следе други механизми и операције који на крају доводе до промене синтаксичког модела.

Један од примера операције која доводи до синтаксичке промене, а која укључује и механизам реанализе јесте развој релативне словенске реченице. Најстарији тип, не узимајући у обзир примере просте јукстапозиције, јесте паратактичка веза две реченице, при чему анафорска заменица у другој реченици чува своју првобитну семантику. Она се користи као средство којим се идентификује фокус реченице:

струс. *В лет 6545 заложи Ярославъ **городъ** великий, у него же гра-
да суть Златая врата*
стчеш. *Před jedno **město** přijel, před **nímžto městem** bylo jedno veliké
jezero*

(Ройзензон 1962: 249, 250)

Други стадијум у развоју показује стварање релативне зависне реченице: анафорска заменица је реанализирана као релативна, што је развој потврђен у различитим језицима (Heine 1993: 39). Истовремено долази до промене у реду речи тако што се релативна заменица поставља на почетак реченице и иза ње нема референта. Овакву реанализу омогућује заједнички семантички именилац, упућивање на нешто познато:

струс. *И приспе осень и помяну Олегъ конь свои, **иже** бе поставиль кормити и не вседати на нь*

(Стеценко 1977: 290)

стчеш. *zastřeliti **jelen** chtieše, **jenže** před ním nedaleko tečieše*

(Ройзензон 1962: 252)

У последњој фази се мења и ред речи главне реченице, референт долази у финалну позицију, тиме и у директан контакт с релативном заменицом:

струс. *Идоша угри мимо Києвъ **горою**, **еже** ся зоветъ ныне Угорьское*

(Стеценко 1977: 291)

стчеш. *uzřěv on toho **brata**, **jenž** mu chléb kradieše*

(Lamprecht-Šlosar-Bauer 1986: 385)

Реанализа анафорске заменице као релативне изазвала је и друге промене: губљење референта у релативној реченици а затим и промену реда речи. Промена реда речи последица је деловања принципа *изоморфности* у синтакси.

6. 2. Генерализација. Генерализација или екстензија подразумева уопштавање правила и могла би се упоредити с аналогijом. Пошто реанализа често изазива усложњавање граматике једног језика, генерализација уклањањем изузетака и неправилности доводи резултате реанализе у склад с остатком постојеће граматике.

Поменут је пример клитизације помоћног глагола у германским језицима и његовог померања иза прве наглашене речи, што за последицу има реанализу и потом постепену промену основног реда речи. Реанализа је била тек први корак: у овој фази је само део глагола могао бити на другом месту у реченици. Тек генерализацијом правила да финитни глаголски облик долази на друго место мења се базични ред речи (SOV > SVO).

Други пример генерализације јесте истискивање инфинитива везом *да* + презент у балканским словенским језицима, којима у овом погледу припада и велики број српских дијалеката, па донекле и стандардни српски језик. Узрок ове промене била је површинска двосмисленост у интерпретацији агенса инфинитивне допуне. Остављајући ванјезички контекст по страни, у одређеним примерима инфинитивна допуна дозвољава двоструку интерпретацију, као у стсл. *prosi [a pilata o;biti ego: a) Молили су Пилата да га убије; б) Молили су Пилата*

да га *убију* (Грковић-Мејдор 1993: 174). Уз одређене глаголе, којима припадају и фазни или модални глаголи, оваква двосмисленост не постоји: *i na`a[ʌ v6str6gati klas8 i]sti* "и почеше чупати класе и јести". Површинска двосмисленост се разрешава увођењем нове конструкције *да* + презент, а подстицај за то је био језички контакт, те овде делује механизам *позајмљивања*. Промена је морала започети у мањем домену, тј. само у случајевима двосмислености. Временом делује генерализација: *да* + презент потискује инфинитив у свим случајевима, дакле, и у онима где двосмислености није могло ни бити, те се у савременом српском језику реализује *Почео је да пева. Хоћу да певам. Не могу да певам* итд. Оваква генерализација је свакако подстакнута утицајем балканске језичке средине. На то упућују небалкански словенски језици, у којима ће се проблем површинске двосмислености такође разрешавати на различите начине (замена инфинитива конструкцијама са *abych*, *aby* у чешком, *aby* у пољском или *чтобы* у руском), али се инфинитив не уклања као допуна уколико двосмислености нема: рус. *Хочу пить*, пољ. *Idę spać* итд. Генерализација је у српском довела и до тога да се *да* уопштава за увођење објекатских реченица и у случајевима где некада инфинитива није било: *Рекао је да је Петар јуче дошао*.

7. Принципи синтаксичке промене

У развоју и промени синтаксичких структура најчешће се говори о два принципа: принципу *изоморфности* и принципу *раста*.

7. 1. Принцип изоморфности. Овај принцип, који се понекад дефинише и као принцип *иконичности*, темељи се на постулату да синтакса људског језика није произвољна, већ да је изоморфна са својим менталним десигнатом, што се манифестује кроз конкретне принципе синтаксичке организације, на пример, кроз принцип близине, по којем ентитети који су функционално или когнитивно блиски бивају постављени близу један другом на нивоу језичког кода (Givón 1994).

Претходно наведени пример развоја словенске релативне реченице показује управо то: мењањем реда речи и у главној и у релативној реченици релативни маркер се поставља уз именицу која је референт, на исти начин као што се атрибути постављају уз реч коју детерминишу. У развоју синтаксичких структура ово се реализује и кроз принцип *конституентности*: речи које образују један конституент постављају се једна уз другу (Harris-Campbell 1995: 237) или долази до њиховог потпуног срастања. Историја индоевропских језика пуна је примера који ово илуструју. Праиндоевропски прилози развијају се у предлоге или провербе (>

префиксе) у индоевропским језицима. Тако се **som*, које се првобитно односило на целу реченицу или предикативну конструкцију, о чему сведочи хетитски материјал (Иванов 1974: 111), у прасловенском развија у предлог и префикс **sъ(-)*, и у зависности од тога да ли је предлог или префикс поставља се уз номиналну реч (**sъn jimъ > *sъ n'imъ*) или глагол, при чему долази до морфологизације везе (**sъn iti > *sъniti*).

Исти принцип запажа се и у развоју сложених прошлих времена у романским језицима, која настају из латинских конструкција *habeo* + партицип у којима је партицип могао бити одвојен од *habeo*. Стварањем сложеног претериталног времена партицип се везује за помоћни глагол: у француском он више не може бити одвојен од помоћног глагола (осим када је реч о малој групи прилога). До сличног развоја долази и у енглеском језику. Уколико је партицип одвојен од глагола "имати" он је атрибут номиналне речи:

лат. *arborem fici habebat quidam plantatam in vinea sua* Лк. 13.6

франц. *Un homme avait un figuier planté dans sa vigne*

енгл. *A certain man had a fig tree planted in his vineyard*

Да је у датом примеру партиципска форма заиста у атрибутивној функцији показују и немачки и српски превод:

нем. *Es hatte jemand einen Feigenbaum, der in seinem Weinberg gepflanzt war*

срп. *Неко имађаше смокву **посађену** у своме винограду.*

Међутим, треба имати на уму да принцип конституентности није апсолут и не остварује се аутоматски у сваком језику, већ на његову реализацију утичу и други фактори, а један од најважнијих је основни ред речи. Овај принцип је изгледа доследнији у аналитичким језицима с фиксним редом речи. Још један пример лепо илуструје важност принципа конституентности у оваквим језицима, какав је и енглески. Уколико се у примеру *He had killed him* "Он га је убио" конституенти претериталног времена одвоје, мења се и основни синтаксичко-семантички модел реченице: *He had him killed* "Наложио је да га убију." С друге стране, у српском се принцип конституентности сложених глаголских форми не спроводи доследно, будући да му је надређено правило о положају енклитика: *Ја сам му дао књигу*. Уп. и примере типа: *Петар је у журби заборавио кључеве, Он би радо дошао* итд. У немачком је одступање од наведеног принципа, такође одређено редом речи, још очигледније: *Das alles hat sich aber in einer so frühen vorhistorischen Zeit abgespi-*

elt... То значи да се развој сваког језика мора посматрати посебно, имајући у виду развој испитиваног система у целини.

7. 2. Принцип раста. Истицан од епохе првих компаративиста до савремене когнитивне лингвистике, али често и побијан, овај принцип подразумева да су структурно и когнитивно једноставније форме примарне у односу на сложене. У прилог овоме говоре подаци из индоевропских језика који показују да су структурно једноставније речи примарне, да се апстрактна значења темеље на конкретним, да се речи које означавају ментална стања и доживљаје етимолошки базирају на онима које описују физичка искуства и стања, да се систем глаголских времена развија из видског система итд.

У случају развоја неких синтаксичких средстава јасно је кретање од когнитивно једноставнијег ка сложенијем, од конкретног ка апстрактном, као у случају предлошко-падежних конструкција у којима је историјски примарно исказивање спацио-темпоралних односа. Али када је реч о развоју реченице, ситуација је далеко сложенија. Често се као пример принципа раста наводи развој паратаксе у хипотаксу у индоевропским језицима. У текстовима најстаријих забележених индоевропских језика доминира паратактичка структура (Lehmann 1980) и једина зависна реченица која би се могла реконструисати за праиндоевропски јесте релативна (Меје 1965: 206). У каснијем развоју индоевропских језика развија се сложена хипотакса, о чему сведоче класични грчки и латински. Упоредноисторијско проучавање словенских језика показује да у прасловенском зависних реченица није било, те да се оне развијају тек у периоду самосталног развоја словенских језика. Питање је такође како је могуће да старогрчки има много развијенију хипотаксу него, рецимо, старосрпски, далеко млађи од њега? Одговор треба тражити у појави писмености која подстиче развој хипотактичких структура, о чему је било речи.

Међутим, паратакса по себи не значи једноставнију дубинску структуру. Њоме се у индоевропским језицима могу исказивати дубинске хипотактичке структуре, али на други начин: партиципима, инфинитивима, сложеним придевским образовањима итд. Партицип је површинска номинализација различитих структура, међу којима је и релативна, те су партицип и релативна реченица трансформи исте дубинске структуре. А. Меје (1965: 205) наводи пример у којем исту функцију има и сложени придев: грч. *δηιοβόρος βασιλεύς* "краљ који прождире свој народ". Сва наведена средства за исказивање хипотактичких структура су номиналног типа, укључујући и инфинитивна образовања као окамењене номиналне форме, а њих временом у индоевропским језици-

ма замењују зависне реченице с личним глаголским обликом, што поткрепљује хипотезу да у основи развој хипотаксе означава прелазак "номиналног" у "вербални" језички тип (Bednarczuk 1980). Ово је дуготрајан процес који се различито остварује у појединим језицима, те се сваки језик, али и сваки тип зависне реченице мора посебно пратити. Пример "вербализације" језика јесте и поменута замена инфинитивне допуне везом *да* + презент у балканским језицима. Паратакса уступа место хипотакси. У образовању хипотаксе у језицима се користе различите стратегије:

а) Вербализација номиналних структура применом стратегија за формирање просте реченице, тј. различитим површинским енкодирањем дубинских хипотактичких структура. Ако се упореди стсл. *azъ bo `yh6 sil» i[5d6[» iz mene* Лк. 8.46 и српски преводни еквиваленти *Осетих снагу која је излазила / која је изашла из мене / како излази из мене* види се да зависна реченица омогућује прецизирање хипотактичких односа, тиме и перцептуалну јасноћу исказа, будући да се номинална форма може вишеструко интерпретирати.

б) Реанализа паратактичких структура.¹⁵ Овај процес би се заиста могао тумачити принципом раста, будући да се из простијих структура, и дубинских и површинских, развијају сложеније.

Развој хипотаксе може се посматрати и као пут развоја централизоване индоевропске реченице која замењује старији тип с већом аутономијом њених чланова (Кнабе 1955: 111). О овоме сведочи и наведени пример предикативног герунда у старим словенским језицима, литавском и готском. На његову првобитну већу аутономију и снажнију предикативност у реченици указује везник. У процесу централизације реченице везник се губи, а герунд се везује за предикат као његова одредба.

Развој зависних реченица захтева спецификацију и конкретизацију односа између зависне и главне реченице. Овај процес се може пратити у историји словенске зависне реченице, која пролази неколико развојних етапа (Ройзензон 1962: 255-256):

(а) стадијум јукстапозиције реченица без икаквог везничког елемента,

(б) стадијум хомонимичних везника који служе пре свега као маркери зависног или независног односа реченица,

(в) стадијум синонимичних везника, тј. дублетних конструкција којима се исказује исти хипотактички однос,

(г) стадијум специјализације везника за одређене типове зависних реченица.

¹⁵ Примери су дати у сегменту овог рада који се бави реанализом.

У староруском се у сфери исказивања циља или намере јавља најпре јукстапозиција: *Посли к нему дары, искусимъ и* (Стеценко 1977: 148). Други стадиј оличен је у употреби хомонимичних везника *а, да*:¹⁶ *Святополк же, послушавъ ихъ, посла к Володимеру, да бы помоглъ ему* (Стеценко 1977: 200). Везник овде само упућује на логички зависне делове исказа, а намерно значење је исказано формом предиката две реченице, индикативом у првој и потенцијалом у другој. У трећем стадијуму, након губљења предикативности аориста *бы* у XIV веку, стварају се зависне намерне реченице са синонимичним везницима *абы, дабы, якобы, чтоб(ы), для того чтобы*, док у последњем стадијуму (XVII век) преовладавају везници *дабы, чтобы* (Стеценко 1977: 260-272). Сличан процес запажен је и у развоју временске реченице у стандардном српском језику. У временском периоду од скоро век и по дошло је и до растерећења система темпоралних везника: од некадашње 23 јединице у савременом српском се среће 16 (Antonić 2001: 360).

Посматрано у дужој дијахроној вертикали на индоевропском плану, узроке развоја паратаксе у хипотаксу треба видети и у промени језичког типа (номинални > вербални), у развоју писмености, па чак и у промени морфолошког система у појединим језицима. Међутим, стварање сложенијих структура из једноставнијих јесте својеврсни одраз принципа раста. Овај процес је запажен и у језицима који немају писмености. У северноирокеским језицима америчких Индијанаца, на пример, партикуле за маркирање зависности развијају се самостално и ниједна се не може реконструисати за њихов заједнички прајезик (Mithun 1980: 88).

8. Закључак

Ово излагање је имало за циљ да укаже на неке од најважнијих елемената неопходних за бављење историјском синтаксом, да примерима илуструје методе, најважније механизме и процесе у историјској синтакси, као и да упозна читаоце с релевантном литературом. Сложена проблематика ове дисциплине, у нас недовољно проучене, тиме је само отворена, те овај рад треба схватити као покушај уобличавања теоријско-методолошке *основе* за даља истраживања која тек предстоје. Многа питања су због ограниченог простора само дотакнута, а многа остављена овога пута по страни. На крају ипак ваља истаћи један од можда најважнијих закључака: у анализи конкретних синтаксичких појава и њиховог развоја треба непрестано имати на уму многоструке узроке

¹⁶ О хомонимичности *да* у староруским споменицима в. Барановская 1969.

промена, те чињеницу да функционисање језика као система подразумева испољавање исте тенденције у низу појава. Различити приступи у дијахроној синтакси (генеративни, функционалистички, когнитивни, типолошки и др.), као и њима одговарајуће различите методе, осветљују и откривају сваки за себе махом само по један аспект проблема. Међутим, једино се анализом синтаксичких промена у систему и с различитих аспеката може објаснити кретање датог језика или групе језика у одређеном правцу, а тиме и развој конкретних синтаксичко-семантичких конструкција.

ЛИТЕРАТУРА

- Барановская, В. Г. (1969). Лексико-грамматические омонимы *да* в языке древнерусских памятников XI-XIV вв. *Исследования по словообразованию древнерусского языка*. Москва: Наука, 268-295.
- Беговић, Мехмед, ур. (1975-97). *Законик цара Стефана Душана I-III*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Белић, Александар (2000). *Изабрана дела Александра Белића*. 2/1: *Упоредна словенска лингвистика* [прир. Радојица Јовићевић]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бенвенист, Емил (2002). *Речник индоевропских установа (привреда, сродство, друштво, власт, право, религија)*, Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Борковский, В. И и П.С. Кузнецов (1963). *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Издательство Академии наук.
- Бошковић, Радосав (2000). *Основи упоредне граматике словенских језика (фонетика, морфологија, грађење речи)*. Београд: Требник.
- Гамкрелидзе, Т. В. и Вяч. Вс. Иванов (1984). *Индоевропейский язык и Индоевропейцы I-II*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (1993). *Језик "Псалтира" из штампарије Црнојевића*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2001). *Питања из старословенске синтаксе и лексики*. Лингвистичке свеске 1. Нови Сад: Филозофски факултет, Катедра за српски језик и лингвистику.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2002). Понављање предлога у старосрпском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XLV/1-2: 67-81. Нови Сад.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2002-2003). Прасловенски глаголи стања на индоевропском плану. *Зборник Матице српске за класичне студије*. 4-5: 87-94. Нови Сад.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2003). Предикативни герунд у старосрпском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XLVI/1: 23-34. Нови Сад.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2004). Имперсоналне конструкције у старосрпском језику. Научни састанак слависта у Вукове дане. 33/1: 249-261. Београд.
- Демирај, Шабан (1994). *Балканска лингвистика*. Скопје: Логос-А.

- Иванов, Вяч. Вс. (1974). Реконструкция общебалтийских синтаксических структур. *Балтославянские исследования*. Москва: Наука, 106-115.
- Иванов, Вяч. Вс. (1981). *Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки*. Москва: Наука.
- Иванов Вяч. Вс. (1998). Контакты праславянского с тохарским. *Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов*. Москва: Наука, 325-334.
- Карацић, Вук Стеф. (1985a). *Етнографски списи о Црној Гори*. Београд: Просвета / Нолит.
- Карацић Вук Стеф. (1985b). *Српске народне пословице*. Београд: Просвета / Нолит.
- Кнабе, Г. С. (1955). Еще раз о двух путях развития сложного предложения, *Вопросы языкознания*. 1: 108-116. Москва.
- Маринковић, Радмила (1968). Роман као књижевни род у средњовековној књижевности јужних и источних Словена. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. 34/3-4: 203-218. Београд.
- Мразек, Роман (1990). *Сравнительный синтаксис славянских литературных языков. Исходные структуры простого предложения*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Пауль, Г. (1960). *Принципы истории языка*. Москва: Издательство иностранной литературы.
- Ройзензон, Леонид Иванович (1962). К генезису сложного предложения. *Otázky slovanské syntaxe*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 245-257.
- СС (1994). *Старославянский словарь, по рукописям X-XI веков* [ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова]. Москва: Русский язык.
- Стевановић, М. (1969). *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма)*. II: *Синтакса*. Београд: Научна књига.
- Стеценко, А. Н. (1977). *Исторический синтаксис русского языка*. Москва: Высшая школа.
- Стојановић Љуб. (1929). Старе српске повеље и писма I/1. *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*. XIX. Београд: Српска краљевска академија.
- Трубецкой, Н. С. (1987). *Избранные труды по филологии*. Москва: Прогресс.
- ЭССЯ (1974-). *Этимологический словарь славянских языков* [ред. О. Н. Трубачев] 1-. Москва: Наука.

*

- Andersen, Henning (1990). The Structure of Drift. *Historical Linguistics 1987* [eds. Henning Andersen and Konrad Koerner]. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1-20.
- Antonić, Ivana (2001). *Vremenska rečenica*. Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bauer, Jaroslav (1972). *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- Bednarczuk, Leszek (1980). Origin of Indo-European Parataxis. *Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax* [ed. Paolo Ramat]. Amsterdam: John Benjamins, 145-153.
- Bednarczuk, Leszek, red. (1986-88). *Języki indoeuropejskie I-II*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Beekes, Robert S. P. (1995). *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Benveniste, E. (1975). *Noms d'agent et noms d'action en indoeuropéen*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
- Birnbaum, Henrik (1981). Notes on Syntactic Change: Cooccurrence vs. Substitution, Stability vs. Permeability, *Historical Syntax* [ed. Jacek Fisiak]. Berlin / New York / Amsterdam: Mouton Publishers, 25-45.
- Birnbaum, Henrik (1985). New Approaches to Balkan Linguistics. *Zbornik u čast Petru Skoku o stotoj obljetnici rođenja (1881-1956)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 79-87.
- Buck, Carl Darling (1988). *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago / London: The University of Chicago Press.
- Campbell, Lyle (1993). On Proposed Universals of Grammatical Borrowing. *Historical Linguistics 1989* [eds. Henk Aertsen and Robert J. Jeffers]. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 91-109.
- Comrie, Bernard (1981). *Language Universals and Linguistic Typology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Delbrück, Berthold (1897). *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen 2*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Dezső, László (1980). Grammatical Typology and Protolanguages. *Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax* [ed. Paolo Ramat]. Amsterdam: John Benjamins B. V, 17-26.
- Disterheft, Dorothy (1980). *The Syntactic Development of the Infinitive in Indo-European*. Columbus: Slavica.

- Galton, Herbert (1996). How Slavonic Came to Differ from Baltic. *Papers in Slavonic Linguistics*. III (= Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, eds. J. I. Press and F. E. Knowles): 113-117.
- Givón, T. (1994). Isomorphism in the Grammatical Code. *Iconicity in Language*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 47-76.
- Greenberg, Joseph (1974). *Language Typology: A Historical and Analytic Overview*. The Hague / Paris: Mouton.
- Grković-Major, Jasmina (2003). Compounds in Varlaam and Ioasaph: Hilandar Slavic Manuscript No. 422. *Monastic Traditions* [eds. Charles E. Gribble & Predrag Matejic]. Bloomington: Slavica, 129-141.
- Faarlund, Jan Terje (1990). *Syntactic Change. Toward a Theory of Historical Syntax*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Fox, Anthony (1995). *Linguistic Reconstruction. An Introduction to Theory and Method*. New York: Oxford University Press.
- Harris, Alice C. and Lyle Campbell (1995). *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Havránek, Bohuslav (1958). Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků. *K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 77-88.
- Heine, Bernd (1993). *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York / Oxford: Oxford University Press.
- Hock, Hans Henrich (1986). *Principles of Historical Linguistics*. Berlin / New York / Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Ivić, Milka (1990). *Pravci u lingvistici* I-II. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jakobson, Roman (1966). *Lingvistika i poetika*. Nolit: Beograd.
- Jamison, Stephanie (1993). Determining the Synchronic Syntax of a Dead Language. *Historical Linguistics 1989* [eds. H. Aertsen and R. Jeffers]. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 211-220.
- Jeffers, Robert J. (1976). Syntactic Change and Syntactic Reconstruction, *Current Progress in Historical Linguistics* [ed. William M. Christie]. Amsterdam / New York / Oxford: North Holland Publishing Company, 1-10.
- Jeffers, Robert J. and Ilse Lehiste (1979). *Principles and Methods for Historical Linguistics*. Cambridge / Massachusetts / London: The MIT Press.
- Joseph, Brian (1980). Linguistic Universals and Syntactic Change. *Language*. 56/1: 345-370.

- Joseph, Brian D. (1983). *The Synchrony and Diachrony of the Balkan Infinitive*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lamprecht, Arnošt, Dušan Šlosar i Jaroslav Bauer (1986). *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Lehmann, Winfred P. (1973). *Historical Linguistics. An Introduction*. New York / Chicago / San Francisco / Atlanta / Dallas / Montreal / Toronto / London / Sydney: Holt, Rinehart, and Winston.
- Lehmann, Winfred P. (1974). *Proto-Indo-European Syntax*, Austin / London: University of Texas Press.
- Lehmann, Winfred P. (1978). The Great Underlying Ground-Plans. *Syntactic Typology. Studies in the Phenomenology of Language* [ed. Winfred P. Lehmann]. Sussex: The Harvester Press, 3-55.
- Lehmann, Winfred P. (1980). The Reconstruction of Non-Simple Sentences in Proto-Indo-European, *Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax* [ed. Paolo Ramat]. Amsterdam: John Benjamins, 113-144.
- Lehmann, Christian (1995). *Thoughts on Grammaticalization*. München / Newcastle: Lincom Europa.
- Lightfoot, David (1979). *Principles of Diachronic Syntax*. Cambridge / London / New York / Melbourne: Cambridge University Press.
- Martine, Andre (1987). *Indoevropski jezik i "Indoevropljani"*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Mathiassen, Terje (1985). A Discussion of the Notion 'Sprachbund' and its Application in the Case of the Languages in the Eastern Baltic Area (Slavic, Baltic, and West Finnish). *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics XXXI/XXXII* (= Slavic Linguistics, Poetics, Cultural History, eds. Michael S. Flier and Dean S. Worth). 273-281.
- Meillet, A. (1934). *Le slave commun*. Paris: Librairie ancienne honoré champion.
- Meje, Antoan (1965) *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika*. Beograd: Naučna knjiga.
- Miklosich, Fr. (1964). *Monumenta serbica. Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Graz: Akademische Druck – U. Verlagsanstalt (reprint).
- Milewski, Tadeusz (1969). *Indoeuropejskie imiona osobowe*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
- Mithun, Marianne (1980). A Functional Approach to Syntactic Reconstruction. *Papers from the 4th International Conference on Historical Linguistics* [ed. Elizabeth Closs Traugott]. Amsterdam: John Benjamins B.V, 87-96.

- Pintzuk, Susan, George Tsoulas, and Anthony Warner, eds. (2000). *Diachronic Syntax. Models and Mechanisms*. New York: Oxford University Press.
- Pritzak, Omeljan (1983). *The Slavs and the Avars*. Spoleto: Arti Grafiche Panetto & Petrelli.
- Radovanović, Milorad (2003). *Sociolingvistika*. Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Romaine, Suzanne (1982). The Reconstruction of Language in its Social Context: Methodology for a Socio-Historical Linguistic Theory. *Papers from the 5th International Conference on Historical Linguistics* [ed. Anders Ahlqvist]. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 294-303.
- Sandfeld, Kr. (1930). *Linguistique balkanique. Problèmes et resultats*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Sapir, Edvard (1992). *Jezik*. Novi Sad: Dnevnik.
- Schmalstieg, William R. (1988). *A Lithuanian Historical Syntax*. Columbus: Slavica.
- Zinkevičius, Zigmas (1998). *The History of the Lithuanian Language*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Yartseva, Viktoria N. (1990). General and Specific Tendencies in Historical Change of Language Type, *Language Typology 1987. Systematic Balance in Language* [ed. Winfred P. Lehmann]. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 3-16.

Из историје књижевног језика: „питање језика”¹

Лингвисти и данас мало знају шта тачно узрокује и иницира промене у језику. Јасно је да се те промене дешавају и у зони индивидуалног, као и у оквирима одређене (језичке) заједнице. Индивидуалне промене спонтане су промене у језику појединачних говорника. Промене у заједници могу се дефинисати као преношење и коначно распрострањавање промена међу говорницима у тој језичкој заједници. У истраживањима језика, у којима се прати његов развој, одређени принципи сматрају се аксиомима: (1) да се језик непрестано мења; (2) да на све језике делују исте врсте утицаја који их мењају; (3) да су језичке промене правилне и систематичне и да не нарушавају комуникацију међу говорницима одређене језичке заједнице; (4) у тим језичким променама језички и друштвени фактори налазе се у међусобном садејству (Суботић 2002: 9). И развој књижевних, односно стандардних језика веома је комплексан процес и може се одвијати на различите начине који се битно разликују од такозване унутрашње или иманентне историје језика, тј. од историје језичке структуре и у првом реду је условљен нејезичким факторима. Зато је овом проблему потребно приступити и са културноисторијског становишта.

„Књижевни, односно стандардни језици по правилу се јављају као медијуми религије, световне књижевности, науке и високе културе, још у старим цивилизацијама, а потом, са доласком модерног доба, све изразитије и као средство савремене комуникације у свим доменама јавног живота” (Бугарски 1996: 168). Таква је била судбина и функција и првог књижевног језика Словена, у науци најчешће називаног *старо-*

¹ Термин „питање језика” („питање о језику”) подразумева појмовну сличност са *Questione della lingua* – дискусијом, коју су водили хуманисти у Италији и на Западу у периоду од XIV до XVI века у вези са проблемом националних језика у Европи. У периоду када су локални тј. регионални (етнички) језици упућивали изазов примату латинског и грчког језика, *Questione della lingua* пружило је многим европским националним културама образац како да осмисле проблем. „Питање језика” код Словена покренуто је први пут у оквиру грчко-латинског хришћанског света у IX веку у време деловања Солунске браће на установљавању првог словенског писменог језика који су тиме први повели полемику против језичке искључивости европског хришћанског света (Пиккио 2003: 201; 255-259).

словенски, насталог у седмој деценији IX века делатношћу Солунске браће који су, пошто су добро знали словенски говор околине Солуна, добили задатак од византијског цара Михаила да преведу „најважније хришћанске књиге на словенски”. Убрзо, до краја X века, језик тих превода постао је богослужбени и књижевни језик већине Словена у простору од Јадранског и Егејског мора до севера Русије. „Старословенски језик, творевина Солунске браће, ушао је у породицу сакралних и књижевних језика хришћанске Европе, напоредо с грчким и латинским” (Ивић 1996: 41-2).

У славистици влада распрострањено мишљење да је статус сакралног језика старословенски добио захваљујући толерантнијем и либералнијем односу Цариграда (Константинопоља) према језику литургије и писмености – за разлику од „нетолерантне језичке политике Рима”, који је у тој функцији признавао само латински језик. Занимљиво је, међутим, мишљење које износи италијански медијавелист и слависта Пикјо (Picchio 1998: 7-10; Пиккио 2003: 106-109) у вези са оваквим, како их назива „романтичарским”, погледима на проблем литургијског и књижевног језика у словенском свету и повезаности ћирилометодијевске мисије односно њеног утицаја на каснију поделу словенске културе на „православну” и „римску” сферу. Често се сматра да је линија раздвајања између Словена, који су од времена кристијанизације могли употребљавати свој језик и Словена, који су се служили латинским настала током мисије Ћирила и Методије, као да и генеза касније бипартитне Славвије датира из тог времена. Исто тако, неки истраживачи верују да су управо њих двојица изазвали каснију поделу, пошто су сами били ангажовани у некој врсти антиримске и провизантијске борбе за „језичку слободу”. Пикјо таква схватања одбацује са јаком аргументацијом да у време кристијанизације Словена није било конфликта између „католика” и „православаца” јер је хришћанска црква кроз цео IX век била још увек јединствена.

Историографски „клише”, према којем је постојала дуготрајна опозиција између језичке „толеранције” Константинопоља и „нетолеранције” Рима, може пре бити одраз каснијег латинско-византијског анимозитета него стања у IX веку. У ствари, каже Пикјо, може се сматрати да су Рим и Константинопољ дуго делили исте принципе у вези са употребом етничких језика у апостолској мисији и, мада је сигурно било разлике у понашању мисионара те две цркве, тешко је поверовати да би иједна од цркава чинила компромис у вези са тако фундаменталним питањима као што је подесност неког језика за изражавање сакралног садржаја и преношење сакралних порука. И Рим и Цариград дозвољавали су својим мисионарима да се служе „варварским” дијалектима у

усменим проповедима, а реално је претпоставити да би се обе црквене администрације веома снбиривале пре него што би дале тим „апостолским” дијалектима виши статус писаног, тј. „текстуалног” језика. Употреба „апостолског” (проповедничког) језика чак се експлицитно препоручивала у мисионарској активности и катехизацији. Тако су настајале писмене, писане проповеди, упутства за исповеднике и преводи библијских одломака како би се помогло верницима да учествују у одређеним деловима литургије. То је, сматра Пикјо, био случај и са припремама Ћирила и Методија за њихову моравску мисију. Папа је могао благословити те проповедничке текстове, што је, према *Житију св. Константина*, Хадријан II и учинио, али он то не би могао учинити да је у питању била „етничка” верзија текста којим се износе виши теолошки садржаји односно „етничка” верзија текста вишег теолошког значаја. О томе постоје докази који се односе на територије под римском јурисдикцијом, а Пикјо напомиње да таква истраживања у тзв. источном хришћанству још нису вршена. Пикјо сматра да нема чврстих доказа који би подржали уврежено схватање према којем мисија Ћирила и Методија представља прототип епохалног конфликта између Рима и Цариграда у вези са употребом етничких језика. Пре би, можда, требало размотрити могућност да је у Бугарској, у време Бориса и Симеона, ницала култура „православне протославије” („proto-Slavia orthodoxa”), чији циљ није ништа мање био да се одвоји од римског колико и од византијског модела.²

Питање стварања и развита сваког књижевног језика – па и српског, није, дакле, искључиво нити једино лингвистичко. Оно је у знатној мери одређено социокултурним и социополитичким условима. Лингвистика је способна да одговори на питање како и на који је начин ишло формирање (неког) језика, како је текао његов развој, шта је у језику остало стабилно – непромењено, а шта се изменило, али није способна да објасни зашто је у једнаким језичким али неједнаким историјским условима развој блискородних језика ишао веома различитим, често дивергентним правцима и путевима. Разлози томе не могу се тражити нити наћи само у језику већ пре у историјско-културним феноменима.³

² Ако се оваква интерпретација покаже тачном, сматра Пикјо, треба начинити јасно разграничење између оригиналног ћирилометодијевског, наслеђа пониклог у јединственој политици двеју цркава, и његове „аутономистичке” реинтерпретације прокламоване углавном од стране каснијих полемичара ареала *Slavia orthodoxa* (Picchio 1998: 10; Пиккио 2003: 108).

³ „Важно је имати на уму чињеницу, коју је истицао В. Виноградов и други, да књижевни језик, чак и кад је у највећој мери заснован на народном, јесте појам не толико историјскојезички колико културноисторијски. Он има своју периодизацију која се не поклапа с периодизацијом по фонетским појавама, том најчешћом хронолошком базом филологије” (Грицкат 1966: 62; упореди, такође, Толстой 1981, 1988, 1998, Ивић 1996, 1998; Павић 1985. и др.).

Проучавање историје словенских књижевних језика има своју повест мада она није дуга. Крајем двадесетих и почетком тридесетих година XX века појавили су се први програмски радови Виноградова, Трубецког и других пражана, као и Тезе Прашке лингвистичке школе.⁴ Они аргументовано доказују да је историја књижевних језика дисциплина која је суштински различита од унутрашње историје језика – историјске дијалектологије односно од историјске фонологије, морфологије и синтаксе. До тог времена преовладавао је, наиме, младограматичарски приступ књижевном језику као вештачком идиому који, самим тим, не одражава у довољној мери чисто лингвистичке законе језичког развика. Компаративно-историјска младограматичарска методологија проучавања језика није претпостављала нити омогућавала проучавање ограничених норми у књижевнојезичким идиомима у прошлости, а и у високо нормираним старим књижевним језицима, као што је био старословенски, у првом реду и готово искључиво, видела је корпус за историјско-генетска истраживања, за реконструкцију и установљавање облика и структура прасловенског или индоевропског пражезика. Другим речима, изванјезички аспект књижевног језика био је скоро сасвим игнорисан као и проблем повезаности историје књижевног језика са историјом књижевности. У првим деценијама после Другог светског рата, углавном на материјалу посебних словенских књижевних језика, пре свега руског (у радовима Виноградова, Шчербе, Томашевског и др.) и чешког (у радовима Хавранека) сва та питања развоја књижевних језика добила су нови замањ у славистици (Толстой 1988).

Од самих почетака писмености код Словена постојала је диглосија (функционално диференцирана употребу два језичка система, односно егзистирање два књижевнојезичка идиома у комплементарној дистри-

⁴ Трубецки се, што је мање познато, бавио и проблемима књижевног језика и поређењем историјског развоја руског књижевног језика са историјом других словенских књижевних језика. Предлагао је да се историја књижевног језика разматра на широком фону историје културе. Према његовом схватању, језик одређеног социјума или етноса („национална личност“) открива његов унутрашњи свет. Језик јесте основно средство комуникације међу људима и у том процесу настају многобројни етносоцијуми чиме се потврђује значај изучавања језика и са историјско-социолошког, историјско-културолошког и етнолошког („персонолошког“) према Трубецком) становишта. Трубецки је као основно „својство“ руског и осталих словенских језика издвојио пре свега повезаност са књижевнојезичком традицијом и додао да се према степену блискости са традицијом, осим српскохрватског и словеначког који су потпуно прекинули везу са њом, савремени словенски књижевни језици деле на две групе – на групу са црквенословенском традицијом (руски и бугарски књижевни језици) и групу са пољско-чешком традицијом (пољски, чешки, словачки, горњо- и доњолужичкохрватски и украјински књижевни језик) (Толстой 1988: 6-27, 220-236). У списак словенских језика Трубецки није укључио белоруски као ни македонски, који до 1945. године није био кодификован као књижевни, а прикључио би се српскохрватској и словеначкој групи. Толстој сматра и да је укључивање украјинског у другу групу (са пољско-чешком традицијом) спорно (Толстой 1988: 26; Суботић 2003: 100-103).

буцији). Та диглосија није била иста за цео словенски простор, за простор такозване Славије. Она се, како то Толстој прецизно дефинише (Толстой 1988: 155-156), квалитативно разликовала: (1) у православној Славији (*Slavia orthodoxa*) у којој је од почетка постојала такозвана *хомогена диглосија* (где је функционисао стари словенски језик, тј. црквенословенски у својим редакцијама и кроз своје редакције и – српски, бугарски, руски, односно – локални, етнички језици), и (2) у делу Словенства названог *Slavia romana/latina*, где је функционисао страни (латински језик и/или немачки односно италијански) и појединачни домаћи, локални, етнички језици – хрватски, словеначки, пољски, чешки и др., што је условљавало *хетерогену диглосију*. *Хомогена диглосија* представља тешњу везу између наднационалног (црквенословенског) језика и преднационалног (српског, бугарског, руског) вернакулара и културно-књижевних почетака надетничне и међуетничке старословенске књижевности, дакле, редакцијске писмености, неговане на црквенословенском језику неке од редакција. И сам црквенословенски језик (у српској средини прво као српскословенски, а од треће деценије XVIII века као рускословенски) и књижевност односно писменост на њему крајем XVIII и почетком XIX века ипак нису били сматрани страним, иако су доживљавани као архаични.⁵

Термини: *Slavia orthodoxa* и *Slavia romana* припадају Рикарду Пикју. Термин *Slavia orthodoxa* није наравно ни етнички нити географски појам. То је јединствени духовни простор Јужних и Источних Словена који су примили хришћанство и црквену културу од Византије током IX и X века и тиме добили заједничку, општу црквенословенску писменост и богослужење. Западни, пак, Словени, и један део Јужних, у областима у којима је византијска традиција IX и X века била потиснута под утицајем Рима и латинске културе – образују духовну заједницу католичког Словенства – *Slavia romana*. Црквенословенска култура, међутим, није била кратковека епизода ни у историји Западних Словена. Чеси и Пољаци, на пример, сачували су до XII века црквенословенску писменост и богослужења, а код глагољаша у Далмацији хрватска редак-

⁵ Толстој (1982: 23), међутим, напомиње да је „проблем одређивања двојезичности за стару српску књижевно-језичку ситуацију компликованији и наилази на више потешкоћа у поређењу са истом староруском ситуацијом” пошто је „стари словенски (општесловенски, црквенословенски) књижевни језик имао јужнословенску дијалекатску базу”, што значи – да је „низ језичких особина које су одвајале старословенски језик од руског” – био „исти за стари словенски и стари српски књижевни (или књишки) језик”. Да би се дошло до тачних података, Толстој предлаже да се за све словенске књижевне језике православне Славије начини регистар (списак) разлика „између сваког појединог старог „националног” језика и старог словенског (општесловенског) језика”, који би послужио као „добар показатељ за типолошку карактеристику старих и модерних словенских књижевних дела”.

ција црквенословенског језика траје све до XVII и XVIII века (уп. Ивић 1998: 118).⁶

Пикјев термин *Slavia romana* многи слависти, међутим, не сматрају адекватним јер се, према њиховом становишту, односи само на део Словена, који су се после раскола у хришћанској цркви нашли у римокатоличкој сфери, и зато предлажу, према њиховом мишљењу, прикладнији термин (појам) – *Slavia latina*.⁷ Током средњег века све јаснијом се показивала диференцијација у сфери *Slavia latina* на два дела – *Slavia romana* и *Slavia germana*, тако да се Толстојев термин *Slavia latina* на сматра много прихватљивијим пошто покрива оба дела неправославних Словена.

Иако је данас Пикјева бипартитна концепција Словенства, заснована на подељености културног наслеђа средњовековне и предмодерне Слaviје на две културне зоне, широко прихваћена, у почетку је наишла на противуречне реакције међу славистима. Многи слависти су је релативно радо прихватили и даље разрађивали док су је неки критиковали страхујући да она сувише наглашава религијске факторе (уп. Picchio 1998, Пиккио 2003). Теорија Рикарда Пикја о духовном и културном јединству *Slavia orthodoxa* изазвала је и полемику у научној славистичкој литератури али је наишла и на независну потврду у истраживањима Никите Толстоја, у његовој концепцији „древног словенског језика” (термин који покрива појмове: општесловенски и црквенословенски језик). С обзиром на то да је тај језик, као и на њему стварана оригинална и преводна књижевност тј. писменост, био наднационални, али и интернационални (односно међунационални), он није – нити по својој генези нити по географском простору на којем је функционисао – ни могао бити национални. С тим у вези треба „отворено рећи”, сматра Толстој (1988: 38) „да је језик српске, бугарске, руске и др. редакција *један, јединствени древни словенски* (или „црквенословенски”, или „књишкословенски”) *књижевни језик* независно од чињенице што се он у различи-

⁶ Оваква историографска схема данас је широко призната и прихваћена у славистици. Међутим, да би се избегли сви евентуални неспоразуми, треба истаћи да међу културним ареалима *Slavia orthodoxa* и *Slavia romana* никада нису биле јасно установљене границе и да се зато може говорити и о зонама где је долазило до узајамног мешања и преплитања утицаја (на пример, Велика Моравска, глагољашке области у Далмацији, Босна, Украјина и Белорусија). Из тога проистиче закључак да се појмови *Slavia orthodoxa* и *Slavia romana* више могу применити на традиције културе него на територијалне и административне јединице (Пиккио 2003: 203).

⁷ Сам Пикјо, међутим каже: „Друге термилошке могућности за [појам] *Slavia romana* укључују [термине] *Slavia catholica* и *Slavia latina*. Као и у случају *Slavia orthodoxa*, ова термилошка разноликост изгледа да више одражава општу атмосферу недоумице него суштинске разлике у схватању. И сâм сам допринео овој општој несигурности употребом различитих термина на самом почетку својих истраживања. Више пута сам говорио и писао о *Slavia catholica* и *Slavia latina* пре него што сам одабрао [термин] *Slavia romana*” (Picchio 1998: 3, п.5; Пиккио 2003: 103, 5н).

тим епохама могао налазити под утицајем одређеног народно-разговорног супстрата који је служио и као извор његовог обогаћивања те је тако и мењао своје лице”.⁸ Не треба, међутим, изгубити из вида да је код православних Словена писменост вековима била привилегија елите васпитаване у религијској традицији. Суштина наслеђа православне Славвије састоји се у сагласности принципа који одређују основне видове човекове активности у оквирима културног и језичког заједништва, те појам *Slavia orthodoxa* треба заправо изједначавати с културним наслеђем односно с културном традицијом која се преносила с једног поколења на друго.

Средњовековна књижевност на том, у суштини, наднационалном црквенословенском језику била је заједничка за Јужне и Источне православне Словене и имала је јединствен фонд писаних споменика и развијала се као јединствена целина. Највећи део средњовековне књижевности православног Словенства, а такође и румунске писмености, чинили су преводи, углавном са грчког, општехришћански или општеправославни списи (библијске и богослужбене књиге, дела црквених отаца, догматско-полемички списи, итд.). Тај корпус споменика, заједнички за цео византијско-словенски свет, обезбеђивао је том свету осећање религијског, културног и језичког јединства. Знатно мањи део те средњовековне писмености чине оригинална дела с израженом националном тематиком (житија, свечане и поучне беседе, посланице, летописи, историјски списи, итд.). Међутим, у славистици је дуго владало схватање да треба проучавати само тај мањи („национални”) део средњовековне писмености, а остављано је по страни богатије црквенословенско наслеђе. Током осамдесетих година XX века појам бипартитне Славвије и бипартитног културног наслеђа средњовековне и предмодерне Славвије бива у Европи, подељеној „гвозденом завесом” после Другог светског рата, али и у свету ипак постепено све шире прихватају међу славистима иако је у социјалистичким земљама у почетку постојао страх да такав концепт сувише наглашава „религијске” компоненте словенског средњовековног наслеђа, које су у средњовековној заједници свакако морале бити евидентне, али које нису биле „подобне” социјалистичком атеистичком погледу на свет нити компатибилне са њим.

Теорија односно концепт православне Славвије усмерили су основно интересовање многих слависта с националног на опште и заједничко и супротставила се дотадашњем уском приступу који полази од романтичарске историографије прве половине XIX века. Мада је совјетска

⁸ Под термином „старословенски језик” Толстој иначе подразумева само језик низа споменика X-XI века (око 20 таквих споменика) чији је списак установљен и коначан, и који су прихватили готово сви истраживачи (Толстој 1988: 48, 3н).

лингвистика у почетку била против Пикјевог концепта *Slavia orthodoxa*, слависти млађе генерације прихватили су га, а то су на крају учинили и неки несумњиви ауторитети у славистици (Толстој и Лихачев, на пример).⁹ Противници оваког Пикјевог концепта, којим се средњовековно књижевно наслеђе Источних и Јужних (балканских – православних) Словена интерпретира као наднационални израз културног и духовног простора *Slavia orthodoxa* и црквенословенског језичког заједништва, били су они слависти који су као представници словенских националних (или патриотских) филологија доводили у питање чак и постојање црквенословенског језика као наднационалног књижевног језика.

И бивша југословенска, односно српска славистика углавном је игнорисала овакво поимање заједничког надетничког духовног простора, књижевног језика и писмености православних Словена и наставила је да се бави њиховим усконационалним аспектима. Димитрије Богдановић и Ђорђе Трифуновић једини су расправљали о концептуалној заснованости и практичној прихватљивости терминолошке формуле као што је *Slavia orthodoxa* односно *Slavia romana/latina* (уп. Picchio 1998, Пиккио 2003), а Александар Младеновић овај термин спомиње цитирајући Н. Толстоја у својој расправи „Примање и измене рускословенског језика”, првом тексту у књизи *Славеносрпски језик*.¹⁰ Занимљиво је да и Павле Ивић у својој књизи *Преглед историје српског језика* (1998: 126) овај термин спомиње само у једној фусноти наводећи да је Рикардо Пикјо експлицитно увео у науку „појам језичке и духовне заједнице *Slavia orthodoxa*”, не изјашњавајући се при том о самом концепту; у тексту „Књижевни језик као инструмент културе и продукт историје народа”, објављеном у књизи *Историја српске културе*, Ивић (1996: 43), не елаборирајући сам концепт, каже: „Заједнички књижевни језик Срба, Бугара и Руса учвршћивао је припадност свих тих народа православном културном кругу, увек отвореном према грчком утицају”. Разлози таквом односу према концепту бипартитне Славије могу се, вероватно, наћи у идеолошкој сфери и у друштвено-историјским приликама које

⁹ Пикјо констатује да неки слависти млађе генерације (који изгледа нису упознати, како он претпоставља, са дискусијом која се водила у славистици, пре свега међу совјетским лингвистима, у вези са његовим терминима и теоријом, и који као да игноришу чињеницу да су Лихачев и остали совјетски лингвисти у почетку оспоравали његов концепт православне Славије) изгледа верују да је тај термин/појам [*Slavia orthodoxa*] настао у совјетској Русији па чак и Пикјево име стављају на списак оних западних слависта који су прихватили тај концепт (Picchio 1998: 6-7; Пиккио 2003: 103-105, 431-432).

¹⁰ „Самим тим, данас познати московски слависта Н. И. Толстој је сасвим у праву кад истиче да замена српскословенског рускословенским код Срба није примана „као замена једног језика другим, већ само као примање *друге варијанте* једног истог језика који је имао ширу распрострањеност употребе и који је водио ка уједињењу са свом осталом културном сфером *Slavia orthodoxa*” (Младеновић 1989: 16).

су владале у социјалистичкој Југославији – у социјалистичком концепту братства и јединства, али и у продуженом трајању романтичарског деветнаестовековног концепта јужнословенског јединства¹¹ (када се родила и идеја југословенства) и романтичарског поимања језика и нације. Наравно, и сама чињеница да се са српским књижевним језиком у XIX веку догодила Вукова револуција којом је прекинут континуитет са средњовековном књижевнојезичком традицијом, што је био преседан у православној Слaviји, наметнула је и савременој славистици и лингвистици визуру са становишта Вукове победе.

Оријентација средњовековних књижевника на заједнички, наднационални корпус црквенословенских споменика као на нормативни образац за књижевност и језик од почетка је условила посебну структуру древне словенске књижевности која се, према Пикју (Пиккио 2003: XI; 431-473), није заснивала на књижевним родовима и врстама већ на принципу подражавања образаца и модела. Он сматра да модели и типови у књижевној традицији средњовековне Слaviје проистичу из особености средњовековног поимања света, те да су словенски списатељи били усмерени на 4 главна обрасца. То је „библијски образац” – сведочанство провиђења о историји човечанства, „патристички образац” – једино правилно осветљавање и тумачење догађања и чињеница, „константиновски образац” – слављење хришћанске државе и њених владара (по угледу на сличне текстове посвећене цару Константину Великом) и „молитвени образац” – обраћање Богу. Средњовековни писац живео је и стварао по тим обрасцима. У оквиру традиције православне Слaviје идеја „правописања” (ортографије) била је нераскидиво повезана са идејом „православља” (ортодоксије) и њен утицај на књижевну делатност простирао се далеко шире него што то подразумевају правописна или граматичка правилност. Значајни део православних писаних споменика сачинили су компилатори или редактори који су, у највећем броју случајева, преправљали у нове творевине већ постојећи материјал. Такав метод стварања био је у средњовековној православној Слaviји широко распрострањен.

„Жанровским” каноном културног ареала *Slavia orthodoxa* бавили су се многи, пре свега руски аутори (Лихачев, Толстој). Они тај канон схватају као „статички хијерархијски систем, који се готово не мења током читаवे историје културне заједнице православних Словена” (Кречмер 1990: 224). У тако устројеном хијерархијском систему и врста тек-

¹¹ Иначе, идеје о словенској узајамности јавиле су се у свету *Slavia romana* током борбе с Турцима, а делимично и за време млетачке експанзије која је била посебно изражена у XVI и XVII веку. Та идеја поникла је у Пољској, у књижевно-политичком покрету сармата, а у Далмацији и Хрватској међу илирцима (Толстой 1998: 259).

ста, са својом чврстом структуром, статички је феномен. Оно што посебно треба истаћи, а што је за ову расправу веома битно, јесте то да врста текста значајно утиче и на тип и карактер језика текста. Овакво средњовековно словенско наслеђе још увек је било веома живо у XVII али и у XVIII веку и почетком XIX века и код Руса и код Срба када и једни и други почињу да преузимају западноевропски књижевно-језички модел. Тај систем жанрова, чији су стилови представљали, за разлику од данашњих, „затворен систем”, функционисао је и као одређена језичка организација. С тим у вези, узимајући у обзир врсту текста и његов језик, Толстој је предложио занимљив модел хијерархијске жанровске устројености текста, који је разрадио за жанровски канон *Slavia orthodoxa*, а који се могао применити и на ситуацију у српској писмености преднационалног периода (пре свега XVII и XVIII века) (Толстој 1977; 1978; 1979, 1988; Толстой 1982; Кречмер 1990).

Никита Толстој сматра да је у старој књижевности православних Словена постојала једна доста строга и разграната хијерархија жанрова која је подразумевала и строгу употребу језика односно одређеног типа језика у одређеној врсти текста. Та се хијерархија историјски мењала, развијала и добијала сложенији карактер јер су све старе књижевности православних Словена, као и општесловенска књижевност културног ареала *Slavia orthodoxa*, имале једну особину битну за њихово обличје, структуру и функционисање: дела која су се појављивала током осам столећа (почев од Ћирила и Методија) нису се, по правилу, губила, замењивала или брисала из састава књижевности, него су егзистирала и чувала се – не у виду књижевно-историјских споменика, већ као жива и савремена творевина, као дела која су преписивана и које је тражио стари српски (односно руски, бугарски или влашки и др.) читалац (Толстой 1982: 19). Оно што изразито одликује ту панхроничну писменост, поред њеног изразито сакралног карактера, јесте одсуство индивидуализованог стваралаштва – пошто се „свако стваралаштво у православној култури схватало као служење Богу” (Kretschmer: 1996: 33). И у томе је једна од битних разлика између старе и модерне књижевности код Словена. Од XVIII века може се пратити „европеизација” књижевности овог словенског културног и духовног простора када у књижевности долази до узаstopног смењивања једног правца другим што је наметало и модификацију, преиначење читавог жанровског система (а самим тим и језика). Док су жанрови у Толстојевој класификацији били панхронични и симултани, и током векова подједнако савремени свим читаоцима, западноевропски модел књижевности подразумевао је сукцесивно смењивање књижевних епоха и књижевних врста („ода је, као што је познато, била везана за класицизам, елeгија – за сентиментализам, бала-

да – за романтизам, роман – за реализам итд.” Толстой 1982: 19), с којима долази и еманципација улоге аутора – он више није само преписивач, редактор или приређивач и компилатор који своје име (стидљиво) ставља на корице (или га потпуно изоставља) већ индивидуализован стваралац књижевног дела који се на свом делу потписује својим именом и презименом.

Толстој (1982: 15-25) „старосрпску” књижевност или писменост условно, с обзиром на однос језика и врсте текста, дели на 14 разреда или рубрика (слојева, сегмената, видова или „жанрова”), поређаних према одређеној хијерархији (у облику имагинарне пирамиде) који се налазе у одређеној узајамности. У основи те замишљене пирамиде, тог књижевно-језичког конструкта била је усмена народна књижевност, а на врху (1) текстови *теолошко-*, дакле *верско-литургијске* књижевности (богослужбене књиге; минеји) као најсакралнија и најауторитативнија дела у односу на остале рубрике и текстове. У тој рубрици током векова састав дела је остајао стабилан и непромењен, а језик је еволуирао у најмањој мери.¹² Текстови из ове рубрике имали су надетнички карактер, припадали су старој општесловенској књижевности. За разлику од прве рубрике, друга (2), коју чине дела *теолошко-* или *верско-химнографске* литературе; – садржала је извештајан број „националних” текстова (нпр. службе српским свецима). То се може рећи и за трећу (3) рубрику – *хагиографску* књижевност (житија, животи светаца: дела св. Саве, Доментијана, Теодосија, архиепископа Данила и др.), као и за четврту (4) – *панегиричку* књижевност (разне похвале, похвална слова: *Похвала св. Симеуну и св. Сави*, *Похвала кнезу Лазару*), и за текстове нижих рубрика, у које се убрајају: пета (5) *верско-педагошка* књижевност – тумачења („толкованија”) јеванђеља, псалтира, старозаветних књига као и дела црквених отаца – *патристика*¹³ (нпр. посланице); шеста (6) *теолошко-* или *верско-јуристичка, правна* литература (црквени

¹² Ана Кречмер, Толстојева ученица, која је наставила да се креће у духу његових истраживања, посебно на пољу историјске стандардологије, сматра да питање очувања и стабилизовања (још) некодификоване норме јесте једно од централних места у тим испитивањима. Ту су посебну функцију имали текстови на вишим степенима жанровске хијерархије који су у том смислу служили као образци пружимајући тако улогу кодификатора и чувара књижевнојезичке норме, што су, каже она, основне поставке теорије Алексејева. Тај процес усвајања норме одвијао се кроз школски систем православних Словена где се читање савладало учењем напамет одређених канонских црквенословенских литургијских текстова и то одређеним редоследом: часловац, псалтир, апостол. На тај начин учила се напамет и њихова језичка и текстолошка организација. Као изразитија обележја „високе” црквенословенске норме наводе се синтетичке претериталне форме (аорист, имперфекат), двојина, апсолутни датив, одређене хипотактичке конструкције, партиципске конструкције и др. Одсуство тих карактеристика обележје је „ниже” функционалне варијанте „високог” стила црквенословенског језика, која се сматрала „хибридном” (Кречмер 2000: 551-552).

¹³ Патристика или патрологија део је историјске теологије који се бави животима, списима и учењима црквених отаца.

и манастирски типичи, устави, крмчије, номоканони и др.); седма (7) *апокрифска* књижевност (такозване „лажне књиге”, апокрифи – религиозно-књижевни састави на библијске теме које је црква одбацила и забранила због тога што су у супротности са библијском традицијом; то су разни старозаветни и новозаветни апокрифи; обично под именом неког апостола или пророка, нпр. прича о Исусовом животу, и др.).

Текстови световних, неконфесионалних рубрика имају доста изразито национално обележје и оно је за њих типично. Такви су текстови у које спада (8) *историографска* књижевност (српски летописи, родослови, хронике, хронографи); (9) *наративна* књижевност коју чине романи, приче („повести”), приповетке (*Александрида*, *Варлаам и Јоасаф*, *Тројански рат*, *Приче о Соломону*, *Муке блаженог Гроздија*); (10) *ходо-часничка* литература (путописи у Свету земљу Јеротеја Рачанина, нпр.). Једанаеста рубрика (11) прилично је хетерогена по саставу текстова. У њу су укључени *натуралистички* текстови (природњачка литература: *Физиолог*, *Хришћанска топографија* Козме Индикоплова; лекаруше, медицински кодекси) и *филозофско-филолошка* литература (нпр. *Пчела*; *Сказанија изјављено о писменех* Константина Филозофа). Дванаесту (12) рубрику чине дела *световно-јуристичке*, правне литературе (световни правни кодекси – законици, нпр. *Законик цара Душана*). У рубрику број (13) укључени су текстови који припадају *пословној* писмености (административни списи и писма, дипломатски, трговачки); а у (14) текстови који чине писменост *свакодневног живота*, профану књижевност (приватно-приручни текстови, приватна писма, записи, бајања, мађијске књиге и сл.).

Природа и тематика првих шест рубрика је строго религијска¹⁴ и оне обухватају корпус раних текстова – преводе са грчког или оригинална дела, углавном јужнословенска (осим служби, житија, похвала, која су почев од XIII века често везана за „српску националну традицију”), који заједно са текстовима из 7. и делом из 8. и 9. рубрике припадају истовремено и општесловенској писмености православне Славије. Списак световних рубрика општесловенске књижевности знатно је мањи, а у њега се убрајају и дела „лепе” књижевности (нпр. *Александрида*)¹⁵ од којих су нека писана „старим српским књишким језиком, бли-

¹⁴ Степен сакралности садржине и језика текстова постепено се смањује од 1. до 6. рубрике. И текстови из 7. рубрике, која је званично неконфесионална и чак „антисакрална”, пошто имитирају сакралне текстове, морали су бити „исправни” у сваком погледу па и са језичке стране и зато су писани српскословенским језиком (Толстой 1982: 22).

¹⁵ Срењојева традиција рукописне историјско-белетристичке књиге код Срба наставља се руском штампаном књигом крајем XVII и почетком XVIII века, а током XVIII века књиге ове врсте имале су по десетак издања. „Ова књижевност се својим моралнопоучним садржајем и својом хришћанском дидактичком тенденцијом уграђује у ново доба. И баш то што је литератури и

ским народном” (Толстой 1982: 22). Такав „неархаичан” језик („прожет дијалектизмима”) типичан је за текстове 8. рубрике, али и за део „природначких и за скоро све световно-правне текстове”. Нека дела су новијег постања (ходочасничка књижевност и „национални” световно-правни текстови из XIV и XV века, или чак и XVII века, као што су *Езопове басне*). „Национални” текстови су оригинални (тј. непреведени) и „чисто [су] српског порекла” и њихов број се повећава током векова чиме се укупна количина дела српске књижевности готово удвостручава (Толстой 1982: 23). Текстови из рубрике девет (9), али и тринаест (13) трпели су и језички и жанровски утицај дела насталих изван сфере *Slavia orthodoxa*. Последње две рубрике су донекле аутономне у односу на осталих дванаест. Њима припадају готово искључиво „национални” текстови, али они не спадају у књижевност већ у писменост, јер је њихова уметничка вредност у већини случајева минимална. Њихова функција је или пословне или практичне природе па зато ни не чине неки одређени књижевни жанр. Може се чак рећи да ти текстови нису ни писани књижевним језиком већ једним посебним, пословним старосрпским писменим језиком.

Ирена Грицкат (1987: 117) допуњује списак врсте текстова које би требало узимати у обзир приликом изучавања језика предстандардне епохе. Она упућује на календаре, часописе, алманахе, научнопопуларне и паранаучне списе и запажа да Толстојев модел „жанровског” система (Грицкат 1987: 117) не обухвата текстове који су припадали забавној, тривијалној књижевности. Сви ти текстови имају заједничку, са становишта аскетске строгости православне писмености, „бласфемичну” намену – да забаве читаоца. Црквенословенски корпус „жанрова” није знао за забавну књижевност и црквени карактер писмености православних Словена искључивао је постојање, на пример, љубавног романа, лирике, хумора, који су били одлика западноевропске књижевности. Та књижевност, како је то тачно запазио и формулисао Лихачев, није служила за забаву него за спас душе читаоца односно слушаоца (уп. Кречмер 1990, Kretschmer 1996).¹⁶

даље остављена превасходно васпитна функција значајно утиче на то да се у новим условима и у тој традиционалној књижевности нарочито осети њено просветитељско значење” (Бошков 1973: 541-543).

¹⁶ Управо сакрални карактер те књижевности и одсуство индивидуализованог аутора представљају наизразитије одлике књижевности сфере *Slavia orthodoxa*. Анонимност аутора давала је тим текстовима обележје заједничког духовног блага, док им је сакралност обезбеђивала високи углед пошто су фунгирали као посредници између Бога и човека, чиме се обезбеђивала, а чиме се и објашњава, њихова изузетна стабилност у простору и времену и пошто се на грешке у преписивању текстова гледало као на грех према Богу (уп. Кречмер 2000).

Хронолошке границе и временска растојања настанка и постојања одређених текстова (рубрика) нису били много битни и слабо су се примећивали. У то време релевантне су биле професионалне границе (између католицизма – православља – ислама, а касније и унијатства и сл.) и одређене језичке везе (између грчког – старословенског – латинског језика, али не и између старословенског и – старосрпског итд.). У старој књижевности, тачније у књижевном, књишком животу није се осећала оштра и брза смена књижевних праваца и стилова: ново се обично прилагођавало старом и није га истискивало. Сама књижевност често није била чисто српска него је значајним својим делом улазила у општу међусловенску литературу дела света названог *Slavia orthodoxa*, који је по својој традицији и духу био близак византијском свету и литератури, коју је делимично калковала и делимично продужавала.

Средњи век, као „унутрашња” историографска категорија у православној Слaviји, пренео је и на појам „средњовековни” значење „стари” или „класични”, те се он на крају почео употребљавати, на културолошком нивоу, у опозицији са појмовима „модеран” и „нови”. Данас се термин средњовековни често употребљава да означи „старе” периоде руске, српске и бугарске књижевности који се протежу чак до XVIII века.¹⁷

Подељеност словенског света на две различите културне зоне постала је још видљивија после 1054. године, односно после раскола између источне и западне цркве. Језичка аутономија словенских религијских заједница сачувала се и у оквирима вишенационалног система православног хришћанства. Пошто је латински био званични језик цркве у ареалу *Slavia romana*, словенски црквени језик, којим су се служили Тирило и Методије, постао је званични језик у ареалу *Slavia orthodoxa*. И из те разлике овековечен је идеолошки конфликт, који је поставио темељ „првом словенском питању о језику” („питање језика”)¹⁸ у IX веку. Култура сфере *Slavia romana* почела је примећивати латински образац – док је *Slavia orthodoxa* створила сопствени систем „достојанства” (*dignitas*)¹⁹ и „ауторитета” језика у крајевима источног

¹⁷ Појам „средњовековни период” подразумева епоху између „старог” и „новог” века. Таква историјска перспектива одговара, међутим, само оним културама које су биле актери старе или класичне историје што се, наравно, не може односити на Словене, чија историја почиње тек неколико векова од пада Рима. То, заправо, значи да у славистичким истраживањима трodelна схема хуманистичке историографије (стари – класични период, средњи век и ново доба) може фунгитари само као споља наметнут топос (Picchio 1998: 10-11; Пиккио 2003: 108-109).

¹⁸ Уп. напомену 1.

¹⁹ Термин *dignitas* означава подесност неког језика за испуњавање религиозних, друштвених и литерарних функција. Таква подесност зависи од формалне обрађености језика и његове постојане употребе у научној и образовној сфери. Идеја „достојанства” била је теоријска упоришна тачка за преводиоце Библије на грчки језик, за апостоле хришћанства и за присталице како народног јези-

хришћанства. Суштина „питања језика”, како су га одредили још главни учесници античких, средњовековних и хуманистичких расправа, може се описати као вишевековна постојана забринутост различитих социјума и етничких заједница у вези са два основна проблема: (1) које средство језичке комуникације треба да буде званични и/или књижевни језик неке заједнице; да ли су званична лица и писци обавезни да употребљавају језик којим се свакодневно служе чланови тог друштва или они треба да се служе другим језиком, који испуњава функцију традиционалног носиоца религијских, филозофских и поетских образаца; (2) ако локално језичко наслеђе постане основа званичног и/или књижевног језика, које делове тог наслеђа треба у потпуности прихватити, а шта из њега треба одбацити као неподобно. Та два аспекта „питања језика” заправо одговарају хуманистичком схватању језичког „достојанства” и језичке „норме”.²⁰ И у ареалу православне, као и неправославне Слaviје идентификација Словена с једним или другим културним и језичким системом зависила је од идеолошких и језичких модела које су црквене организације усадиле у њихово духовно наслеђе. Јер, и западна и источна црква, од самих почетака, нису имале само религијску већ и политичку снагу. У најстаријем периоду словенске историје – разлика између ова два културна модела, коју су устоличили хришћански мисионари у свакој од тих зона утицаја, још је и наглашавана различитим решењима која су предлагана у вези са оним што се може назвати „првим словенским питањем о језику”.²¹ Византија је, на пример, стално доводила у сумњу „достојанство” црквенословенског језика тврдећи да је он неспособан да пренесе појмовну суптилност хришћанских догми а појам језичке правилности изједначаваан је са „православношћу”, односно „правоверношћу”.

Да би црквенословенски језик учинили што „православнијим”, словенски писци и учени људи учествовали су у теоријским расправама о „религијској прихватљивости” (тј. о религијском „достојанству”) и

ка, тако и латинског у Италији, Француској, Шпанији, Португалији и Немачкој. (Пиккио 2003: 202).

²⁰ „Норма” може зависити или од подражавања ранијих образаца као што је, на пример, подражавање образаца структуре „класичних” језика, или од признавања одређеног типа језичког израза за језик одређеног слоја друштва, који установљава правила (Пиккио 2003: 202).

²¹ Проучавање теоријских расправа које се односе на „достојанство” и „норму” црквенословенског језика отежано је због тога што у савременој славистици постоји широко распрострањена тежња да се одриче наднационална улога коју је тај језик вековима имао у сфери православне Слaviје, те из жеље да се утврди историјско „достојанство” националних језика, који су касније заменили црквенословенски језик, многи савремени представници „националних филологија” распарчавају тј. разбијају наслеђе језичког заједништва православних Словена, сматра Пикјо (Пиккио 2003: 205).

„истанчаности” (тј. „норми”) свог званичног језика.²² Као и код православних Словена, и у западној словенској сфери питање односа између „достојанства” и „норме” било је повезано са посебним теоријама и методама, заснованим на принципу „подражавања”. Словенски језик је „подражавао” грчки. „Достојанство” латинског језика поредило се са „достојанством” грчког, а овога – са „достојанством” старохебрејског. Полазишна тачка у *Questione della lingua* била је питање подесности италијанског језика („*lingua volgare*”) за испуњавање оних културних функција које је заузимао латински. У вези са проблемом „достојанства”, „питање језика” у оба ареала треба проучавати као појаву општег конфликта између националних и наднационалних система културе у Европи у епохи средњег и новог века. И латински и црквенословенски били су наднационални језици.

Треба, међутим, подвући разлику између супротстављених локалних словенских језика и латинског, с једне стране (у културној и духовној сфери *Slavia romana*), и између супротстављених локалних словенских традиција и црквенословенског језика – с друге (у сфери *Slavia orthodoxa*). Локалне тенденције у употреби црквенословенског језика у књижевности до XVIII века утицале су на расправе о „међуетничком достојанству” али и о „унутрашњој норми” црквенословенског језика. У сфери *Slavia romana* ситуација је била другачија. „Достојанство” локалних језика није зависило од „достојанства” латинског, као што ни „норма” латинског језика није могла имати већи утицај на различите покушаје кодификације „норми” словенских језика. У то време, међутим, наднационални језик православне Славије (црквенословенски) представљао је највиши степен кодификације словенских језичких традиција, а латински је за Словене из културне сфере *Slavia romana* био заправо страни језик. „Питање језика” у сфери *Slavia romana* разликовало се од „питања о језику” у сфери *Slavia orthodoxa* и у томе што Словени из неправославне сфере никада нису конституисали „римско-словенску заједницу” нити су имали заједнички „римско-словенски језик” који би био еквивалентан и аналоган црквенословенском језику православних Словена. Расправе које су се тичале особености самосталних словенских књижевних језика пратиле су појмовне моделе западно-европског *Questione della lingua*. С тачке гледишта латинске традиције, статус чешког, пољског, словеначког и хрватског језика био је исти као

²² И трактат Црнорисца Храброг, његова апологија „О писменех”, на пример, била је усмерена против оних који су бранили грчко писмо. Његови основни аргументи служили су касније као образац у доцнијим дискусијама. Словенско писмо, тврдио је Храбри, заслужује пуно признање („достојанство”) јер га је створио „богодуховљени” хришћански учитељ (Константин-Ћирило), а његова норма не изучава се с мање ревности него што су то чинили грчки граматичари радећи на кодификацији свог књижевног језика (Пиккио 2003: 206).

и статус италијанског *lingua volgare*. „Питање језика” у овим двема сферама међусобно се разликовало и у томе што у културном ареалу *Slavia romana* до краја средњег века није довођен у питање ни примат латинског језика. Тек са раним хуманизмом и ренесансом поставља се и „питање језика”, односно регионални словенски језици упућују изазов догмату неприкосновеном ауторитету и „достојанству” латинског језика.²³ Као што су у овом ареалу општи принципи хуманизма и ренесансе били полазиште за покретање „питања о језику”, њега је подстицало и рађање нових европских држава као и идеолошки и религијски конфликти који су настајали током XV и XVI века, пре свега у покретима реформације и контрареформације (уп. Пиккио 2003: 202-331).

Ако погледамо прошлост словенских народа, историјска збивања у XVII и XVIII веку, у вековима који непосредно претходе епоси стандардизације језика, можемо видети да су Јужни Словени, дакле и Срби, били у саставу три велике државе: Отоманске империје, Хабзбуршке монархије, Млетачке републике, а остали део Словенства још у две: у Пољској краљевини и Руском царству. Друштвена, културна и језичка ситуација и услови у тим државама нису били једнаки и, наравно, били су прилично сложени. А слика српске писмености XVII и XVIII века и њеног језика носе печат несређених социополитичких прилика у којима су Срби живели. Та књижевност и њен језик живе или настају у средини која је највећим делом вековима била под влашћу турске, али и аустројске и млетачке државе и то у друштву које нема ни стални нити јединствени политички и културни центар, на простору који је прилично велик али и расцепкан, а народ који је ствара и који се њиме користи, без сачуване или изграђене друштвене и културне елите, пре свега секуларне – још увек лута, „гоњен политичким приликама и ратовима”. Оквирне границе таквог српског културног (па и језичког и политичког) простора могу се дефинисати: између Хеба (град у Чешкој у чијим казаматима је робовао гроф Ђорђе Бранковић и писао своје *Хронике*) и Сент Андреје на северу и Јерусалима, Хиландара и Далмације на југу, између Венеције на западу и римничке штампарије у Влашкој или Москве на истоку (Павић 1970: 23-27; Ивић 1998: 105-158). У тим коорди-

²³ У вези са „питањем о језику”, које је свакако у типолошкој зависности од западноевропског *Questione della lingua*, у расправама међу славистима поникло је много неспоразума да ли је „национална језичка традиција” православних Словена млађа или старија од одговарајуће традиције „римског” Словенства. Ти неспоразуми били би избегнути да се водило рачуна о двојној природи црквенословенског језика који је истовремено функционисао и као „национални” и као „наднационални”. Ако се црквенословенски посматра као резултат кодификације „народног језика”, његова традиција је несумњиво старија од традиције језика у сфери *Slavia romana*. Међутим, ако пођемо обрнутим путем и црквенословенски посматрамо као словенски еквивалент латинском – онда је он много касније истиснут националним етничким језицима (Пиккио 2003: 226-227).

натама и у том прилично расточеном географском простору настају, преписују се или се штампају српске књиге на (предстандардним) писменим идиомима српског језика.²⁴

Књижевност стварана с обе стране аустријско-турске и аустријско-млетачке границе имала је добрим делом исту судбину као и односи „хришћанске Европе” и Турског царства (Павић 1970: 24). Примарно настала у окриљу византијске цивилизације, у којој је вековима владао синкретизам и панхронизам, симултано присуство свих књижевних стилова (Толстой 1998: 200-211. и д.), српска књижевност морала се укључити и у савремене западноевропске токове, на пример – барока. То је нужно изазвало њено прожимање с књижевношћу у граничним подручјима, која је већ имала изразит регионалан и етнички карактер, те је она полако мењала свој ток и своје форме прилагођавајући се узусима и укусима европске цивилизације и оног дела Словенства који називамо *Slavia romana*. Са тим променама нужно се морао мењати и књижевни језик пошто је онај који је „опслуживао” такву „панхроничну” писменост у својој суштини био надетнички феномен.

Српска књижевност или, тачније, писана књижевност, који су упражњавали Срби до XVIII века, представљала је знатну – „шестовековну наслагу различитих епоха и различитих форми литерарног стваралаштва”, често анонимног, које се преносило с колена на колено, преписивало, редиговало и у свим тим вековима било читаоцу увек једнако савремено. У тој књижевности (и њеном језику) коегзистирала су и била равноправна на синхронном (истовременом) плану (али не и функционално) дела из различитих векова, са различитих извора, с различитим генетским и дијахронијским обележјима. Док XVII век још увек тежи средњем веку, XVIII век односно војвођанска славеносрпска култура обележава почетак новог доба, доба европеизације српске књижевно-

²⁴ Тај српски културни простор, који се временом проширује, Павић на другом месту дефинише још разуђеније и шире: „Тај простор је на северу допирао до Саксоније и Лајпцига, где Доситеј Обрадовић довршава и штампа своје књиге, на западу до Венеције са ћирилском штампаријом Димитрија Теодосија и Трета, где се на граници два века формира јако књижевно средиште под меценатством српских трговаца који се у Трсту настанују из пословних разлога, оснивајући тамо трговачку колонију и српску црквену општину. По мишљењу савременика, најудаљенија тачка на западу је Падова, где су се 1803. године, очичи избијања српске револуције, састали на „тајној вечери” Доситеј и Атанасије Стојковић, „на крајњем иза свију жилишта славенских Западу” – како је забележио песник Павле Соларић, код кога је овај састанак био одржан. На истоку, такве граничне тачке су Москва, Петровград и Украјина, где настају мемоари Симеона Пишчевића, Шклов, где борава Доситеј, или Харков, где службује Атанасије Стојковић и Глигорије Трлајић, док је на југозападу овај простор омеђен књижевним стварањем у Далмацији, где по православним манастирима настају књижевна дела, као што су мемоари Герасима Зелића или Доситејеви првенци. Сремски Карловци, Нови Сад, Рума, Вршац, Сомбор и Београд (после ослобођења 1806), затим Будим, Пешта и Беч чине језгро овог широког круга. Готово би се могло рећи да карта путовања једног од највећих духова епохе, Доситеја Обрадовића, обухвата тај простор на симболичан начин” (Павић 1979: 28).

сти. Од средине XVIII века може се пратити убрзани развој књижевног језика, а у културном животу Срба у Јужној Угарској (данашњој Војводини) готово истовремено егзистирају барок, просветитељски рационализам, класицизам, предромантизам, али и још жива византијска и црквенословенска традиција (Павић 1970, 1979, 1985, 1991; Толстой 1979, 1981. и д.; Kretschmer 1996). Проучавајући нашу књижевност XVII и XVIII века у „територијално и хронолошки широком контексту литература са суседних подручја и из суседних периода” Павић „управо у барокним особинама налази чврсту спону наше уметности XVIII века са њеним ранијим и каснијим периодима [...] Он је пошао од става о убрзаном, дисконтинуалном развоју наше литературе и у бароку је видео најзначајнији интеграциони чинилац, „моменат усвајања”, „хватања корака” са западноевропским збивањима. У јужноруској књижевности видео је снажан подстицај барокизације наше литературе” (Бошков 1973: 536).

Путеви стварања националних словенских књижевних језика одређени су социополитичким приликама односно карактером етничке самосвести и самоспознаје словенских народа у епоси њихових националних препорода, а историја старог словенског књижевног језика, који је функционисао у делу Словенства названом *Slavia orthodoxa*, била је скопчана са ћирилометодијевском књижевно-религијском традицијом, с идејом словенске узајамности и јединства. Дакле, развој одвојених књижевних језика тих Словена био је међусобно повезан индиректно – преко тог старог, надетничког и наднационалног словенског књижевног језика, али и посредно – путем двоструких и многоструких међусобних контаката (уп. Толстой 1988, 1998). Може се рећи да „питање језика” код Срба започиње 1690. године, Великом сеобом²⁵ са турске територије у тада хабзбуршку Војводину, и оно ће бити актуелно и трајати све до коначне победе Вукове реформе у другој половини XIX века.²⁶ Из објективног страха од аустријске католичке пропаганде и покушаја

²⁵ Велике сеобе које су трајале од XV до XVIII века током турске навале и владавине измениле су просторни распоред народа. У XVIII веку прилике су се смириле, турско напредовање је коначно окончано и границе су се усталиле на реци Сави на северу и на масиву Динаре на југу. Хабзбуршко царство ушло је у раздобље консолидације, и под Маријом Терезијом и Јосифом II почела је модернизација друштва и укључивање у општеевропска кретања ка напретку. Турска је била још моћна, али је неповратно испала из трке. То је управо било раздобље када се потреба за стварањем стандардног језика наметнула народима југоисточне Европе, и међу њима говорницима српских и хрватских дијалеката. Био је то нужан предуслов за неопходну еманципацију али и за етнички и духовни опстанак, за одржавање властитог идентитета у свету који се нагло мењао (Катићих 1986: 94-95).

²⁶ И током читавог XX века, а ево и у новом, XXI, питање стандардног (српског) језика, његовог имена и садржаја тог појма и даље је у жижи пажње националне лингвистике и социолингвистичких и социополитичких расправа, којима се још увек не види, али се наслуђује крај.

унијаћења којима су били изложени, Срби из Војводине напуштају до-тадашњи језик своје писмености и богослужења – српскословенски и прихватају рускословенски покушавајући да, уз помоћ руских учитеља, који су са својим књигама донели и тај језик у новоотворене школе, литургију и књижевност, унесу нови живот у помалу избледелу и замрлу црквенословенску традицију.

Замена српске редакције руском отворила је код Срба врата „језичком конфликту” и готово кроз цео XVIII и прву половину XIX века питање (типа) књижевног језика, његове стандардизације, али и писма и правописа којим тај књижевни језик треба да се служи, заокупљаће пажњу младе српске интелектуалне елите и економски све снажније нове, грађанске класе. Процес стандардизације српског књижевног језика био је и дуг и сложен. Он не представља једноставан прелаз са касне фазе српскословенског језика (такозваног „србуљског” типа), који је постојао крајем XVII и почетком XVIII века, на књижевни језик на народној основици, који је кодификовао Вук Караџић, већ је био повезан са покушајима формирања различитих типова књижевног језика – рускословенског (руске редакције црквенословенског), руског књижевног језика XVIII века (тзв. „историографски слог” и сл.; уп. Толстой 1998: 243, Ивић 1998: 127), славеносрпског (који се често дефинише као „средњи” или мешани тип језика са неодређеном количином елемената рускословенског односно регионалног, српског језика) и „доситејевског народног”.

Треба, међутим, истаћи да оно што се углавном подразумева под термином славеносрпски не треба схватати као статичну вредност већ као динамичну структуру која се мењала и еволуирала од структуре у чијој је основи био рускословенски систем са којим су се мешали елементи српског регионалног вернакулара на готово свим нивоима језичког система, до оног типа језика – чијим се родоначелником може сматрати Доситеј Обрадовић, а кога су следили многи војвођански писци током прве половине XIX века, који је у својој основи био српски са одређеним елементима, углавном из периферне језичке структуре (пре свега из лексичког система), који су били рускословенске провенијенције – такозвани „славенизми”.²⁷ Наравно, ни Доситеј није самоникао у својим настојањима да пише „народним језиком”. Претече таквог про-

²⁷ „За рехабилитацију славеносрпског пуно је урадио А. Младеновић. Наиме, у славистици славеносрпски се дуго сматрао (а понекад се сматра и данас) као несређен амалгам хетерогених језичких елемената који нема ни статус језичког система (Грицкат 1966) и који не долази у обзир као озбиљни кандидат за стандардни језик. А. Младеновић је показао међутим у својим радовима да (а) славеносрпски у току свог развоја показује све јачу тенденцију ка нормализацији језика, и (б) карактер мешања, констелација елемената различитих језичких система у текстовима подлеже одређеним правилима (Младеновић 1976а, 1976б, 1981с)” (Кречмер 1990: 223).

седеа у српској писмености можемо пратити од самих њених почетака, а у XVIII веку српским језиком нека своја дела пишу, између осталих, и Венцловић, Орфелин и Рајић (уп. Ивић 1998: 84, 108, 136, 144 и д.). Међутим, док је Доситејев књижевни језик „монолитан”, једнообразан у свим његовим делима, језик Рајића и Орфелина разликује се од текста до текста у зависности од жанра (Толстой 1998: 319). „Ако се запитамо који је био књижевни језик Срба око године 1750, одговор ће бити недвосмислен: рускословенски. Ако поставимо исто питање у вези са годином 1870, одговор ће бити исто тако одсечан: народни језик. У међувремену, знамо, текао је постепени развој. Српска књижевност је запамтила безброј прелазних типова. Да се математички изразим, они попуњавају целу континуирану скалу од нула до сто процената. Знамо и то да су ти типови коегзистирали и ривализирали међу собом, а и са оба, чиста’ решења, и да се тежиште полако, али стално померало од рускословенског пола скале ка српском народном [...] Наравно, јасно се могу уочити три основне категорије: доследан рускословенски, прелазни типови и чист вуковски народни језик” (Ивић 1990: 5).²⁸

Периодизација тзв. *спољашње* историје језика обично се заснива на догађајима социополитичке историје језика (за разлику од иманентне историје језика чија је периодизација углавном заснована на праћењу фонетских промена у језику). У славистици одавно постоји и позната је периодизација постојећих књижевних језика код Срба у XVIII веку, коју је предложио Борис Унбегаун у својој књизи *Почеци књижевног језика код Срба*.²⁹ Развој књижевног језика до Вукове реформе може се, према Унбегауну, поделити на три периода: Први – „од 1690. до отприлике 1740. књижевни језик српскословенски који наставља средњовековну традицију”. Други – од 1740. до отприлике 1780, у којем долази до промене типа књижевног језика – „књижевни језик је рускословенски или славенизирани руски којем почињу да конкуришу славенизирани српски и епизодно, књижевни руски”.³⁰ Трећи – током последњих двадесет година XVIII века и почетком XIX века, када долази до преваге и тријумфа „славенизованог и русификованог српског као језика књижевности и покушаја да се он замени језиком сељака, лишеним свих црквенословенских елемената” (Унбегаун 1995: 21 и д.), тј. језика потпуно ослобођеног славенизама. Толстој, међутим, сматра да у том,

²⁸ Проблем конкуренције и коегзистенције различитих књижевнојезичких идиома у књижевном језику код Срба у XVIII веку разрадио је Никита Толстој у свом тексту „Конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику XVIII века код Срба” (Толстой 1981).

²⁹ Ова књига, преведена на српски језик тек 1995. године, појавила се први пут у Паризу, на француском језику читавих 60 година пре српског превода, давне 1935. године.

³⁰ Још 1914. године Јован Скерлић је овај период од 1740. до 1780. означио као рускословенски у српској књижевности (Скерлић 1967: 49).

према Унбегауну, другом периоду још нема праве конкуренције међу овим књижевнојезичким идиомима, односно, према његовој терминологији – „нормама” у књижевном језику XVIII века. Оне су још увек паралелне и комплементарне – заправо „коезистирају”. До конкуренције тих норми доћи ће тек у трећем периоду: 1780 – 1818 (уп. Толстой 1981: 33-40).

Није тешко препознати шта те године, које је експлицирао Унбегаун, значе у (културној и политичкој) историји Срба. Тако је 1690. година Велике сеобе – година када се, под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, културни и верски центар српског народа преместио северно од Саве и Дунава, у данашњу Војводину, у крајеве Аустријске царевине. Година 1740. је година када на аустријски престо ступа Марија Терезија, позната по свом католицизму, наклоњености унији и по својој централистичкој власти и дуготрајној апсолутистичкој владавини, али то је и година када је, на основу Београдског мира, аустријска војска напустила Београд после више од двадесет година владања Србијом (1718-1739) и од тада је граница између Хабзбуршког и Отоманског царства ишла Савом и Дунавом. Године 1780. Марију Терезију коначно наслеђује на аустријском престолу њен син Јосиф II, који је укинуо делатност разних верских комисија и 1781. г. издао Указ о верској толеранцији и равноправности религија, прекинувши тиме стогодишње владино настојање да Србе преобрати у унијате. Његовим доласком на престо почиње тзв. „просвећени апсолутизам”. Две последње деценије XVIII века сматрају се припремним за два крупна догађаја у историји Србије – Први (1804) и Други (1815) народни устанак против Турака. А за историју књижевног језика почетак XIX века значајан је због реформаторске делатности Вука Караџића која ће донети коначно решење проблема основе књижевног језика код Срба.³¹

³¹ Релевантни датуми који су имали утицаја на развој књижевног језика код Срба: (1) Велика сеоба Срба под Арсенијем Чарнојевићем – 1690. године, мотивисана директним позивом Беча; (2) 26. јануара 1699. Карловачким миром Хабзбурговцима је припала цела Угарска, без Баната, као и југоисточни Срем, између осталог; (3) 21. јула 1718. потписан је Пожаревачки мир по коме је београдска епархија са митрополитом Мојсејем Петровићем потпала под Аустрију; (4) митрополит М. Петровић већ 1. септембра 1718. пише из Беча Петру Великом с молбом за помоћ у књигама и учитељима; (5) митрополит 20. октобра 1721, сада из Београда, понавља молбу и са копијом првог писма, пошто руски цар на њега није одговорио, тражи 2 учитеља: латинског и грчког и славенског језика, а 1724.г. – да се Србима пошаље учитељ Максим Суворов, синодски преводилац; (6) Петар Велики 11. маја 1722. одлучује да помогне Српској православној цркви и шаље Максима Суворова, као учитеља славенског и латинског језика; који преко Беча стиже у Карловце крајем маја 1726.г., а с њим стижу и опрема за 12 цркава и уџбеници (уп. Младеновић 1989: 9-16); (7) 1. октобра 1726. отворена је славенска школа М. Суворова у Сремским Карловцима (радила до смрти митрополита Мојсеја Петровића, 1730), с којом је почела нова епоха у књижевно-језичкој и културној историји Срба, пошто се њеним отварањем руски и рускословенски језик уводе у српску културу и књижевност, а рускословенски у српску православну цркву као литургијски језик; (8) после смрти М. Петровића, 27. јула 1730, долази нови митрополит, Викентије Јовановић; Школа прекида

И са културноисторијског и са књижевноисторијског становишта та је периодизација оправдана. До 1740. године српска књижевност носила је особине рукописне „писмености”, која није била намењена широком читањству и која је умногоме сачувала традицију феудалног периода. Тек су дела – оригинална и компилације – невеликог броја списатеља из духовне (монашке) средине одражавала барокне тенденције православне полуконфесионалне књижевности почетка XVIII века. Барок, западно обојен и помешан са француским класицизмом, усвојен је руским посредством или, како се то каже – руским „очима” и језичким стилем, карактеристичан је за други период (1740-1780). Трећи пак период, у којем наступа Доситеј Обрадовић са својим делима, може се одредити као период српског рационализма и просветитељства, мада су се, природно, писала и дела која се непосредно не односе на тај правац (Толстой 1998: 244-245, Павић 1979, 1991).

Четрдесетогодишњи период од 1740. до 1780. године може се сматрати временом владавине рускословенског језика³² и то руског „високог” књижевног стила и историографског стила XVIII века касне руске редакције (Толстой 1998: 257). Усвајањем рускословенског језика

рад, Суворов одлази 1731.г. у Беч, а 1737.г. у Русију; (9) 1733.г. отвара се славенско-латинска школа Емануила Козачинског, који долази из Кијева на позив митрополита Викентија Јовановића; Школа је радила до 1. августа 1737. (до митрополитове смрти), имала је 6 наставника а похађао ју је и Јован Рајић, будући свештеник и писац; Козачински се враћа у Кијев, у лето 1738.г; (10) нови рат с Турцима започет је 14. јула 1737; (11) Београдским миром, потписаним 1. септембра 1739, Аустрија је изгубила оно што је Пожаревачким миром добила, укључујући и Београд, који је 1740.г. напустила после више од 20 година владања Србијом; то је време стагнације у деловима под Турцима, али не и у Војводини где се рађа и расте нова млада грађанска класа; школство и просвета се раз-вијају, што потврђује и пораст штампаних књига – наиме, док је у периоду од 1701. до 1741.г. код Срба штампано само 16 књига (од чега је 1 била на латинском, 1 латиницом, 3 су били руски буквари, а 11 католички буквари и катехезиси намењени босанским католицима и Србима унијатима), у периоду од 1741. до 1780.г. број публикованих књига је већ 130, да би у последњих двадесет година XVIII века било штампано више од 250, од тога од 1790. до 1800.г. чак 187 (Толстой 1998: 257-259); (12) време претњи унијаћењем почиње 1740.г. ступањем на аустријски престо Марије Терезије која инокосно влада до 1765.г, а до смрти (1780) заједно са сином Јосифом II; (13) емиграција Срба из Поморишја и Потисја у Русију (у „Нову Србију”) од 1751-1753; (14) 1770.г. дата је бечком штампару Курцбеку дозвола да штампа српске књиге; (15) 1780.г. Јосиф II долази на престо; (16) 1781.г. аустријска влада признаје Србима верске слободе, доноси се Указ о верској толеранцији, а у току је била и акција аустријске власти да наметне народни језик у школе (што је донело штету продору тог језика у српску књижевност); те године Јосиф II наређује да се у српске школе уведе латиница (митрополит Мојсије Путник протестује и о томе расправља владина школска комисија и после дугогодишњег прегањања око тога, цар 1785.г. одустаје од те намере); (17) 1788.г. Аустрија поново ступа у рат с Турском и накратко заузима северну Србију (до Свиштовског мира 1791.г.); (18) на Темишварском сабору 1790.г. српско грађанство поставља питање својих политичких и културних права и слобода; (19) 1791.г. аустријска влада признаје Србима политичке слободе (Ивић 1998; Самарџић 1993; Гавриловић 1986).

³² Толстој, заправо, тај језик назива „славјаносербский язык” - књижевни језик на руској основи. Под руском основном он овде подразумева старословенски језик позне руске редакције, руски „високи” књижевни стил XVIII века и руски историографски стил тог времена (Толстой 1998: 257). Уп. напомене 37 и 54.

Србима постаје доступна и обимна руска књижевност која је на том језику постојала у Русији. Међутим, та књижевност није била баш много занимљива, јер је у XVIII веку у самој Русији тај језик, рускословенски, функционисао углавном само као литургијски језик. Руси су као свој књижевни језик изабрали тзв. „средњи стил”.³³ Тако су се Срби поново нашли у парадоксалној ситуацији – уместо да постане средство за напредак, тај најзад добијени, устаљен и нормиран писани језик враћао их је у XVII век, у ситуацију у којој су већ били са српскословенским језиком. То што су Срби прихватили језик који није више функционисао као књижевни језик у својој матичној земљи, Русији, свакако је била природна последица теократске структуре српског друштва XVIII века, на чијем је челу био митрополит са својим свештенством које је, поред духовне, имало и световну власт.³⁴ И школска настава имала је верски карактер и ослањала се на руске књиге коју су ђацима представљале прво штиво после буквара. Руске књиге притицале су у великом броју. Из словенске штампарије (са словима нарученим из Москве), коју је 1758. или 1761 [не слажу се подаци у литератури] основао у Венецији Димитрије Теодоси, Грк из Јањине, од 1761. до 1810.г. изашле су 72 српске књиге, од којих су, међутим, многе била обична прештампавања руских црквених књига.

Толстој (1998: 239-344) спроводи даљу диференцијацију другог Унбегауновог период (1740-1780) и разликује етапу од 1740. до 1760.г. као „право рускословенско доба” и од 1760. до 1780. као непосредни, прави „славеносрпски период књижевнојезичке историје” (Кречмер 2000: 545). Ослањајући се на Унбегауна, он даје следећу схему динамике књижевнојезичког развоја: периоди коегзистенције норми (1. и 2) и период конкуренције норми (3). У првом периоду (1690-1740) српскословенски елемент доминира, а руски елемент постаје све јачи, односно „До 1740. црквенословенски језик старе српске књижевности и такозвани србуљски тип језика су у пуној употреби, а то значи да се није одустало од чувања многовековне традиције старе српске књижевности и

³³ Поједини српски књижевници почели су, у својим списима световне садржине, преузимати и руски књижевни језик, језик „емапицирован од рускословенског црквеног”, дакле, руски „средњи стил”, књижевни језик на руској основи, али са много „славенизама” (Ивић 1998: 126-127).

³⁴ „Историјски положај српског народа, који већ вековима није имао своју државу и свој самосталан и неометан политички и културни развитак, утицао је на то да се кроз једино могућу црквенополитичку организацију Срба најпре јурисдикцијом Пећке патријаршије у Османлијској империји, а затим и посебним политичким положајем Карловачке митрополије у Аустријској царевини конфесионални елемент одржава на нивоу пресудног политичког и културног чиниоца. Јер се очување националне самобитности, одређеног степена унутрашње самоуправе постизало, пре свега, путем верске аутономије и у Турској и у Угарској. После Сеоба из 1690.г. српска црква наставља борбу за очување вере и нације инсистирајући на њиховој традиционалној повезаности. При том је, наравно, водила рачуна да из својих руку не испусти световну власт” (Бошков 1973: 545).

културе” (Толстой 1981: 34).³⁵ У другом периоду (1740-1780) доминирају рускословенски односно руски елементи пошто се „србуљска” књижевнोजезичка норма повукла, а уместо ње дошла нова „рускословенска” норма (Толстой 1982: 35).³⁶ У другом делу овог периода црквенословенски елементи постају све слабији, а српски све јачи. Трећи период (1780-1818) доба је конкуренције између славеносрпског, српског, руског односно рускословенског елемента,³⁷ при чему руски идиоми постају све слабији и полако нестају. На позорници остају славеносрпски као „средњи” и српски – као „нижи” стил, тип књижевног језика којим је писао Доситеј и његови следбеници. (У сличној ситуацији у руској средини победио је средњи стил док је код Срба доцније, у другој половини XIX века, коначну победу однео усмени идиом, који је нужно, у тадашњим социокултурним условима био језик српског села и српских сељака).

У периоду од 1740. до 1780.г. (тј. у другом Унбегауновом периоду развоја књижевног језика код Срба) дошло је до промена у хијерархији „жанрова” услед „секуларизација” неких од њих, што је изазвало и одговарајуће структурне промене, али и услед јављања нових жанрова, више или мање типичних за нове књижевне правце, односно посредованих новим књижевним идиомом. У српској књижевности то преуређење није се догодило одмах са увођењем рускословенског језика у књижевност, његови резултати могли су се приметити почевши од 1760. године и зато, сматра Толстој, треба овај четрдесетогодишњи период поделити на два потпериода: (1) до 1760. и (2) од 1760. до 1780. године. У првом као и другом потпериоду господарио је рускословенски језик (руски тип црквенословенског језика) (Толстой 1981: 35). Међутим, у својим радовима на руском језику Толстој има нешто другачију номенклатуру језичких идиома код Срба у 18. веку. Овај период од четрдесет година (1740-1780) он карактерише као време у којем влада „„славеносрпски’ књижевни језик на руској основи”, а под руском основом по-

³⁵ „Венцловићевим списима из времена око 1740. завршава се употреба српскословенског језика у књижевности” (Ивић 1998: 107).

³⁶ „Срби нису одбацили традиционални црквенословенски језик, они су само променили његов тип, прихвативши овај руски као модернији и боље изграђен за нове прилике. То је резултат руског утицаја, руских школа код Срба, жеље да се књижевни језик Срба уклопи у међусловенски (за православно словенско подручје) књижевни језик, да се сачува вишевековна традиција припадања јединственом културном и верском грчко-словенском свету” (Толстой 1981: 35).

³⁷ У Толстојевој терминологији, у овој епоси која претходи стварању националног књижевног језика, конкуренција норми одвијала се између следећих идиома: (а) „архаичног ‘славеносрпског’ изразито руског типа”, (б) „новаторског ‘народносрпског’ (‘простоје српскоје наречије’)” и (в) „црквенословенског руског типа (ретко српског ‘србуљског’ типа)”. Толстој напомиње да је „црквенословенски језик у својем чистијем облику, а не као компонента ‘славеносрпског’ или ‘славеноруског’ на српском тлу, крајем XVIII века већ био врло слаб конкурент другим идиомима (Толстой 1981: 38). Уп. напомене 32 и 54.

дразумева „црквенословенски језик касног руског типа“, „руски ‚високи‘ књижевни слог XVIII века“ и „руски историографски слог тог времена“. Он даље у тексту прецизније одређује термин „славјано-сербский язык“ као „рускославеносрпски“ („руско-славјано-сербский“) истичући да тај језик током своје владавине и функционисања у српској књижевности није био истородан, а та његова неистоврсност била је условљена самом разнородношћу руског књижевног језика у XVIII веку, тј. оним његовим делом према којем се постојећи језик („подјезик“) у српској средини равноа, као и различитом количином српског елемента – делимично народног, делимично наслеђеног из претходних епоха (тј. „српскословенског србуљског типа“) (Толстой 1998: 257). Дакле, Толстојев термин „славјано-сербский язык“ шири је појам од уобичајеног садржаја који се под њим подразумева у српској филологији и лингвистици. Он покрива бар два књижевнојезичка идиома односно појма. Онај идиом који се у српској филологији и лингвистици назива и поима као рускословенски језик код Срба у XVIII веку, али и оно што ми обично називамо и подразумевамо под славеносрпским језиком. Толстој та два садржаја међусобно диференцира одредбама типа: „на руској основи“ односно „на српској основи“ али употребљава и термине „црквенословенски на руској основи“ – за рускословенски у нашој терминологији и „средний или смешанный русско-црквенославјанско-сербский“ или „руско-сербский“ за које каже да су „углавном познати под називом ‚славеносрпски језик‘“ (Толстой 1998: 239-344). Ову појмовно-терминолошку неуједначеност и неусаглашеност Толстој још више компликује тиме што у својим текстовима на српском језику понекад употребљава термине „рускословенски“ али и „славеноруски“ за рускословенски језик српског XVIII века, као и термин „српски славенизирани“ или „народносрпски“, што би садржајем одговарало терминима славеносрпски односно „доситејевски“ тип језика, у Ивићевој терминологији (Толстой 1981).³⁸

Савременици су тај језик [рускословенски] различито називали. Најчешће „славенски“, ³⁹ али и „славеносрпски“ (Христофор Жефаровић, 1741), „наш росијско или сербо-славенски“ (Павле Јулинац, 1765)⁴⁰

³⁸ Уп. напомене 32, 37 и 54, као и Грицкат 1987: 112.

³⁹ „У XVIII веку руску редакцију су звали ‚славенски језик‘; тада се веровало да је она у истина првобитни старословенски, језик Ђирила и Методија“ (Ивић 1998: 117).

⁴⁰ Језик у књизи Павла Јулинца из 1765.г.: *Краткоје введенје в историју происхожденија славено-српскога народа* (фототипско издање из 1981), Младеновић (1969) и Ивић (1998: 127, позивајући се на Младеновића и Толстоја) сматрају „руским ‚историографским‘ слогом“ док Ана Кречмер каже да је то „нешто посрбљен црквенословенски језик“ (Kretschmer 1990: 64). Језик ове књиге свакако би требало подробно испитати, али мој овлашан увид у текст потврђује тврдње Ане Кречмер у вези са србизмима (уп. нпр. у Јулинчевој књизи стр. 67 [95]). Уп. напомену 65.

или „илирическо-славено-српски” (Константин Филипиди, 1773) и сл. – за разлику од „просто-српског” (Стефан Рајић, 1793).

Српске књиге сада се чешће штампају у Бечу (и у појединачним случајевима у Римнику у Румунији и у Венецији) пошто Срби нису, у то време, имали своју штампарију.⁴¹ У овом периоду од четрдесет година штампано је око 130 књига. Ако се подсетимо да за период од 1701. до 1741. године Георгије Михајловић (у својој књизи: *Српска библиографија 18. века* из 1964) наводи да је штампано само 16 књига (од којих је једна латиницом, а једна на латинском језику, 10 штампаних у Венецији, 1 у Риму и 3 прештампавања руског буквара Теофана Прокоповича „Первое ученије отроком”⁴² – штампаног у Римнику у Румунији), онда је прогрес евидентан. Ипак, иако је у првих 20 година (1740-1760) тог другог Унбегауновог периода количина штампаних књига још увек незнатна (свега 13 – ако се не броје латинске – 5, и поновљена 3 српска издања Жефаровићеве „Стематографије” 1741. и касније), може се рећи да 1740. односно 1741. година представља преломну годину код Срба ка преласку на „типографску културу”. Наиме, до тада је српска писменост била углавном рукописна – преовладавала је рукописна, аутографска традиција, преписивање књига и других списа, чиме су се углавном бавила свештена лица у манастирским скрипторијама. Од овог периода српско друштво прелази на штампање књига које се аритметичком прогресијом множе као што се увећава и број читалаца из редова економски све јачег младог грађанског слоја, који те књиге траже и читају.⁴³

⁴¹ „Пошто је српска књига стекла ново тржиште у земљама Хабзбуршког царства, где је сада живео велики део Срба, тамошње власти, у нади да ће Срби, остављени без просвете, и српска православна црква лишена неопходних књига – лакше попустити притиску да приме црквену унију с Римом, одбијале су упорно понављање молбе поглавара српске цркве да се дозволи оснивање српске штампарије” (Ивић 1996: 143). „Тај се рачун [тј. одбијање аустријских власти да дозволе оснивање српске штампарије] показао рђаво смишљеним. Све што је Беч чинио гурало је Србе у окриље Русије. Русија је могла дати и књиге и учитеље” (Ивић 1998: 116).

⁴² Прокоповичев буквар једна је од три књиге помоћу којих је „стари српски, србуљски књижевни језик” замењен рускословенским (Толстой 1998: 252). Остале две су: „Славенскаја граматика” Мелетија Смотричког и Лексикон славено-греко-латински” Теодора Поликарпова (Младеновић 1989: 13). Сви наслови овде се дају у савременој транскрипцији према правилима актуелног правописа српског језика.

⁴³ „Читалачка публика барокног доба имала је важну, можда важнију улогу него читалачка публика претходних епоха. Њен углед и утицај био је огоман. Иза великих напора који српску књижевност XVII и XVIII века бацају са Истока на Запад, из једне књижевне сфере на умору у другу до које се мора пробијати са великим напорима; иза борбе за нови књижевни израз, за освајање новог стила, за актуализовање књижевности; иза упорних покушаја да се реформишу књижевни језик и правопис, да се омогући растурање књига преписима, бакрорезним издањима и штампаном речју – стајао је као покретач свега тога угледни и моћни читалац књижевног дела [...] Читалац у том раздобљу постаје важнији од писца и његов потпис и лик налази се испред потписа творца књижевног дела и њему припада угледније место него самом писцу. Књиге се посвећују високим личностима, владарима или црквеним великодостојницима, који су у исто време наручиоци, за-

У број од 13 књига улазе и прештампане руске књиге (6) и то без језичке редактуре. Сам састав руских књига много је више индикативан за историју књижевног језика код Срба него за историју књижевности. То је „Буквар” Христофера Жефаровића (Беч 1742-44?), „Граматика” Мелетија Смотричког издата „настојанијем, приљеганијем и иждивенијем”⁴⁴ Павла Ненадовича” (Римник 1755), „Первоје ученије отроком...” Теофана Прокоповича (али само катехизис, без буквара – под насловом „Краткоје толкованије законаго десјатословија...” (Венеција 1759), „Поученије свјатитељскоје” – прештампано из руске књиге издате 1696.г. у Москви, допуњено „Х. Жефаровићем” (Беч 1742), „Ортодоксос омологија сиреч православноје исповеданије...” [„Опште признати списи Новог завета...”], прештампана књига Петра Могиле коју је Захарија Орфелин допунио (Ср.Карловци 1758, 2. издање 1763) и „Месјасослов” (Беч 1743-44), који је вероватно Жефаровић прештампao с руског, али то се тешко може установити јер су сви примерци изгубљени а нису били описани. Како се види из заглавља књига, та литаратура је у основи пропедевтичко-педагошка из области филологије и теологије. Остале књиге оригиналнијег карактера, штампане рускословенским језиком, имају или световни или немају изразито религијски карактер. Таквих је књига свега пет, од којих вреди споменути:

„Изображеније [опис] оружиј илирических...” (Беч 1741) – књига позната под називом „Стематографија” „илирико-расијанскога общаго зографа”⁴⁵ Христофера Жефаровића, Бугарина или Македонца пореклом.⁴⁶ По угледу на најлуксузнија издања класичних европски књига штампао је овај хералдички зборник начињен према делу Павла Ритера Витезовића (1652-1713). То је прилагођен превод латинског дела које је написао Павао Ритер Витезовић, *Stemmatographia, sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio* (Беч 1701) и прва „српска” књига на рускословенском чији аутор није Рус (Ивић 1998: 121). У књизи се налазе репродукције грбова „илирских” (словенских) земаља, добрим делом измишљених, са стиховима (састављаних од строфа од 4 стиха по грбу). Жефаровић је свом делу додао и портрете српских светитеља. Жефаровићева књига била је урађена техником бакрореза јер није било

штитници писаца, финансијери издавачких подухвата и читаоци. Понекад име писца није ни сачувано, али је остало у заглављу књиге богато калиграфски исписано име свемоћног читаоца, који се јавља као једини потписник књижевног дела” (Павић 1991: 38).

⁴⁴ Иждивеније = издржавање, финансирање.

⁴⁵ Жефаровић је своју „Стематографију” посветио патријарху Арсенију IV Јовановићу Шакабенти.

⁴⁶ Х. Жефаровић – јеромонах, зограф [сликар, живописац] и бакрописац (живописао цркву манастира Бојани 1737), занат је учио и Бечу (1741-1753), штампао је са бакрорезних плоча иконе и књиге. У Бечу је припремио ћирилска слова за штампарију за митрополита Павла Ненадовича.

српских штампарија.⁴⁷ Стихови „Стематографије” блиски су руској поезији с почетка XVIII века и по облику – силабички тринаестерац (Толстой 1998: 259-261). Појава Жефаровића у српској култури обележава нову етапу у развоју српске књижевности и српског књижевног језика, а „Стематрографијом”, која представља и прву српску штампану књигу чисто световног садржаја, продужава се, у XVII веку прекинута, традиција српског штампарства.⁴⁸ Овом књигом се, први пут у српском делу света *Slavia orthodoxa*, догађа директан контакт са светом *Slavia romana*. Жефаровић у својој књизи наводи да је „Изображеније...” написано: „Павлом Ритером в дијалекте латинском” а да је „издано на свет и по јего урјажденију на славеносерпски јазик преведеноје”. На тај начин, тим преводом који није био с руског, што је иначе често био случај с обичним прештампавањем књига, већ с латинског – омогућен је директан прелазак текста из културне сфере *Slavia romana* у сферу *Slavia orthodoxa*. Касније се такав случај поновио у славеносрпској књижевности (1793.г. „превод” Стефана Рајића на „просто-серпски језик” дела Матије Антона Релковића „Сатир или дивји човик у верше Славонцем”, прво издање из 1762. а друго 1779).

Друга штампана књига, коју вреди споменути, јесте Орфелинова „Калиграфија” (Карловци 1759), остварена у духу барокног манира средине XVIII века. То је у суштини кратак „писмовник”, зборник образаца за састављање писама који даје примере рукописа и текстова. У вези са терезијанском просветном реформом која је захтевала јединствене уџбенике свих школа у монархији,⁴⁹ из Беча је од митрополитског двора затражено да од Орфелина наручи израду калиграфије што је он и урадио, начинивши узорак за српске и румунске школе.⁵⁰ У језичко тки-

⁴⁷ Постоји претпоставка да Жефаровић није аутор стихова већ само цртежа, а да стихови потичу од Павла Ненадовића, млађег (Павић 1970: 72-73).

⁴⁸ Српско штампарство почиње с последњом деценијом XV века у Зети Ђурђа Црнојевића. После пада Црне Горе српско штампарство морало је тражити спољна уточишта и ослонце. Мисија штампања православних књига настављена је најпре у румунским војводствима, првенствено у Влашкој. Главна инострана база српског штампарства била је Венеција, у Горажду на реци Дрини је прва штампарија у Турској империји која је касније пренесена у Румунију. „У Румунији су штампане и две књиге за потребе српске цркве, 1580. и 1648. године. Ова друга је истовремено последња из циклуса књига старословенског језика српске редакције. Немајући више снаге за сопствену штампу, и да би осигурала аутентичност православне књиге, српска црква оријентисала се у следећем периоду на руске штампане књиге, што ће отворити врата руској редакцији и њеном уделу у токовима српске језичке културе” (Ивић и Пешикан 1996: 137-145).

⁴⁹ До терезијанских школских реформи руски уџбеници представљају основне приручнике у српским школама (Бошковић 1973: 527).

⁵⁰ Заправо, Орфелина је за тај посао ангажовао карловачки митрополитски двор. Цртани предлози Орфелинове калиграфије послати су Марији Терезији, јула 1777, она је наградила уметника са 100 дуката и наредила штампање издања на српском, влашком и немачком језику, али у смањеном обиму те је Орфелин најлепше странице своје калиграфије морао оставити у рукопису (Павић 1991: 219).

во овог текста са прилично чврстом рускословенском нормом унети су и малобројни спорадични србизми типа *грешка, исправка*.

У другој половини тог периода (1761-1780), долази до снажног пораста продукције штампаних књига код Срба. Повећава се број оригиналних дела, а увелико се преводе или прерађују и компилују дела светске књижевности. Однос штампаних и рукописних дела мења се у корист првих, и од тог времена српска рукописна традиција почиње замирати да би у XIX веку сасвим била прекинута пракса преписивања рукописних текстова.⁵¹ Готово сва српска издавачка делатност за тих двадесет година одвијала се у два штампаријама – венецијанској Димитрија Теодосија (од 1758. или 1761) и бечкој Јосифа Курцбека. Са појавом Курцбекове штампарије (1770) штампање српских књига у Венецији опада до гашења и центар српског штампарства постаје Беч, а касније и Пешта односно Будим. Неколико књига и мапа било је штампано и у Ср. Карловцима.

Док је у периоду од 1740. до 1760. изашло свега 13 књига, у овом (од 1761. до 1780) објављено је више од 100.⁵² Од тог броја – око 40 књига још увек је религиозног карактера, али и оне по свом садржају одају утицај седамдесетих и осамдесетих година просветитељског века. Осим јеванђеља и псалтира, октоиха, требника, часловца, месецослова, јутарњих и вечерњих молитви, пасхалија и др. текстова на рускословенском, биле су издаване и књиге које су биле „преводи” како то у једном случају стоји, вероватно Орфелина „из росијскога на славено-српски јазик преведеноје в Новом Саде” или „из московскога на славено-српски јазик преведеноје од И.Р. [Јоана Рајича] в Карловце Сирмијском” (Толстой 1998: 268).⁵³

Већ је истицано да се период од 1740. до 1780.г. сматра добом „најјаче руске културне оријентације” (Кречмер 2000: 545) када, према Толстоју, „господари славеносрпски језик на руској основи”. Међутим аргументацију за поделу овог четрдесеталећа на два потпериода, на време

⁵¹ „Троношки рукопис” спада у последња рукописна дела настала у том периоду, али на рускословенском језику. То је, у ствари, наслов једног од преписа ове историје Срба (познате и као „Троношки родослов” а настале средином XVIII века), сачињен 1791.г. у манастиру Тронаша. Заправо, ово дело је компилација у којој се (анонимни) аутор служио углавном деловима „Хроника” Ђурђа Бранковића и преводом на славенизирани руски дела *Regno degli Slavi* из 1601.г. Мавра Орбинија, објављеног 1722.г. у Санктпетербургу. Ово дело значајно је због тога што се у њему огледа српска манифестација панславизма (Толстой 1998: 259-260).

⁵² У Библиографији Георгија Михајловића наводи се број од 112, али ту су убројана и друга издања као и латинске књиге (укупно 6).

⁵³ Толстој напомиње да је у XVIII веку у садржај термина „превод” улазила и чиста редактура текста, замена неких појединачних речи, облика и израза другим и да су таквом „превођењу” биле подвргнуте и проповеди код којих је, из функционалних разлога, било дозвољено уношење елементарних из народног језика (Толстой 1998: 268, 18.н.).

од 1740. до 1760. и на време од 1760. до 1780. Толстој (Толстой 1998: 267-270) налази у томе што се у српској књижевности XVIII века суштинска промена и преорганизација структуре књижевних жанрова, промена њихове хијерархије, секуларизација неких од тих жанрова и појава нових жанрова везаних за нове књижевне творевине није догодила одједном и што се резултати тих промена примећују тек од 1760. тачније током шездесетих година XVIII века. Та промена у ткиву српске књижевности огледала се и на језичком плану. Секуларизација књижевности и прихватање модела западноевропске литературе тражили су и нови језички израз и омогућили директинији продор елемената српског језика у текстове нових књижевних жанрова. Постепено, основа тог језичког израза постаје све изразитије српска,⁵⁴ а руски тј. рускословенски елементи се повлаче и уопштавају се углавном у „горњем” лексичком слоју.

Ана Кречмер прихвата ову Толстојеву потпериодизацију приписујући јој и диференцијацију на језичком плану и период од 1740. до 1760. назива правим рускословенским добом, а период од 1760. до 1780. непосредно славеносрпским периодом књижевно-језичке историје (Кречмер 2000: 545).

И друга половина овог периода још увек је време диглосије (често и триглосије и кватроглосије) и „коезистенције књижевнојезичких норми”. Ако се изузме Доситеј Обрадовић,⁵⁵ који заузима посебно место у језичком медаљону последње две деценије XVIII века, а чија делатност почиње и обележава трећи Унбегаунов период (после 1780), сваки писац овог двадесетогодишњег периода употребљава најмање два

⁵⁴ У српској лингвистици уобичајен је термин „славеносрпски” за књижевнојезички идиом који је директна последица србизације рускословенског језика код Срба у XVIII веку. Проф. Младеновић тачно формулише да је физиономију тог језичког типа одређивао степен (а) рускословенских и руских односно (б) српских елемената у језичком ткиву (текста) неког писца. То је, у другој половини XVIII и почетком XIX века, у одређеним доменима језичког система довело до готово искристалисане употребе или само српских или само „несрпских црта”, на што се може гледати и као на тенденцију ка нормативизацији идиома. „Сам тај славеносрпски тип књижевног језика имао је, свакако и своју еволуцију [...] Општа линија развоја славеносрпског језика ишла је, прво, ка већем приближавању српском народном језику, ка његовој србизацији и, друго, ка утврђивању извесних особина, ка генерализацији њихове употребе у делима писаца с краја XVIII и из почетка XIX века, ка једном типу језика, при чему се напуштало раније стање које се одликовало присуством више језичких стилова” који су долазили у зависности од литерарног жанра и намене самога дела” (Младеновић 1978: 100-101). На другом месту Младеновић каже да је „руско-словенски (руска редакција старословенског) или славенски језик” до појаве Вука (1814) био прошао кроз „фазу своје извесне србизације” и да се у „свом приближавању народном [...] у низу особина с њим изједначавао и изједначао”. Тај народни идиом са којем се славеносрпски језик приближавао готово до изједначавања био је, наравно, шумадијско-војвођански дијалекат (Младеновић 1988: 119-120). Упореди, такође, напомену 76.

⁵⁵ „Доситеј је први значајнији српски књижевник који је писао искључиво народним језиком. Његовом делатношћу започиње победоносно наступање тог језика које ће се у Вуково време завршити потпуном победом” (Ивић 1998: 141).

језика. Та два језика Унбегаун дефинише као „рускословенски” и „српски” напомињући да неки од писаца, као што су Јован Рајић, Павле Јулинац и Захарија Орфелин,⁵⁶ пишу још и на мање или више „славенизираном књижевном руском”, као и да је избор одређеног типа књижевног језика обично „мотивисан природом дела, али зависи и од укуса и друштвеног положаја писца” (Унбегаун 1995: 51).

Очигледно је да Унбегаун у својој номенклатури књижевнојезичких идиома код Срба у XVIII и почетком XIX века не издваја славеносрпски ни у терминолошком, али, чини се, ни у појмовном смислу мада се код њега срећу термини „славенизирани и русификовани српски” односно „посрбљени руски”. То се може разумети јер пре његове књиге (прво, француско издање из 1935), као што каже П. Ивић у предговору⁵⁷ српског издања књиге *Почеци књижевног језика код Срба* (Унбегаун 1995: 7, 11), „наука није располагала готово никаквим конкретним увидима у књижевни језик који је Вук истиснуо из употребе”. С тим у вези Ивић скреће пажњу и на извесне (невелике) недостатке те књиге у које убраја и то што аутор „не наглашава довољно принципијелни значај језичког типа који се данас назива славеносрпским”. Није, међутим, јасно шта би се, у Унбегауновој класификацији текстова и њихових аутора, заправо односило на тај термин/појам. Да ли је то идиом, који П. Ивић код Унбегауна препознаје као „рускословенски са српским цртама” или „српски са рускословенским цртама”? Ипак, из списка аутора или појединачних текстова неких аутора, чији језик Унбегаун квалификује као „српски народни”, могу се издвојити они које неки савремени (српски) слависти, историчари језика (пре свега Ивић, Младеновић, али и Толстој) дефинишу као протагонисте славеносрпског идиома, као што и међу оним ауторима и делима, која – по Унбегауну – садрже рускословенски језик⁵⁸ има оних које савремени проучаваоци предвуковске епохе сврставају у неку другу категорију. Наравно да то што проучаваоци језика предвуковских писаца у њиховим делима називају „народним српским” језиком нема значење које се том појму при-

⁵⁶ Орфелин у српској култури заузима посебно значајно место. Ако се узме у обзир да је од 106 књига које су се појавиле у овом (1760-1780) периоду, њих 27 написао, гравирао или на неки други начин учествовао у њиховој реализацији сам Орфелин, што је скоро једна четвртина укупне тадашње продукције (Толстој 1998: 278), онда је његов допринос као и утицај на развој културе, писмености и читалачког укуса свог времена, несамерљив.

⁵⁷ „Млади руски научник у егзилу студиозно је пришао својој теми [...] Био је први научник који је уочио главне линије развоја српског књижевног језика те епохе и многоструког тог језика. Први је схватио да је од теме о којој се пише у начелу зависило хоће ли језик текста бити чист рускословенски, или руски, или рускословенски са руским или српским цртама, или српски са рускословенским цртама, или углавном српски народни” (уп. Ивић: „Предговор главног уредника” у Унбегаун 1995: 8).

⁵⁸ При томе, Унбегаун напоре до употребљава термине рускословенски и црквенословенски.

писује кад је у питању Вуков језик и језик његових следбеника. То је онај књижевнोजезички идиом који Ивић карактерише као „доситејевски” језик, дакле – српски језик са „славенизмина” углавном на лексичком нивоу (упореди, такође, напомену 63).

Рускословенски се, наравно, среће у делима теолошке природе који се, свакако, не могу сматрати оригиналним, као и у текстовима поучне књижевности,⁵⁹ а њиме су писане и религиозне песме Јована Рајића. Међутим, рускословенским се пишу и оригинална књижевна дела која не припадају религијском књижевном регистру. Једна од првих песама написаних на овом језику јесте „Горесни плач”⁶⁰ Захарија Орфелина,⁶¹ објављен у Венецији 1761: „Горесни плач славнија иногда Србији, својих цареј, књазеј, вождов, градов и земељ лишенија, и на чужих пределех, в жалосном поданстве седјашчија, чрез сопственаго сина јеја објављени, в новој типографији греко-православној в Венецији 1764-го лета месјаца ноемврија”. На насловној страни нема имена писца дела, али оно се основано приписује Орфелину. Годину или две касније (1762. или 1763)⁶² Орфелин свој „Горесни плач” објављује са промењеним насловом као „Плач Србији јејаже сини в различнија гсударства расејалисја. Објављени от С.С.С.” и то у преуређеном преводу – на језик који Унбегаун (1995: 54, 75), Толстој (1998: 279) и Ивић (1998: 136) одређују као „српски језик, близак говорном народном” односно „српски [народни језик]”. Мада у језичком ткиву ове песме има и „славенизама” (од којих је најбројнији наставак /т/ у 3.л.мн. презента, што Унбегаун исправно дефинише као „лексичке русизме”), несумњиво је да је његова основица српска, као што ће то бити и основица Доситејевих текстова. Орфелин се овим текстом јавља као претеча Доситеја и типа језика који, као што је већ речено, Ивић дефинише као „доситејевски народни језик”,⁶³ а којим ће, Доситејевим трагом, наставити да пишу многи срп-

⁵⁹ „Рускословенским језиком су писане, или на њега код Срба превођене, и поједине књиге поучне или практичне садржине” (Ивић 1998: 124).

⁶⁰ Горестан, горесни = чемерни, тужни.

⁶¹ Орфелин је објавио и прву оду у српској књижевности (у Венецији, 1760). То је „Ода на воспоминаније втораго Хр[и]стова пришествија по образу песни Лва премудраго царја греческаго елински стихами по алфавиту сложенја а на славенски г[о]л[е]по[ди]ном Партенијем еп[и]ск[о]пом приведенаја стихами же славенскими Захаријем Орфелином архиеп[и]ско-митрополитским илиричским канцелистом устројенаја”. Мада ова ода није оригинална (а то нису ни многа друга дела тог периода), она је ипак прва у српској писмености (Толстој 1998: 278). Језик ове оде несумњиво је рускословенски, односно „славенски” у Орфелиновој терминологији, како стоји у њеном наслову.

⁶² Унбегаун (1995: 74) оба издања ове Орфелинове песме смешта у 1764. годину.

⁶³ „Доситеј пише језиком који одговара тадашњој представи интелектуалаца о народном језику. Речи из црквеног језика (или руског) долазе по правилу онда кад треба попунити празнине лексичког фонда народног језика. То значи да ће Доситеј, кад му такве речи нису потребне, умети писати и без њих [...] Доситејевски народни језик живео је у српској литератури око осам деценија. Негде у трећем десетлећу XIX века он је углавном истиснуо из употребе рускословенски и славеносрпски” (Ивић 1998: 7, 8). Упореди, такође, Васић и Павловић 1996: 266.

ски писци из Војводине у првој половини XIX века. Таквим језиком 1791. г. пише и Јован Рајић свој спев „Бој змаја с орлови” (Младеновић 1964), али и многи други „одушевљени Доситејеви следбеници” или они којима је писање таквим језиком „изгледало најприкладније”.⁶⁴

На рускословенском написане су и религиозне песме Јована Рајића (имитација руске односно украјинске силабичке поезије XVII века), а године 1776. у Венецији Павле Јулинац објављује први роман намењен Србима: превод историјског романа *Велизар*, Жана Мармонтела: „Велизар господина Мармонтел, академији францускога јазика члена, из францускога на славенски јазик преведен, в Вијене, 1774”. Јулинац преводи и поучно-филозофску књигу још једног Француза, Шарла Ролена – у преводу названу: „Пут к постојанеј славе и истиному величеству то јест част некаја из књиг, парискија академији бившаго ректора Ролена о јеже како предати, и учитисја добрим наукам. Из францускога на славено-сербски јазик преведена... В Вијене аустријској 1775”. Преводи П. Јулинца уведени су у свакодневни живот српског читаоца и снажно су раширили овај жанр и јасно означили прелазак српске писмености на нове књижевне врсте (Толстой 1998: 277). За Јулинца рускословенски је језик строго намењен књижевној употреби. И књижевни језик прве штампане историје српског народа – „Краткоје введеније в историју происхожденија славено-сербскога народа. Бивших в оном владетельев царев, деспотов или владетельних князев серпских, до времена Георгија Бранковича, последњаго деспота серпскога. Сочинено и из разних авторов нотами изјасњено Паулом Јулинцем находјашчимсја в росијској императорској служби војеној. 1765”, штампане у Венецији, такође има руску провенијенцију.⁶⁵ Он, међутим, своју преписку води на српском (с обиљем рускословенских елемената што би се могло сматрати славено-српским идиомом).

Рускословенски језик није могао дуго опстати код Срба.⁶⁶ Мада је шездесетих година XVIII века „српски књижевни језик био даљи од на-

⁶⁴ Више о томе види у Ивић 1998: 14-142.

⁶⁵ Унбегаун наводи да је Јулинац свој „Кратак увод у историју српског народа” написао на руском 1765, али „са обиљем црквенословенских елемената” и да се тај језик од Орфелиновог „разликује само по већем броју славенизама (Унбегаун 1995: 55, 61). Толстој, међутим језик овог Јулинчевог дела одређује као „славено-сербский русского образца”, дакле као рускословенски, али напомиње да се „светский [световни] славеносербский язык русского образца” у историјском жанру, дакле, такозвани „историјски слог” осамдесетих и деведесетих година XVIII века мало разликовао од руског књижевног језика тог времена (Толстой 1998: 274-276). Уп. напомену 40.

⁶⁶ „Последњи позив да Срби треба да пишу славенским (рускословенским) језиком потицао је 1811.г. од Павла Кенгелца, што је стварно био вапај усамљеника на који тада више нико није обраћао пажњу” (Младеновић 1988: 119). Кенгелц је иначе био противник славеносрпског тврдећи да „Вси народи, и сами јазичници книги своја по граматијским правилам списаша, у нас по правилам баби Смиљани пишутсја” (Ивић 1988: 15). Упореди, такође, напомену 75.

родног него икад у доба пре или после”⁶⁷ и када се „у српској литератури писало рускословенским или руским, ређе славеносрпским” (Ивић 1998: 137), у оригиналним књижевним делима не среће се после седамдесетих година XVIII века. У верској књижевности траје нешто дуже, захваљујући пре свега Јовану Рајићу, а у XIX веку рускословенским пише још једино Павле Кенгелац, и то су, углавном, последња дела код Срба на том језику: „Јестествословије” (1811) и „Всемирноје збитисловије” (1823). Управо седамдесетих година XVIII века „настали су догађаји из којих је касније произашла културна и језичка преоријентација Срба у Аустрији”. „Терезијанске” реформе које је спроводио Јосиф II промениле су „просветне и културне прилике у царевини” ограничивши моћ цркве (како католичке, тако и српске православне) што је, са дозволом бечком штампару Курцбеку да штампа српске књиге (1770), допринело „ширењу просвете међу Србима” и смањило „зависност Срба од руске књиге” (Ивић 1998: 137), и отворило просторе западноевропској књижевности, која се све више преводи, а тиме и новим жанровима и књижевним врстама. То је неминовно водило ка промени књижевнојезичког идиома. Реформе у школском систему омогућиле су напредак у школству и стварање грађанске интелигенције, којој су сада била широм отворена врата и европских универзитета. „Све је то у дугорочној перспективи допринело стварању публике којој ће књиге на народном језику боље одговарати него оне на црквеном и која ће од страних језика више читати немачки него руски” (Ивић 1998: 138).

У простору између превласти рускословенског и „доситејевског народног” језика у српској књижевности и култури (до чега долази у трећој фази Унбегаунове периодизације од 1780), функционисао је идиом, познат под именом „славеносрпски”.⁶⁸ „Убрзо по увођењу рускословен-

⁶⁷ Рускословенски период у српској књижевнојезичкој историји Павић правилно квалификује као период у којем је прекинут континуитет у развоју српског књижевног језика (Павић 1970: 32-38), којим се кретао језик србуљске писмености.

⁶⁸ Ирена Грицкат (1966: 64-65) овако објашњава генезу славеносрпског: „Духовни, војни и грађански staleж у Војводини осетио је већ ускоро после досељења из старе постојбине и жељу и потребу за образовањем, за достизањем Европе. Између осталог, култура је представљала и оружје у борби за сопствена права [...] нешто услед пресије аустријске власти [...], нешто услед бољих могућности школовања на западноевропским, највише на протестантским универзитетима, носиоци наше тадашње културе увидели су да је присуство толике руске стихије у језику непотребно. За својим народним језицима су, сем тога, све више ишли у то време и сами Руси, и Аустријанци, и Мађари, па је и угледање на таква европска струјања било од извесног значаја. У том смислу енергично су дизали свој глас и Захарија Орфелин и Доситеј Обрадовић и – касније – Вук Караџић [...] Развој се кретао у правцу нешто друкчијег језичког стања, ка језичком макаронизму, што је проузроковано још увек великим притиском руског језика, као и заблудом о томе да је језик, затечен у руским црквеним књигама, најбољи, прасловенски или прасрпски [...] српскохрватски књижевни језик за сто година прешао је пут који су неки други језици прелазили вековима [...] у једном је столећу сажео многе мукотрпне процесе – и савлађивање тешког црквенојезичког наслеђа, и дељење на ‘стилове’ [...] и стварање терминологије, и прибирање народне, незаписане књижевности, и

ског језика осетило се да он српској књижевности намеће претесан оквир. Тој књижевности је био потребан израз ближи матерњем српском говору, лакши за учење, језик којим би се писало без тешкоћа и који би читаоци разумели без напора [...] Кад су се рускословенски елементи могли прожимати с правим руским у руској књижевности, па и у српској, зашто се томе не би могле придружити и српске речи и облици? Тако је настала мешавина рускословенског и српског, а врло често и руског, која се данас обично назива славеносрпским језиком". Њега су „у српску књижевност увели писци световњаци" (Ивић 1998: 129, 131). То је пре свих био Захарија Орфелин који предговор свом „Славеносрпском магазину" 1768. пише тим језиком. Међутим, тек у последње две деценије XVIII века овај идиом добија на замаху у најразличитијим публикацијама и делима многих аутора. Поред Орфелина („Искусни подрумар" 1783, „Должности подаников к њихову монарху" 1787; којем је славеносрпски, као и већини писаца тог периода, био један од могућих и доступних изрази) то су, између осталих и Атанасије Стојковић („Кандор или откровеније египетских таин" 1800, „Аристид и Наталија" 1801; „Фисика" I-III 1801-1803), Никола Стаматовић („Славеносрпском роду и опчшеству" 1798) и др. И мада није био дугог века, овај идиом је временом еволуирао тако што је проценат и удео српских језичких црта растао што се „уклапа у једно шире збивање, у општи преображај српског књижевног језика. Настао у доба кад је рускословенски, заједно са руским, господарио у српској књижевности, славеносрпски је ишчезао онда кад је народни језик коначно и потпуно завладао" (Ивић 1998: 135).

Ирена Грицкат (1966: 65) овако дефинише појам славеносрпског који она, заправо, не карактеришује као језик, „већ [као] језичко стање": „Под славеносрпским треба подразумевати све оно што су људи од пера, почев од друге половине XVIII до негде пред средину XIX века, надграђивали над свакодневним говором нешколованог света, над својим родним дијалектом или дијалектима [...] Та надградња, првенствено у првој половини споменутог раздобља, састојала се, прво, у русификацији фонетике, морфологије и лексике [...] Не само што није потребно него није ни могућно писати граматику или синтаксу нечага што није језик већ језичко стање, језичко превирање, почетак књижевног језика". Необична је оваква визија у којој се славеносрпски посматра као резултат процеса, као „све оно што су људи од пера [...] надграђивали над свакодневним говором нешколованог света" русифицирајући фонетику,

много другог. Баш тај језички период, славеносрпски период, који је настао после руског и рускословенског, а потрајао до чистог српскохрватског, вреди најпажљивије проучавати".

морфологију и лексику свог родног дијалекта. Правац „славеносрбизације” језичког израза ишао је заправо сасвим обрнутим смером а самим тим и полазишна основа „славеносрбизације” није био вернакулар већ владајући књижевнојезички идиом који уобичајено називамо рускословенским.⁶⁹ Дакле, у питању је вернакуларизација идиома, а не његова „надградња”, како сматра И. Грицкат (упореди, такође, Поповић 1996). Мада и Ивић у једном тексту (1988: 14) говори о „оплеменеивању” „простачког говора” у стварању „компромисног ‚средњег стила’ или ‚гражданског језика’”, он заправо процес генезе славеносрпског дефинише као „прожимање” рускословенских елемената са српским:⁷⁰ „руски пример је указао на пут којим се могло ићи. Кад су се рускословенски елементи могли прожимати с правим руским у руској књижевности, па и у српској, зашто се томе не би могле придружити и српске речи и облици? Тако је настала мешавина рускословенског и српског, а врло често и руског, која се данас обично назива славеносрпским језиком” (Ивић 1998: 129).

Дакле, последње две деценије XVIII и почетак XIX века, до изласка Вуковог Рјечника (1818) могу се, према Толстоју (1998: 289-291), окарактерисати као прелазни период од рускословенског ка књижевном језику на народној основи.⁷¹ Тај период карактерише присуство три основне компоненте или три основна јасно диференцирана језичка модела,⁷² као три нормативна система од којих се, у ретким случајевима у чистом виду, од три језичка типа издваја један, такозвани „средњи стил” који у сваком конкретном случају представља специфичну мешавину или специфичан прелаз, изнијансирану језичку слику. Та језичка

⁶⁹ Од друге половине XVIII века, „када су и писменост и образовање код економски ојачане грађанске класе у Војводини достигли одређен степен, јавила се потреба за писањем дела световне садржине, али не на чистом рускословенском језику” који је углавном био неразумљив широј публици. Да би своја дела учинили доступним ширем читањству, „поједини писци пишу своја дела једним типом језика у којем поред рускословенских особина срећемо и црте народног језика, односно оног локалног говора из којег је одређени аутор потицао. Тако је створен посебан тип књижевног језика код Срба познат у науци под именом *славеносрпски језик*” (Младеновић 1973: 45).

⁷⁰ А то, заправо, значи, приближавање рускословенског језика матерњем језику српских читаца, који су бивали све бројнији и све захтевнији.

⁷¹ Ево како то Толстој дефинише: „Последње двадесетогодишње XVIII века у историји српског књижевног језика може се окарактерисати као прелазни период од славеносрпског или, тачније, рускословенског књижевног језика ка књижевном језику на народној основи мада су само схватање и облик ‚народне’ основе у то време доста расплинути и потребно их је додатно одредити” (Толстој 1998: 289).

⁷² То су, према Толстојевој терминологији (1981: 38), следећи језички типови: (а) архаични „славеносрпски” изразито руског типа, (б) новаторски „народносрпски” („простоје српскоје наречије) и (в) црквенословенски руског типа (ретко српског „србуљског” типа). Оваква термилошко-појмовна неуједначености може да збуни. Толстој (Толстој 1998: 289), међутим, упућује на Младеновића (1973) који за тај период издваја следећа три типа књижевног језика: славеносрпски, народни и рускословенски, што би требало да буду еквиваленти Толстојевој језичкој „тријади”.

слика често зависи од самог писца али и од врсте текста. Такво стање Толстој условно назива ситуацијом у којој влада конкуренција различитих језичких норми – борба за установљивање норми националног књижевног језика. П. Ивић, међутим, у последње две деценије XVIII века у српској књижевности види чак четири језика у „коегзистенцији”: „црквенословенски, славеносрпски, народни и руски историографски”-стил” уз напомену да овај последњи није у „активној употреби доживео смену столећа”, а да се црквенословенским „ван црквених књига и уџбеника за основне школе, ретко писало”.⁷³ Тако Ивић издваја два идиома која су на књижевнојезичкој позорници остала као главни ривали: „славеносрпски и доситејевски народни” (Ивић 1988: 15). Овакву визуру књижевнојезичке сцене код Срба, али на самом почетку XIX века, има и Н. Толстој. Према њему, у „конкуренцији” су остала два језичка типа: „средњи” стил (тј. славеносрпски, према нашој уобичајеној терминологији) и „нижи стил” – „народна норма” (односно „доситејевски” тип књижевног језика или „доситејевски народни”, према Ивићевој терминологији).

Током последње две деценије XVIII века издваја се један посебан језички модел – „доситејевски” језик, који се може сматрати наредним степеном развоја до којег је еволуирао славеносрпски на путу србизације. Тим језиком, којим су у последњој деценији XVIII века у неким својим делима писали и Емануил Јанковић, Јован Мушкатировић, Аврам Мразовић, Јован Рајић, Никола Стаматовић, Стефан Рајића, и др., писали су у првим деценијама XIX века Јован Хацић, Георгије Магарашевић, Јован Стејић, Јован Стерија Поповић и други Вукови савременици. „Неколико деценија је потрајало рвање вуковског књижевног језика са доситејевским, који је дуго имао превагу, да би после 1847. наступио нагли и неопозиви преокрет” (Ивић 1990: 12) у корист, наравно, вуковског. Победу је, дакле, однео народни језик и народна норма „у Вуковом тумачењу” (Толстой 1981: 39). Под „доситејевским” типом језика треба подразумевати и појам који Ивић и Младеновић означавају и термином „народни језик”,⁷⁴ а Ивић (1988: 15), често, и „доситејевски народни”, тј. језик којим су се служили многи српски писци у предвуковском периоду (крајем XVIII и у првој половини XIX века) желићи тим називом да направи дистинкцију према концепту и термину „народни језик” у значењу – „вуковски народни језик”.

⁷³ Трећи језички систем – „црквенословенски”, „на чијој се бази скоро читавог XVIII века, као и раније, градио читав књижевно-језички систем”, скоро сасвим се повукао из употребе (Толстой 1981: 39), упореди напомену 72.

⁷⁴ Упореди напомену 71 и 72.

Сам Доситеј, који је био најкрупнија фигура међу српским писцима с краја XVIII века и који не означава само зрелост српске књижевности већ и њену решеност да крене самосталним путем, њено окретање световној тематици, залагао се за језик који је близак народном и то у свим књижевним сферама и жанровима (Толстой 1998: 313). Доситејев литерарни опус није нити обиман нити жанровски разноврстан, поред оригиналних дела, у њега се укључују и његови преводи и компилације у које је значајно уткао сопствену стваралачку снагу, што је сасвим било у духу епохе. Активно стваралаштво Доситејево обухвата заправо кратак период од само шест година (1783-1789). Његов почетак обележава оригинално дело, аутобиографија „Живот и прикљученија Димитрија Обрадовича нареченога у калуђерству Доситеја: њим истим списат и издат”. Први део је објављен у Лајпцигу 1783. заједно са чувеним програмским писмом „Љубезни Харалампије”, а године 1788. други, такође у Лајпцигу. У међувремену, између појављивања првог и другог дела аутобиографије, објављује и „Совјете здраваго разума” (Лајпциг 1784), а на крају, 1789. – „патриотско стихотворење” – „Песна о избављењу Србије” (Беч 1789). За српску културу значајне су басне које је издао у Лајпцигу 1784. г. под насловом „Езопове и прочих разних баснотворцев с различни језика на славеносрпски језик преведене сад први ред с нравоучителними полезними изјасненијама и настављенијама издате и српској јуности посвећене басне”. У последњој фази свог стварања (1793-1808) Доситеј публикује књиге и текстове који су његови преводи или компилације. У свим његовим делима, оригиналним и оним другим, јасно је изражена моралистичка, а делимично и етичко-филозофска или дидактичко-прагматичка усмереност, потчињена његовим „рационалистичко-педагошким становиштима” (Толстой 1989: 315), односно, у њима се огледа његова „наравоучителна рационалистичка филозофија” (Павић 1991:166-179).

Међутим, специфичност, посебност и аутономан статус „доситејевског” језика у односу на славеносрпски не признају сви историчари (књижевног) језика мада је још Вук у својој *Писменици* (1814: 2-3) Доситеја оквалификовао као „првог списатеља српског” који је почео „прије 30 година просто српски писати и печатати, и друге учене Србље ободравати да и они њему последују”. Тако Ирена Грицкат (1987: 111-113), на пример, која иначе истиче појмовно-терминолошку неједначеност и збрку у дефинисању „славеносрпског” језика у лингвистичким расправама везаним за тај период историје српског књижевног језика, у вези са овим идиомом признаје да је у науци дошло до позитивне промене у његовој квалификацији у односу на раније уврежен став о њему и његовој вредности како је то „само *lingua nulla, ficta*,

ridicula” (Копитар) или идиом „који је балансирао измађу црквенословенске и народне крајности на безброј начина” (Шафарик), или да је – „према Вуковој заједљивој формули – стваран по правилима баба-Смиљане”.⁷⁵ Од шездесетих година XX века тај језички период почиње подробније да се проучава и описује, и то „као историјска чињеница која је, у својем облику, објашњива не само спољним неприликама или незрелошћу”. Дошло се до сазнања да се у том периоду наше језичке прошлости могу раздвојити ступњеви његовог развоја као и да је он био „филолошки гледајући, више србизан, српскији”, него што се пре о њему обично мислило”, а проучени су и ставови о том језику које су износили сами његови протагонисти, а што науци дотле није било познато. Уочени су и извесни облици нормирања унутар „славеносрпске материје” али и све изразитија нормираност тог идиома „што се дубље залазило у деветнаести век”.

„Савремена наука назива овим именом углавном само језик (средњи тип књижевног језика) који се приметно после средине XVIII в., а завршавао своје битисање у првим деценијама XIX века. Тако су ову одредницу употребљавали већ А. Белић и М. Стевановић, а коначно се она утврдила захваљујући радовима А. Младеновића. Истина, добар познавалац проблематике Н. Толстој говори о целој епохи више или мање русифицираног језика код Срба – са примесама црквенославизма – као о славеносрпској, предлажући да се појединачне етапе прецизирају додацима уз тај назив. У крајњој линији, то је чак ствар усвојене конвенције”⁷⁶ (Грицкат 1987: 112). Ипак, то није само проблем конвенције већ и концептуални проблем. А то значи – да ли је оно што се у Толстојевом поимању у српској лингвистици конвенционално схвата као славеносрпски идиом, довољно дистинктна категорија да би се могла сматрати фазом у књижевнојезичкој еволуцији српског литерарног језика или је то све једна величина у континууму који, у терминима српске лингвистике, представља „рускословенски” тип књижевног језика код Срба (са руском или српском основом). С друге стране, гледање на славеносрпски (у конвенционалној терминологији српске лингвистике) као

⁷⁵ Квалификација да се у славеносрпском пише „по правилима баба-Смиљане” која се често приписује Вуку, заправо није Вукова. Њу је у свом залагању за рускословенски, а против славеносрпског, први употребио Павле Кенгелц 1811. г. у предговору свог „Јестествословија” (Ивић 1988: 15). Упореди, такође, напомену 66.

⁷⁶ И Младеновић у свом раду „Славеносрпски језик у Вуково време” (1988: 119-120) прави дистинкцију између „раног славеносрпског језика” и језика који је био „народни у великој мери,, односно „славеносрпски јако србизан” и којим су, према Младеновићу, писали „Е. Јанковић, Ј. Рајић, В. Ракић, Ст. Стратимировић, Д. Обрадовић и др.”. Очигледно је да је у српској лингвистици постепено долазило до кристализације терминологије и прецизнијег именовања тог типа језика те Младеновић у својим каснијим радовима овај идиом не назива више славеносрпским већ „народним”. Упореди, такође, и напомену 54.

на јединствени идиом, мање или више србизирани тип језика „који се приметно после средине XVIII в., а завршавао своје битисање у првим деценијама XIX века”, а који тиме у себи нужно садржи и језички модел који смо дефинисали као „доситејевски” – не одговара фактима. Свесна чињеница да у предстандардном језичком изразу омеђеног периода функционише и идиом „који би проучаваоци већином посматрали као српски са нешто задржаних, готово искључиво лексичких, црквенославизама и русизама”, Ирена Грицкат (1987: 112) тај језички тип издваја дефинишући га као „нижи слој славеносрпског”: „под називом *славеносрпска епоха*, *нижи слој славеносрпског* подразумевамо шири распон, који поред правог славеносрпског језика (уколико се о таквом „правом” језику може говорити), обухвата и језички израз који би проучаваоци већином посматрали као српски са нешто задржаних, готово искључиво лексичких, црквенославизама и русизама”.⁷⁷ Тај идиом заслужује, сматра И. Грицкат, атрибут „нижег славеносрпског” јер се јавља у веома распрострањеној поучној и забавној литератури и периодици, која је разнолика и по ауторима и по језичким манифестацијама. То нису дела „тадашњих познатијих писаца, чија су имена трајно сачувана, твораца запажених уметничких и других дела, принципијелно значајних” већ је то непретенциозна публицистичка литература.

Свакако да би требало подробније проучити језички израз свих жанрова тог периода, „високих” и „ниских”, али „језички израз који би проучаваоци већином посматрали као српски са нешто задржаних, готово искључиво лексичких, црквенославизама и русизама” одлика је језика којим се у српској књижевности служио Доситеј (у XVIII веку, пре Доситеја и Орфелина и Рајић, у неким својим делима и др., али и Венцловић у својим проповедима) и читава плејада аутора у првој половини XIX века (ту убрајам, пре свега, Јована Хацића и Јована Стерију Поповића, између осталих), а не само језика „нижих” жанровских литерарних категорија. Такав језик П. Ивић је с правом назвао „доситејевским”: „Очигледно је да постоји битна разлика између славеносрпског и Доситејевог језика. Први је заиста мешовит језик, у којем се такозвани славенизми јављају на свим нивоима језичке структуре, па и у фонетици и морфологији, док је други у начелу народни језик допуњен славенизмима у горњем лексичком слоју, дакле тамо где се није могло без њих” (Ивић: 1990: 7). И А. Младеновић Доситејев језик не сматра сла-

⁷⁷ Инерцију и увреженост схватања да се у српској књижевнојезичкој пракси с краја XVIII и с почетка XIX века све што није вуковски језик, а јесте „језик близак народном, а негде и чист народни” ставља у исту равн и подводи под исти појам и термин „славеносрпски” налазимо и у приручнику „Кратка историја српског књижевног језика” Александра Милановића (Милановић 2004: 113-114).

веносрпским. Доситеј се, према Младеновићу (1990: 50), супротстављао „општој књижевнојезичкој употреби славенског (рускословенског) језика код Срба” залажући се за „српски, прости, општи, општенародни језик/дијалекат” у функцији књижевног језика и не тражећи никакво „средње решење” у виду тзв. „средњег стила” – типа језика „између славенског и простог народног”, дакле – „србизираног славенског,” а то значи – у виду славеносрпског: „Славенском језику, дакле, Д. Обрадовић супротставља народни језик Срба, и за њега се заузима, и њим пише или се труди да то чини онолико колико зна и уме”. Иако је Младеновић у свом раду из 1988. Доситејев језик називао „славеносрпским јако србизираним”⁷⁸ он је и тада правио дистинкцију између „раног славеносрпског језика” и језика који је био „народни у великој мери” и којим су писали „Е. Јанковић, Ј. Рајић, В. Ракић, Ст. Стратимировић, Д. Обрадовић и др.”. Тај језик је „учвршћивао своју употребу и развијао се тако да је његова властита србизација постала *процес* који се временом све више појачавао а завршио негде 20-40-их година XIX века [...] За нас је данас очита разлика између појединих дела писаних више србизираним (народним) и мање србизираним славеносрпским језиком, али тада ова два типа језика нису била у међусобном конкурентском односу већ су се схватала, заједно у опозицији према рускословенском (славенском), као један књижевни језик, истина неуједначен, који припада Србима” (Младеновић 1988: 119-120).

С обзиром на то да је у радовима аутора који проучавају предстандардне књижевнојезичке идиоме евидентна неусаглашеност и неуједначеност у терминолошкој и појмовној равни у вези са именовањем књижевнојезичких идиома код Срба у предвуковском периоду (у XVIII веку, пре свега) односно са садржајима које ти називи покривају, у Табели је дат преглед основних термина којима су се служили проучаваоци историје књижевног језика чији су ставови овде разматрани. У левој колони Табеле представљени су, у хронолошком низу, називи књижевнојезичких типова који су уобичајени у нашој лингвистичкој пракси и успостављена је вертикална и хоризонтална корелација са терминима и садржајима тих термина релевантних проучавалаца ових феномена у историји српског књижевног језика.

⁷⁸ Упореди напомену 76.

ТАБЕЛА
Терминолошко-појмовна одређења књижевнojeзичких идиома код Срба у XVIII веку

Терминолошко-појмовна одређења књижевнojeзичких идиома код Срба у XVIII веку					
Тип и назив језика (термини и значења убијачена у српској лингвистици)	Унбегаун	Толстој	Ивић	Грицкат	Младеновић
српскословенски језик (у XVIII и XVIII веку)	– српскословенски	– српскословенски (србуљског типа) – руско-славјаносербски – црквенословенски руског типа – црквенословенски на руској основи – славјано-сербски језик – славеносрпски на руској основи – славеноруски – рускословенски – старословенски језик – позне руске редакције	– српскословенски	– српскословенски	– српскословенски
рускословенски језик (код Срба у XVIII веку)	– рускословенски – црквено словенски		– рускословенски	– рускословенски	– рускословенски
руски књижевни језик (у XVIII веку)	– славенизирани руски	– руски књижевни језик XVIII века (историо- графски слог)	– руски „средњи” стил – руски историо- графски стил	–	– руски књижевни језик
славеносрпски језик	– славенизирани и русификовани српски – посрбљени руски	– русско-сербски – српски славенизирани – „средњи” стил – славјано-сербски језик – архаично „славеносрпски” изразито руског типа – средњи или смешанни русско-црквенословјанско- сербски – русско-славјано-сербски	– славеносрпски – мешавина рускословенског и српског	– славеносрпски – језичко стање – језичко превирање „средњи тип” књижевног језика	– славеносрпски – рани славеносрпски – „средње решење”, тзв. „средњи стил” – мање србизирани славеносрпски
доситејеВСки (народни) језик	– српски народни – народни језик – горњи српски – „језик селѧа”	– српски, – новаторски народносрпски – српски језик близак говорном народном – „народна норма”	– доситејеВСки (народни) – српски народни језик (у начелу допуњен славенизацијама)	– славеносрпски – нижи (слој) славеносрпског – српски са нешто задржаних црквенославизама	– славеносрпски (јак србизирани) – народни језик (у великој мери) – више србизирани (народни)

ЛИТЕРАТУРА

- Бошков, Мирјана (1973). Руска штампана књига у нашем XVIII веку. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. XVI/2: 527-567.
- Бугарски, Ранко (1996). *Језик у друштву*. Београд: Чигоја – XX век.
- Васић, Вера и Слободан Павловић (1996). Двадесетовековни језички узор: писати чисто српски. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 25/2: 265-272.
- Гавриловић, Славко (уред.) (1986). *Историја српског народа. Срби у XVIII веку. Четврта књига. Први том*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Грицкат, Ирена (1966). У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика. *Зборник за филологију и лингвистику Матице српске*. IX: 61-66.
- Грицкат, Ирена (1969). Језик књижевности и књижевни језик – на основу српског писаног наслеђа из историјских епоха. *Јужнословенски филолог*. XXVIII/1-2: 1-34.
- Грицкат, Ирена (1972). *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*. Београд: Народна библиотека СР Србије.
- Грицкат, Ирена (1975). *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије.
- Грицкат, Ирена (1987). Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. *Јужнословенски филолог*. XLIII: 111-135.
- Ивић, Павле (1988). Вук Карацић и књижевни језик код Срба. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 17/1: 13-21.
- Ивић, Павле (1990). Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 19/2: 5-14.
- Ивић, Павле (1994). Смисао збивања у историји књижевног језика код Срба. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. XXIII: 15-30.
- Ивић, Павле (1996). Књижевни језик као инструмент културе и продукт историје народа. У *Историја српске културе*. Горњи Милановац – Београд: Удружење издавача и књижара Југославије – Дечје новине. 41-65.
- Ивић, Павле (1998). *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

- Ивић, Павле и Митар Пешикан (1996). Српско штампарство. У *Историја српске културе*. Горњи Милановац – Београд: Удружење издавача и књижара Југославије – Дечје новине. 137-145.
- Катичић, Радослав (1986). *Нови језикословни огледи*. Загреб: Школска књига.
- Kretschmer, Anna (1988). Српски књижевни језик у деценијама пре Вука (Језичка анализа славеносрпских текстова: проблеми и могућности). *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 17/2: 139-149.
- Kretschmer, Anna (1990). Схватања Доситеја Обрадовића о књижевном језику (Теорија и пракса језичке употребе код Словена у 18. веку). *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 19/2: 61-68.
- Кречмер, Ана (1990). Неколико напомена поводом 30-годишњег јубилеја истраживања славеносрпског доба. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXXIII: 221-231.
- Kretschmer, Anna (1996). О феномену тзв. *Pax Slavia Orthodoxa* у контексту историје словенских стандардних језика. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 25/2: 31-41.
- Кречмер, Ана (1997). 1847. и језичка реформа Вука Караџића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. XLV/1-3: 117-121.
- Кречмер, Ана (2000). О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (Размишљање о словенској стандардизацији). *Јужнословенски филолог*. LVI/1-2: 543-559.
- Kretschmer, Anna (2002). Уочи стандардизације српског језика. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 30/1: 11-19.
- Милановић, Александар (2004). *Кратка историја српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Младеновић, Александар (1969). Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове вуковске стандардизације. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XII: 43-51.
- Младеновић, Александар (1970). О неким рускословенским и српскохрватским језичким особинама у Орфелиновом „Магазину”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XIII/1: 103-118.
- Младеновић, Александар (1973). Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII и почетком XIX века. *Реферати за VII међународни конгрес слависта у Варшави (1973). Филозофски факултет у Новом Саду*. 39-53.
- Младеновић, Александар (1978). О неким питањима и особинама славеносрпског типа књижевног језика. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XX/1: 93-112.

- Младеновић, Александар (1981). Напомене у вези са схватањима о књижевном језику код Срба у XVIII и у првим деценијама XIX века. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXIV/1: 89-92.
- Младеновић, Александар (1987). Нова књига Б.А. Успенског из историје руског књижевног језика. *Јужнословенски филолог*. XLIII: 263-272.
- Младеновић, Александар (1988). Славеносрпски језик у Вуково време. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 17/2: 119-125.
- Младеновић, Александар (1989). *Славеносрпски језик. Студије и чланци*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Младеновић, Александар (1990). Доситејеви називи за српски језик. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 19/2: 45-51.
- Павић, Милорад (1970). *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*. Београд: Нолит.
- Павић, Милорад (1979). *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма. Класицизам*. Београд: Нолит.
- Павић, Милорад (1985). *Историја, стил и стил*. Нови Сад: Матица српска.
- Павић, Милорад (1991). *Историја српске књижевности. Барок*. Београд: Досије – Научна књига.
- Павић, Милорад (1991). *Историја српске књижевности. Предромантизам*. Београд: Досије – Научна књига.
- Picchio, Riccardo (1998). Open questions in the study of the „Orthodox Slavic” and „Roman Slavic” variants of Slavic culture. *Contributi Italiani al XII Congresso Internazionale degli Slavisti*. Napoli: Associazione Italiana degli Slavisti. 1-23.
- Пиккио, Риккардо (2003). *Slavia orthodoxa. Литература и јазик*. Москва: Знак.
- Поповић, Љубомир (1988). Вуков програм књижевнојезичке реформе (у поређењу са Доситејевим). *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 17/1: 265-278.
- Поповић, Љубомир (1996). Два идеолошка приступа понарађивању (вернакуларизацији) српског књижевног језика крајем осамнаестог и у првој половини деветнаестог века. *Књижевност и језик*. XLIV, 3-4: 10-128.
- Самарцић, Радован (уред.) (1993). *Историја српског народа. Срби под туђинском влашћу 1537-1699. Трећа књига. Први том*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Скерлић, Јован (1967). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Просвета.

- Стефановић, Вук (1814). *Писменица сербскога језика по говору простога народа*. У Виенни: У печатњи Г. Јоанна Шнирера.
- Суботић, Љиљана (1984). Судбина партиципа у књижевном језику код Срба у 19. веку. *Прилози проучавању језика*. 20: 5-81.
- Суботић, Љиљана (1989). *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска.
- Суботић, Љиљана (2002). *Историјска лингвистика*. Лингвистичке свеске 2. Нови Сад: Филозофски факултет, Катедра за српски језик и лингвистику.
- Суботић, Љиљана (2003). Критички приступ проучавању историје (српског) књижевног језика. *Српски језик*. 8/1-2: 99-110.
- Толстой, Н. И. (1979). Литературный язык Сербов в XVIII в. у *Славянское и балканское языкознание. История литературных языков и письменность*. Москва: Издательство „Наука”.
- Толстой, Никита Ильич (1981). Конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику XVIII века код Срба. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 10/1: 33-40.
- Толстой, Никита Ильич (1982). Однос старог српског књишког језика према старом словенском језику (У вези са развојем жанрова у старој српској књижевности). *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 8/1: 15-25.
- Толстой, Н. И. (1988). *История и структура славянских литературных языков*. Москва: Наука.
- Толстой, Н. И. (1998). *Славянская литературно-языковая ситуация. Избранные труды*. Том II. Москва: „Языки русской культуры”.
- Унбегаун, Борис (1995). *Почеци књижевног језика код Срба*. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.
- Херити, Питер (1999). *Језичка разматрања*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

811.163.41(091)(082)

ПРЕДАВАЊА из историје језика / [редакција Љиљана
Суботић, Вера Васић, Слободан Павловић]. – Нови Сад:
Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2004
(Будисава: КриМел). – 189 стр.; 23 см. – (Лингвистичке свеске; 4)

Тираж 400. – Библиографија.

ISBN 86-80271-20-9

а) Српски језик – Историја – Зборници

COBBIS.-ID 201277959